Sarajevo, oktobar—decembar. **1894.** Сарајево, октобар—децембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Једна година орнитолошког изучавања у Црној Гори.

Приопћио

Људевит пл. Фирер (Führer[1]).

Само веома оскудне вијести долазиле су до нас о авифауни Црне Горе, које се подручје уз Албанију прибраја у науци најмање познатим не само у Европи, него у цијеломе свијету.

У једну руку забитност тога краја, који је без разлога с многих страна озлоглашен, у другу неосновано мнијење, да се тамошњи птичији свијет подудара с оним у сусједним земљама, као најпослије напори и тегобе, којих се ондје побојавају, одвраћали су научењаке, да из оне романтички дивље земље изнесу благо, које је ондје скривено — које су оштроумнији додуше наслућивали, али други опет порицали.

Уз незнатне орнитолошке податке, које су у своје вријеме објавили лорд Лилфорд, др. Кистер (Küster), др. Шварц (Schwarz) и др. Фрич (Fritsch), придошао је још рâд професора Брусине, којим је међутим установљено само 47 врста за околицу варошп Ријеке.

Ко сâм није пропутовао читавом земљом, тај не може ни да замисли обилатост птичијег свијета, те ова мала кнежевина без сумње иде у број у орнитолошком погледу најзанимљивијих крајева Европе, јер су тамо погледом на географски и топографски положај земље на окупу сви услови за изванредну ону разноликост авифауне.

---

[1]) С искреним задовољством поздрављамо овај исто тако занимљиви, као и презнаменити прилог господина Фирера о његовом једногодишњем посматрању птичијег свијета у Црној Гори. Поштовани писац у првом реду има да благодари великодушном потпомагању Његовог Височанства, кнежевића-нашљедника црногорског, Данила, што је могао да у Црној Гори потанко и успјешно изучава орнитологију. Његово Височанство не само што унапређује и заштићује научно настојање уопће, већ је у подручју орнитологије и само упућен стручњак и диван посматрач. Много којешта, што је у овом чланку изложено, потјече изравно као резултат сопственог посматрања кнежевића Данила. Мислимо да не ћемо повриједити скромност, ако на овом мјесту изречемо најсмјернију благодарност, коју наука дугује овако свијетлом унапредитељу и сараднику. — У осталом нам је такођер угодна дужност, да се захвално сјетимо благохотног потпомагања, којим су црногорске власти поштованоме писцу у његовом научном раду ишле на руку. По таком начину и пошто госп. Фирер своје изучавање будуће године мисли наставити, мислимо, да можемо изрећи наду, да ћемо и у будуће пред наше читаоце моћи износити даље прилоге о фауни кнежевине Црне Горе, која је у науци дојако још слабо позната, али у сваком погледу веома занимљива. *Уредништво.*

Ма да Црна Гора, када је мотриш из сусједне Далмације, приличи неприступачном хриду, ипак она у својој нутрињи обухвата дивне сценерије с невјероватно богатом фауном и флором, па ма да та земља у свему само обухвата 9000 km^2 површине, опет готово да ондје можеш разликовати четири регије, сваку са засебним поднебљем, флором и фауном.

Нижом, климатички посве медитеранском равницом, по којој се бујно измјењују оранице, виногради, неплодни пашњаци, баре и овоме прилична вегетација, протјечу брдске воде с врло карактеристичним обалама, те се већином саљевају у бајно, чарним брдима уоквирено Скадарско језеро, велико око 100 m^2.

Карактеристична формација, која запрема више од половице земље, ондје је као и у свим крајевима, по којима бура душе, крш, са прилично благим поднебљем, дјеломице слабом, медитеранском вегетацијом. Тај крш обилује стрмим хридовима, распуклинама, провалијама, пећинама, пониквама, пољима и долинама, које се могу сматрати оазама у овој каменитој пустињи.

Црногорске прашуме са својим густишем од горостасне бјело- и црногорице, које би се уз бок могле ставити свакој њемачкој шуми, крију у себи поврх тога велику множину звјеради, коју је у другим земљама култура већ истријебила, као н. пр. риса[1]).

Ондје се осјећа оштро поднебље.

Планински појас сачињавају доломити, креда и триаско вапно. Тај појас прелази већином у палеозојичке слојеве до висине од 2600 m са сликовитим шумским предјелима, алпинским језерима, стрмим стијенама, понорима, леденим поднебљем и засвиједоченим вјечитим снијегом у пониквама и пећинама.

Пошто једва да је ко доселе поближе описао у орнитолошком погледу најзанимљивије тачке те земље, то ја себи придржајем, да се приказујући поједине типске репрезентанте, на њих вратим.

Географски положај и топографске прилике узроком су, те Црна Гора има обилато посјећиване линије птичије сеобе, које осим тога фиксирају тачке водомеђе. Воде готово без изузетка теку од сјевера к југу, а осим тога има у земљи множина врела, од којих прво мјесто иде Скадарско језеро с пространим својим мочварама и ракитама, зараслим шашом и врбом. То је језеро као и обронци и долови, заштићени од љутог сјевера, многим врстама и зимско боравиште.

[1]) Ловачка дворана престолонасљедника Данила окићена је крзном од рисова, од којих је један године 1891. убијен у Суторману, а други 14. фебруара 1894. пригодом једног дворског лова — при коме сам и ја био — у Бјелашици планини.

Успјех мога сабирања од октобра 1893. до октобра 1894. довољно утврђује истинитост мојих навода у погледу авифаунских прилика у Црној Гори, јер ми је, — ма да сам из разлога, које ћу касније навести, био на своју снагу упућен, — пошло за руком прикупити доказе за 165 врста, и уз то утврдити такве врсте, којих у сусједној Босни и Херцеговини и Далмацији или никако нема, или се ондје бар још нијесу виђале ни прибрале.

Моје се изучавање не стеже само на становите котаре у земљи, јер сам ја најпажљивије мотрио по свим регијама. Главном постајом одабрао сам варош Подгорицу, откуда сам екскурзије чинио у најглавније орнитолошке предјеле, који су ми од мог пријашњег боравка у Црној Гори прилично познати били.

Укупни мој плијен из реченог времена обухвата 331 кожу, 271 легло и 64 гнијезда. Све је то похрањено у босанско-херцеговачком земаљском музеју у Сарајеву, јер је тај, за изучавање Балканског полуострва презаслужни завод, мој подхват материјално најприправније потпомогао, те ја без те великодушне потпоре своју ништа мање него лаку задаћу не бих ни извршити могао.

Милостивим сусретањима црногорскога књежевића-насљедника Данила, који се за лов вазда живо занимао, а уз то дивно стријеља у лијету, допуштено је мени самоме ловљење и сабирање у свој земљи и у свако доба, — а касније ми је допуштено и да учествујем у дворским лововима.

Године 1893. ступио је у живот закон о лову и о заштити птица, што га је саставио књежевић-насљедник, те се тим законом од фебруара до септембра најстрожије брани сваки лов и свако хватање, за тим вађење гнијезда и продавање птичијих јаја. Народ се томе закону свуда покорава и ни по што га не ће прекршити. Тако н. пр. пастире, који су знали за птичија гнијезда, ни за награду, према овдашњим приликама велику, нијеси могао навратити, да ти покажу такво гнијездо. Осим тога забрањено је народу за сву годину пуцање близу арбанаске међе, јер би по оним непрестаним немирима на међи, по даномичним готово свађама, и по крвавој освети, која на жалост још увијек своје жртве тражи, сваки метак из пушке значио позив на оружје.

У осталом Црногорци већином лоше гађају у лијету, те осим Верндлове пушке ријетко кад уза се имају другу, па пошто се лов сматра „презреном“ забавом, то људи нити се ишта разумију у орнитологоју, нити се за њу занимају.

С тих разлога и нијесам ништа марио за којекакве приче о неким тајновитим врстама, које сам чуо у народу. Оно неколико назива, што

их има у земљи, већином су постали ономатопоезом[1]). За сад ћу само навести, да осим неколико изузетака, све птице, које су од прилике врапчеве величине, називају „птићем“. Изузевши ушару и малог ћука називају све сове „ћук“, а већину већих грабилица „орловима“. Мање грабилице насупрот све су „соколови“.

Овдје ево слиједи потпун списак свих врста, које сам за реченог времена у Црној Гори прибрао и виђао, при чему сам се, што се тиче номенклатуре и поредања, држао најпознатијег списка до сада у Аустро-Угарској опажаних птица од В. вит. Чуси-а (Tschusi) и Е. пл. Хомајера (Homeyer).

1. Vulturidae (Geier, сипинари).

1. *Vultur monachus,* Linn. (Kuttengeier, у Босни старјешина). Само сам два пута имао прилику видјети старјешину, на жалост само близу арбанаске међе, гдје би пуцњава силно узбунила народ: први пут 17. новембра 1893. уз обалу међашице ријеке Цијевне, и то у друштву двају сипа *(Gyps fulvus)* при стрвини, а други пут 19. марта 1894., гдје је полијетао са једне окуке неприступачног хрида Затребача.

2. *Gyps fulvus,* Linn. Пр.[2]). (Gänsegeier, у Босни сип.) Сип је један од типичних станара Балкана, те по томе и Црна Гора није без њега; овуда га паче доста често убијају.

Колонија његових гнијезда, од којих међутим једва двије можеш да стигнеш, има, колико ја знам: на југоисточном обронку Крстач-планине изнад Котора, у стијени названој Греде, код Бара, код Мале ријеке у Братоножићу, по стијенама горе споменутог Затребача, код Острога, и у Црвеној Греди на Дурмитору.

Зими се тај бјелоглави сипинар много рјеђе виђа, па ја за то мислим, да их већина сели јужно. 8. априла 1894. видио сам јато од 19 комада, који су, немичући крилима зраком пловили од југоистока прама сјеверозападу.

Ма да народ сипинаре не прогони, као ни друге птице, опет су врло опрезни, те сам ја доста пута изметнуо стрвину, па по више дана узалуд чекао скривен међу камењем; долазили су додуше сипинари, али већином у друштву плашљивих и мудрих гаврана; једно би вријеме веома високо кружили, па би, вођени овим потоњима, опет

[1]) То значи, да је народ имена птица створио или према гласовима њиховим, или према становитим осебинама у животу њиховом.

[2]) Лакшега пријегледа ради означене су све оне врсте, од којих сам прибрао по који комад, са Пр.

оним правцем одлетјели, којим су и дошли. Прије него што сипинари додирну стрвину, редовно изнад ње лијетају, да се обавијесте, да ли је тај крај сасма чист и да ли околина није сумњива; иначе се радије прођу слатког залогаја и одлете.

За врућег љета повуку се сипинари у планине, гдје је и сва стока од јула до септембра на паши. 25. јуна убио сам старог мужјака из пушке, који је са још два друга ексемплара и три неофрона код Ноздара у Душком кланцу кљувао пасју стрвину.

Црногорац не зна разлике између орлова и сипинара; он их све назива орловима и крстачима, па мисли, да су сипинари већи и старији, те за то и јачи и опаснији.

3. *Gypaetus barbatus,* Linn. (Bartgeier, костобер.) Као што старјешина, тако ми је и костобер ове године само два пута — 19. и 21. марта — дошао на очи, и то оба пута у реченим Затрепчанима изнад окуке до Цијевне, гдје испод окуке у висини од преко 300 *m* има гнијездо, које се, како сам могао посматрати, сваке године употребљује, али се до њега никако не може доћи. Због арбанашких провала, којих је у овим крајевима од мјесеца марта више било, нијесам могао да тај презанимљиви крај још једноћ походим.

Народ у Црној Гори костобера назива „мрким орлом“ или „сивим крстачем“, а и „брадашем“, те га сматра осиједјелим орлом[1]); о његову се јунаштву причају чудне бајке; тако између осталог, да овце понесе у висину, па да и на људе насрће и да их без устезања прождере.

4. *Neophron perenopterus,* Linn. Пр. (Schmutzgeier, бијела кока.) Неофрон у тијесну је пријатељству са својим мрким рођаком, долази почетком маја као селица (поједини и презиме), те скоро за тим насели своја гњездишта, којих свагдје, гдје сип гнијезди, има множина. Пошто се млади излегу, служе гнијезда, док сипинари у септембру не одселе, као спавалишта и сјеновита почивалишта у подневно доба.

Главна су храна тој лијепој птици, коју у Подгорици и околишу зову бијелом коком, — али само ону, која већ има потпуну своју боју, јер јој младе већ ради боје зову млади крстачи, — копнене корњаче, које пастири од обијести убијају, и којих особито у кршевитим крајевима има голема множина. Има је релативно више, и није тако плашљива као сип; ја сам више комада устријелио при убијеним корњачама на Чемоском пољу, Љесковом пољу и Бјелопавлићима, али

[1]) 27. јула показаше ми пастири једно мјесто у понору међу Коњусима у Кому, гдје су једног костобера, који се је ухватио у гвожђа, запета за вука, под камењем затрпали. Костобер је већ био сасвим прешао у трулеж и само се је кљун могао распознати; глава је на жалост сасвим била здробљена.

сам могао препарирати само једног мужјака, двије женке и једну младу женку, јер у љету при жеги од преко 35° C. у сјену така птица окужи цио крај[1]).

До гнијезда на Звијезди изнад Фундина и Врбице успео сам се 19. и 26. маја. Она су смјештена у распуклинама, до којих је тешко доћи, или под надстријешеним куковима, а састоје од подстављена грања, које је све ситније, те је најпослије обложено вуном, прњама — без којих нема ниједног гнијезда — и перјем; имала су премјер од једног метра по прилици, те су у то вријеме сва била празна; 1. августа повадио сам из једног гнијезда полетарце. Ови су били мрки, перје је по ртовима било жућкасто и ковнога сјаја; голи су дијелови још понешто обрасли сивим пахуљицама и бијаху плавкасти; ноге су плавкасте месне боје. Кад хоће да се огласе, пиште као пишталица, у којој има кругљица.

2. Falconidae (Falken, соколови).

5. *Milvus regalis,* Cuv. (Königsmilan, црвенкасти кањуг.) Ја сам овог милвуса, који је селица и у априлу долази, забиљежио 18. априла у Команском лугу, а 25. истог мјесеца на обалама Скадарског језера близу села Гротиља, на арбанашкој међи. У друга годишња доба видио сам га само једноћ у јулу на језеру.

6. *Milvus ater,* Cuv. (Brauner Milan, црни или мрки кањуг.) Мрки милвус често презими на обалама Скадарског језера и у инундацијоном подручју, гдје сам га више пута видио, али га никоји пут не могох схватити. Љети је много рјеђи; обје врсте биће да припадају птицама, које ондје гнијезде.

7. *Falco tinnunculus,* Linn. Пр. (Thurmfalke, постолка или соколић.) Соколић је најчешћи заступник своје фамилије, а има га свуда, гдје је крш; зими је рјеђи, те се виђа само мужјак; највише их долази у јатима до преко 100 комада под крај априла, а крајем августа одселе. Ове године отпочела је сеоба 25., а трајала је до укључиво 29. августа. Сваки пут би тик пред сунчани залаз соколићи с вјетром летјели високо, а кадшто и ниско у правцу од сјевера к југу.

Он гнијезди у распуклинама, често заједнички са сипинарима, гаврановима и дивљим голубовима *(Columba livia),* рјеђе по дрвећу.

Прикупио сам више екземплара, а понио сам и четири гнијезда с леглом; прво сам нашао 23. маја у једној поникви уз Морачу са

[1]) Особито се у том погледу истиче вôља са својом садржином.

три јајета, друго 30. маја у једној распуклини на Зеленику са пет јајета, треће 7. јуна код Даниловог града на јаблану са четири јајета, а посљедње 8. јула код Пресјеке у Душком кланцу у једној стијени са три јајета, која су с једног на друго имала премјере од 41×32 *mm;* масти су једнаке с онима, што сјеверно имају своја гнијезда. 4. јула видио сам у Бјелопавлићима полетарце.

8. *Falco vespertinus,* Linn. Пр. (Abendfalke, ноћни кобац.) Тај лијепи сокô такођер је у Црној Гори селица, долази нешто касније него постолка *(Falco tinnunculus)* и то тек у првој половици маја; 7. тога мјесеца видјех га први пут и убих мужјака, баш када је лепршао над једним угаром у Љешком пољу, без сумње да нађе скакаваца, који су му најмилија храна. Ноћни кобац припада рјеђим птицама црногорским; он станује на пространим нижим пустопољанама, опасаним кршевитим горама, гдје ваљда и гнијезди, јер сам у јуну још виђао таких соколова у полетарачком перју.

9. *Falco cenchris,* Linn., Пр. (Röthelfalke, постолка јужна.) Заједно са обје пређашње врсте находи се и овај сокô, те поље око Скадарског језера и долину бјелопавлићку, гдје га једино има, опет оставља срединoм августа. Он само пред вечер сели у јатима од 100 и више глава, ниско, с вјетром; ове годпне отпочела је сеоба средином августа, а трајала је до 18. тога мјесеца. Нипошто га овуда нема толико, колико би се могло мислити, осим када сели.

3. јула нашао сам у Бјелопавлићима недалеко Гароча гнијездо у дупљу једне костеле *(Celtis australis),* у коме су била 4 већ веома облежана јајета, која су мјерила 33×28 *mm,* те бијаху понешто сјајна, док су по боји слична бјелкастим јајима постолке *(Falco tinnunculus).* У подневно доба одмјенио је мужјак женку, која је дотле лежала на јајима; када је мужјак полетио, убио сам га, исто тако три екземплара у августу.

10. *Hypotriorchis aesalon,* Boie. (Zwergfalke, мали кобац.) 17. јануара промаших једног малог копца, који је насрнуо на једну, по моме псу поплашену каландерску шеву *(Melano corypha callandra),* једва за један пушкомет од мене у Какарицкој гори, а 21. маја видјех једнога не баш високо у зраку врх Требјеша, гдје заједнички с кратконогим јастријебом птичаром насрће на осаре *(Pernis apivorus).* Биће да се онуда находи само када сели.

11. *Falco subbuteo,* Linn. Пр. (Baumfalke, шевљи сокô.) Овај је сокô селица, али поједини соколови те врсте презиме са шевама, које особито радо лове. Главна множина долази почетком маја, а у првој половици октобра опет сели. За прољетну сеобу био је 4. мај најјачи,

у јесенској сеоби 3. октобар. Соколови су у хрпама летјели низ ријеке веома ниско и под вечер с вјетром.

Убио сам два мужјака 1. маја у Љешком пољу, и по једну женку 13. и 21. истог мјесеца код Врела, који се величином врло разликују.

10. јула нашао сам на високој јасики код Ноздара у Душком кланцу гнијездо, које је било смјештено у крошњи, и у коме сам распознао старо вранино гнијездо. У њему бијаху три врло облежана јајета без сјаја, трбушаста, која су мјерила 44 × 34 *mm*. Бојом више приличе мркој постолки (кликавки), али имају јасније цртеже. Лежала је на њима једино женка, коју је хранио мужјак. Женку сам убио.

12. *Falco peregrinus,* Linn. (Wanderfalke, сиви сокô.) Сиви сокô чини ми се овуда ријedак гост; поуздано сам га само једноћ видио, и то 23. децембра 1893. у Вељем брду, гдје је тај смиони разбојник послије једног јединцатог живог насртаја, и пошто сам на срећу на њ испалио, одлетио.

13. *Falco Feldeggii,* Schl. Пр. (Feldeggs-Falke, афрички сокô.) Тај лијепи сокô, кога домаћи свијет исто тако као и *Falco laniarius*-а назива сивим соколом, станује по вишим кршевитим брдима, а за стално боравиште бира најокомитије стијене, гдје ваљда једино и леже. Ја сам ову врсту сокола вазда виђао у двоје од свршетка марта до половице маја[1] у најнеприступачнијим хридовима на обје обале Мораче код Мале ријеке, као и у више пута већ споменутим стијенама Затребача. Наслућивао сам и два гнијезда, али се не могох увјерити, јер се до оних мјеста баш никако није могло доћи[2]. 11., 14., 21. априла и 4., 7. и 10. маја посматрао сам код Мале ријеке уз Морачу и код Грађана у Црмници два пара те врсте сокола, од којих је по једна птица више пута на дан с плијеном у канџама у оба случаја летјела прама једној распуклини, даљој од пушкомета; друга је птица из те распуклине лепршала првој на сусрет, крештећи налик на шевљег сокола, одузела би јој у зраку плијен, па би с њиме опет ишчезла. Ваљда је овдје мужјак хранио женку, која је лежала на јајима. Пошто сам на другом мјесту много био забављен, посјетио сам та два мјеста тек средином јула, али соколова више не затекох, ваљда су млади већ били одлетјели.

У студено годишње доба много се чешће виђа тај плашљиви сокô, а нарочито послије јаке буре, када за јаребицама *(Perdix saxatilis)* и дивљим голубовима *(Columba livia),* које особито воли, лети у заклоњене

[1]) Али и у друга годишња доба ријетко кад појединце.
[2]) 10. маја спустих се на конопу, али посве узалуд, јер би и онако не баш јаки, једва 30 *m* дугачки једек, бар за половицу морао бити дужи.

пристранке и долове. Ја сам га у децембру, јануару и фебруару готово сваки дан видио.

По његовом готово посве бијелом трбуху, малом узрасту и дугачким крилима, на велику га је даљину лако распознати од сврачијег сокола, — па ипак ми за руком пође само једног мужјака убити 26. фебруара, кад је насрнуо на постављену по мени велику ушару у Какарицкој гори, који је вазда из велике даљине више пута невјероjатном брзином насрнуо на посве престрављену ушару, те га тек трећи пут згодих[1]).

По моме опажању је афрички сокô једна од најопрезнијих птица, што их год знам, вазда бира највише мјесто на хриду тик равнице или воде за свој боравак, па ти се неда примаћи на пушкомет; — ја сам га неколико пута танетом промашио на велику даљину. Од тог свог мотришта разгледа на све стране, па тешко оној јаребици, или голубу, или патки, која му дође на очи.

Нигдје афричког сокола не видјех на дрвету, прије крај њега на какој хумци; за то је мој назор оправдан, да он само у хридовима гнијезди. За вријеме легла никада тог сокола не видјех на Скадарском језеру. Веома је занимљиво гледати тог смјелог зракопловца, нарочито када — као обично — у двоје иду у лов, при чему онда наизмјенце, један усплаши ловину, а други вазда поуздано на њу насрне и зграби је, а онда се врате, откуда су пошли и ондје је поједу. Од већих птица једу само главу и прса, а остало оставе.

14. *Falco laniarius,* Linn. Пр. (Würgfalke, сврачји сокô.) Сврачји сокô презими у кршу и доловима, нарочито пак у мочварним крајевима Скадарског језера, гдје се готово једино паткама храни. Од марта до новембра много га се рјеђе виђа и то само по височима око Скадарског језера. Ја сам убио једног мужјака и једну женку 29. октобра и 26. децембра танетом на стрмим обалама Цијевне близу Омербожовића, као и још једну женку сачмом 3. фебруара близу ушћа Зетице у Скадарско језеро, најпослије у јулу једну женку на Морачи. Разлике у боји и величини између та четири ексемплара збиља су ме ставиле у чудо[2]). Иза пређашњега је сврачји сокô једна од најплашљивијих грабилица, што их ја познајем.

15. *Astur palumbarius,* Linn. Пр. (Hühnerhabicht, јастријеб кокошар.) За овог јастријеба вриједи оно исто, што је речено за *Falco laniarius;* љети борави само у планини, гдје на сваки начин и гнијезди, јер сам крајем јуна неколико парова видио, гдје круже изнад луга у Душком

[1]) На жалост прије нијесам имао ушаре, иначе, мислим, да бих више тих соколова убио.
[2]) Дословце ријечи из писма О. Рајзера.

кланцу, што припада краљевићу Арнулфу баварском; на жалост кроз ту прашуму на много мјеста због густиша не можеш продријети.

Ја сам убио по једног мужјака и једну младу женку танетом 25. и 29. новембра на Чемоском пољу, и једног мужјака 5. јануара у Горици, кад је насрнуо на постављену велику ушару.

16. *Astur nisus,* Linn. Пр. (Gemeiner Sperber, кобац.) Прости кобац од половице је октобра па до краја марта једна од најобичнијих грабилица у земљи, те хајдукује по свим регијама. Љети га нема никако, те га надомјешћује врста, што слиједи.

У свему сам течајем зиме убио 17 комада, а од ових сам девет конзервирао, који се бојом, а особито величином врло разликују.

17. *Astur brevipes,* Severz. Пр. (Zwerghabicht, кобац кратконоги.) Цијели април није ми дошао овај кобац на очи. Пошљедњи *astur nisus* био се већ одселио, а кратконоги се тек показа почетком маја; 17. о. мј. забиљежио сам првога код села Бери. Од половице реченог мјесеца виђао бих га готово сваки дан до краја аугуста, чим бих зашао на мочварасто земљиште Скадарског језера, у поље око Подгорице, у Љешко поље, у љешанску нахију (од Кокота до Ријеке), или у бјелопавлићку долину, да ондје лов ловим.

20. аугуста стадоше се враћати. Кружећи у великој висини искупише се ове птице послије подне око 5 сати. Око 6 сати стадоше с вјетром летјети по 20 и више њих у једној хрпи од сјеверозапада прама југоистоку, при чему се често спуштаху до близу земље. 21. била је поворка веома слаба, видио сам их само 25, југозападно; 22. бијаше поворка нешто јача, птице летијаху веома високо, пошто је у дôњим стихијама пирио југ, горе насупрот сјеверозапад; 23.—25. исто тако, онда је слиједило још неколико притуцала. 4. септембра видјех пошљедњи ексемплар. Као чедо југа воли кратконоги кобац сунчани жар, и само се изузетно успиње у више предјеле.

Тај се кобац од обичног из далека разликује загаситијим перјем по трбуху, осим тога му је лакши хабитус и лијет, који је понешто сличан лијету кликавке — он крилима потреса; — најпослије се разликује и својим гласом, који приличи гласу шевљег сокола. Кадшто се тако огласи, те мислиш да чујеш вијоглавку. Из близа прије свега примјетиш, да су му ноге и прсти краћи и дебљи, него у обичног копца. Перје му је по трбуху и у гаћицама лијепо загасито, рђасто или мрко попут чоколаде, на широко кудрасто; око је у млађих грахорасто и црно уоквирено, у старијих је румено, а што је птица старија, то је оно загаситије и мање.

Млади се из јаја извале с бијелим пахуљицама, за 14 дана добију летна пера, која су као и у старих загасито-сива, а перје, које крила

покрива, рђасто је жуто порубљено и ковног је сјаја. За даљих осам дана добију на прсима бијело перје са срцоликим, мрким пјегама по дужини; по боковима, по трбуху и по гаћицама су пјеге попријеко поредане, и то тако, да свако перо има 2—3, 5 *mm* широке мрке пруге. У исто вријеме појави се и реп са уском, јаснијом траком на крају, иза које слиједи широка, загасито-сива; иза 20 дана виде се двије, иза 30 дана три, иза 40 дана четири траке и т. д. Израсла птица има их 7—8. Пиштање младих у гнијезду сасвим је слично дозивању оморикововг крстокљуна, само је трајније и јаче. Очи су у оба спола сиве, мрко обрубљене, у мужјака нешто загаситије, уз то овоме вазда глас крешти.

Јаја, која у јуну треба тражити, слична су у оном једном леглу, што сам га ја нашао, за чудо јајима обичног копца, она мјере 41×34 *mm*, округласта су, ситнозрна, те на бијелом, понешто сјајном темељу имају пјеге и тачке; изнутра прозире отворено зеленило.

Кратконоги кобац најрадије борави близу водâ. У већине нашао сам у желуцу останке од жаба, водених змија, мањих птица и скакаваца, те он уз то ни из далека није онако крвожедан и плашљив као његов рођак.

Ја сам више ексемплара поубијао, а нашао сам и три гнијезда, једно код Бера у крошњи веома викоке костеле *(Celtis australis)*. Није било могуће на њу се успети. 29. маја убио сам женку, када је хтјела одлетјети. Друго сам гнијездо нашао у Бјелопавлићима при дну Острога близу дебла големе једне ћесмине *(Quercus ilex)*. У њему су 8. јула била четири врло облежана јајета. Треће нађох 4. јула на Гарачу на једној јаворовој грани *(Acer monspensulanum)*; у овоме била су четири птића највише од два дана, од којих сам два у различита доба конзервирао, а оба друга узгојио; — старе сам убио. Сва су три гнијезда потјецала из лањске године, те ми се чињаше, као да су их савиле сиве вране *(Corvus cornix)*.

18. *Aquila naevia,* Wolf. Пр. (Schreiadler, орао клокоташ.) Овај орао зимује у пољу око Скадарског језера, гдје га највише има, од половице новембра до краја фебруара. Спорадички виђа га се онуда исто тако као *Aquila clanga*.

Ја сам убио двије женке, 12. и 24. јануара код Лесендрије, а једног мужјака 13. фебруара код Грможура на Скадарском језеру.

19. *Aquila clanga,* Wolf. Пр. (Schelladler, велики клокоташ.) Исто тако бројан је зими уз Скадарско језеро на велике јаде патака и лисака.

7. јануара и 12. фебруара убио сам једну женку у Хумском блату, надаље близу Балабана исти дан једног мужјака и то оба

танетом, јер су много опрезнији, него онај пређашњи. Народ уз језеро обје те врсте назива „орлук[1])“.

20. *Aquila imperialis,* Bechst. Пр. (Kaiseradler, крунасти или царски орао.) Овај се орао броји такођер у оне госте, од којих за студеног доба пернати становници Скадарског језера силно страхују.

Често сам га забиљежио, али само у децембру, јануару и фебруару. Него убити ми пође за руком само једнога младог мужјака 11. фебруара у Хумском блату танетом; у желуцу сам му нашао останке од трију кржуља *(Anas querquedula)* и од исто толико лиски.

21. *Aquila chrysaëtus* и *fulva,* Linn. Пр. (Steinadler und Goldadler, крсташ, у Црној Гори крстач.) Обје ове птице припадају црногорским станицама, те свакако и оне гнијезде у кршу и у регијама прашуме. Нарочито у зимско доба имао сам прилике орлове мотрити при њиховим лововима у равници. У децембру видјех једнога орла, гдје однесе корњачу у висине, па је онда размрска о стијену. Ко стријела полети птица за плијеном, па готово у исто вријеме стиже до тала, када и испуштена корњача. 19. фебруара убих сачмом веома лијепу женку крсташа, пригодом дворског лова близу Биоградског језера на Бјеласици планини, када је хтјела уловити љештарку *(Tetrao bonasia),* коју је кнежевић-нашљедник ранио у крило. Надио сам је за ловачку дворану кнежевића-нашљедника. 18. фебруара убих старог мужјака крсташа, у Какарицкој гори, који на ушару, налеђице положену није насртао, већ је неколико пута у некој висини изнад ње кружио, па би онда, вазда изван пушкомета на једној стијени чучио, док ту игру нијесам докрајчио, добро га схвативши танетом.

22. *Aquila pennata,* Gm. (Zwergadler, орао патуљак.) Овог сам орла често виђао у шумовитим предјелима, тако у љешанској нахији и у шумском појасу, али није ми послужила срећа, да кога убијем. Стално је, да он и у земљи гнијезди, јер сам их крајем јуна видио два, гдје код Никшића кружe.

23. *Haliaëtus albicilla,* Linn. Пр. (Seeadler, рибји орао.) Рибји орао на много мјеста у Црној Гори има своја гнијезда, те не само да живи на Скадарском језеру, него га има и по стрмим хридовима уврх Бара и по стјеновитим пристранцима Бумије и Сутормана, откуда изван оног времена кад леже, лијета по свим крајевима земље. Пође ми за руком, те убих једног мужјака и то 14. јануара на Хумском блату, на истом мјесту 2. фебруара једног мужјака, 11. фебруара једну женку код Лесендрије; најпослије 14. фебруара убих веома стару женку

[1]) Кући тако називаху све соколове.

сачмом, која је бијесно насрнувши заронила била за једном репачом *(Anas acuta).* 2. и 3. фебруара извадио сам близу Говеђег Брода с много муке при жестокој југовини и киши и при високој води из два гнијезда, која су била на прастарим врбама у води легло са два, и једно са три врло облежана јајета, која су имала ове мјере и тежине:

1. *a)* 73×61 *mm,* 145 *gr;*
   b) 72·5×60 *mm,* 143·6 *gr;*
   c) 72·7×59 *mm,* 140·1 *gr;*
2. *a)* 73×58 *mm,* 144·8 *gr;*
   b) 72·6×57·5 *mm,* 143·4 *gr.*

Та су јаја била бијела као креч са жутим и зеленкастим пјегама, које или су настале у цријеву, којим јаје излази, или од каких предмета, који су били у гнијезду. Јаја су врло трбушаста, крупнозрна, а када сам их издунуо, била су лијепо зеленкасто прозирна.

24. *Circaëtus gallicus,* Gm. (Schlangenadler, змијски орао.) Ја сам ту лијепу грабилицу од маја до почетка септембра више пута у земљи посматрао, па и два пута — промашио. Веома је вјеројатно, да припада птицама, које у Црној Гори гнијезде.

25. *Buteo vulgaris,* Bechst. Пр. (Mäusebussard, прости мишар.) Прости мишар станује у шумском појасу, а зими сели у низине, гдје га се особито често виђа послије жестоке вијавице у планини и када иза ње бура стане дувати. Ја сам од новембра до половице фебруара убио 13 ексемплара, међу којима су биле све три по Фридриху разликоване форме, заједно с пријелазима, и рачунајућ амо и ону, која веома приличи пустињском мишару *(Buteo desertorum).*

Они ексемплари, који уз језеро станују, стални су у боји и величини. Показују највеће мјере; по леђима су смеђи с лаким ковoвим сјајем, вОља и трбух пјегави су по дужини, а прса упопријеко. По репу има тај мишар јасно изражене траке, очи су му рђасте, ноге и кожа на кљуну отворене су лимунове масти. У желуцу нашао сам у ових једино жабе, а у других останке од шева и препелица, у неких и миша. 12. фебруара употријебио сам једну шумску јејну *(Otus vulgaris)* у Малом брду; наједноћ се обори један мишар на њу, зграби је, те би с њоме без сумње и одлетио, да лопова нијесам добро узео на нишан. За чудо је сови само на неким мјестима кожа била мало огребена од панџи женке мишара, којој сам у желуцу нашао останке од једне пољске јаребице, једне препелице и двију шева.

26. *Pernis apivorus,* Linn. Пр. (Wespenbussard, осар.) Неколико сам пута љети виђао осара, те у аугусту у Андријевици добих једно

младо, готово да полети; оно се је врло припитомило, па му је драже било воће, особито смокве, од сваке друге хране. Перје је у тог једног ексемплара сасвим необично: по глави и по трбуху је осим једне сиве црте, која иде преко очију, сасвим бијело, остало је перје смеђе с ковoвим сјајем, а сва пера имају бијеле вршике. По репу има јасне траке, очи су му модрикасто-сиве, кожа на кљуну лијепо је жута.

27. *Circus aeruginosus,* Linn. Пр. (Sumpfweihe, ритска еја, у Црној Гори жабар.) Међу ејама, што их има у Црној Гори, најобичнија је врста *Circus aeruginosus,* па је цијелу годину има свагдје, гдје има воде са ситом и врбом.

Од више њих, које сам поубијао, само сам два мужјака и двије женке консервирао, којима сам у желуцима нашао останке од жаба и лисака *(Fulica atra).*

19. маја нашао сам у неком врбовом густишу на лијевој обали Зетице гнијездо, савијено од трсковиx штапки и жаре *(Cladium mariscus),* те сам из њега извадио четири веома облежана, као креч бијела јајета без сјаја, која су изнутра веома лијепо тамно-зелено прозирна, а мјере 50×40 *mm.*

28. *Circus cyaneus,* Linn. Пр. (Kornweihe, еја стрњара.) Ова еја припада оним птицама, које овдје проводе зиму, те се само од септембра до краја априла находе у пољу, које без престанка облијећу од рана јутра до мркла мрака, да салете шеве, што се по тлима скривају, и да их на саму мјесту одмах пождеру. За то вријеме убио сам четири ексемплара, пошљедњу видјех и убих 25. априла код Дукље[1]).

Мржња еје на ушару чини се да је индивидуална, гдјекоје облијетају смијешнога друга сови сличним лијетом, крештећи у сав глас, други опет сасма близу крај ушаре пролете и не враћају се више. По ономе, што сам ја видио, вриједи то и за вечерње вријеме.

29. *Circus pallidus,* Linn. Пр. (Steppenweihe, руска еја.) Много је рјеђа руска еја него *Circus cyaneus;* видио сам је неколико пута на Чемоском пољу, у Дољанима, у Зети, у Бјелопавлићима и на Љешком пољу, али такођер зими, од новембра до априла. 25. марта убио сам једног старог мужјака код Спужа.

30. *Circus cineraceus,* Linn. Пр. (Wiesenweihe, сива еја.) Најрјеђа је међу разним ејама сива еја; забиљежио сам је спорадички у крајевима, које сам за пријашњу врсту навео, од свршетка новембра до половице априла, а убио сам 8. тога мјесеца једног старог мужјака код Даниловграда.

1) 1894. видио сам први ексемплар 5. септембра код Подгорице.

3. Strigidae (Eulen, сове, јејне).

31. *Athene noctua* var. *meridionalis,* Retz. Пр. (Steinkauz, ћук обични.) Ћук и јужна му одлика припадају црногорским станарицама, а има их свагдје, гдје је крш; оне се овуда никако не плаше свјетлости, те се доста пута дању извргавају подругивању ластавица. Ја сам их више прикупио, а 9. сам априла из једне пећине у обали Мораче извадио гнијездо са пет понешто облежаних јаја, женку сам убио и одредио, да припада обичној врсти; друго сам гнијездо нашао код Бера у једној распуклини 24. маја само са три, такођер понешто облежана јајета, која су имала нешто вишу мјеру (36—40). Убијену женку препознах по врло жуткастом перју као јужну врсту.

32. *Syrnium uralense,* Pall. (Uraleule, сова јастрјебача.) Забиљежио сам уралску сову један пут, и то 25. јуна код Ноздара у Душком кланцу, гдје сам једну промашио, кад је полетјела са високе оморике.

33. *Syrnium aluco,* Linn. Пр. (Waldkauz, шумска сова.) Као шумска станарица лијета шумска сова само зими у поља, гдје сам је више пута видио, али сам само женке убио 20. и 26. фебруара близу Лајковића, које се одликоваху лугастим перјем; у једне нашао сам у желуцу останке од стакора и миша.

34. *Bubo maximus,* Sibb. Пр. (Uhu, ушара.) Иза ћука од свих се сова у свој земљи најчешће находи ушара, коју Црногорци зову ујтин или хут; од децембра до свршетка фебруара врло је много има у врбовом густишу око Скадарског језера, гдје је више дневна него ноћна грабилица.

14. фебруара убио сам уз обалу Плавнице мужјака, у кога је било неколико бијелих пера у репу, на глави и на прсима имао је бијело мјесто и уз то бијеле панце, баш када је око 11 сати прије подне на једном врбовом жбуну кљувао лиску (баљошку).

Укупно сам их убио 10 комада, и то већину тaнетом, јер је ушара, како је познато, врло опрезна, па те ријетко дочека тако близу, да је можеш дохватити сачмом. Предзадњу сам 15. фебруара ранио у крило у Чемоском пољу, када сам у вечер од језера јахао кући, те сам је дуже времена употребљавао за лов на соколове. Прилично се је припитомила, те јој се мало „дивна пјесма“ стаде орити у сав глас.

35. *Scops Aldrovandi,* Willugh. Пр. (Zwergohreule, лулавац, у Црној Гори слада.) Осим приморског краја, гдје се слада врло често находи, живи она и у нутрашњости земље као станарица, гдје је особито има у блажим шумовитим крајевима; у шумском је појасу, колико ја знам, још много рјеђа. Множина има те љепушне сове у Берима,

три сата хода од Подгорице при дну Бусовника, гдје на површини од једва 1000 m^2 има више стотина костела[1]) *(Celtis australis)* од више стотина година, те по њима некоје врсте гнијезде, а на крошње им падају птице из далеких страна, да ондје нађу заклона од жеге и влаге.

Ја сам многу ноћ отпочинуо под тим шумским горостасима, слушајући концерат из стотине грла, који би удесиле сладе и цврчићи.

На самом једном дрвету нашао сам тринаест гнијезда, и то од сиве вране, чавке, свраке, модре и јужне сјенице, вуге, кратконогих кобаца и двију слада.

У гнијездима од пошљедњих било је 25. маја по пет необлежаних бијелих, понешто сјајних, готово сасма округлих јаја, којим је мјера била 32 × 30 *mm.* Гнијезда бијаху у дупљима. Сове, које сам ја прикупио, одликоваху се веома рђастим перјем, које је у мужјака било још загаситије.

36. *Otus vulgaris,* Flemm. Пр. (Waldohreule, шумска јејна.) Зими, особито иза јаке буре, спушта се и шумска јејна из шумског појаса у блаже крајеве; у то сам вријеме некоје поубијао, које се од сјевернијих ничим не разликују.

37. *Brachyotus palutris,* Forst. Пр. (Sumpfohreule, барешна јејна.) Ова јејна припада селицама, које пролазе Црном Гором; некоје зиму проводе у влажним пољима. Прва два ексемплара забиљежио сам и убио 24. децембра у Дољанима, а до половице јануара видио сам за тим сваки дан више њих; од онда пак, до свршетка фебруара ријетко су се виђале; али у првој половици марта опет се је врло често на њих наилазило, док опет најпослије сасвим не ишчезоше.

4. Caprimulgidae (Nachtschwalben, легњеви).

38. *Caprimulgus europaeus,* Linn. (Gemeine Nachtschwalbe, козодој, у Херцеговини помракуша, у Црној Гори легањ.) Као селица оставља легањ почетком септембра Црну Гору. Искупи их се по 100 и више близу вода, те се при лаком сјеверу ноћу одселе. Сеоба је трајала од 7.—11. септембра, а најгушћа је била 9. септембра.

Средином априла долазе опет. — 17. забиљежио сам првог. Послије је то по свој земљи обична птица. У мају убих два, који се перјем понешто разликоваху од сјевернијих; рђасто-жуто перје јаче се истиче, а мужјак на грлу имадијаше бијелу пјегу.

---

[1]) У Црној Гори зову ово дрво „кошћеља“.

5. Cypselidae (Segler, чиопе).

39. *Cypselus melba,* Linn. Пр. (Alpensegler, чиопа, у Црној Гори веља ластва.) Ма да веља ластва овуда највише живи у поморју, има је на згодним мјестима и у нутрашњости земље, него је свуда селица, која почетком септембра одсели, а почетком се априла враћа. 14. тога мјесеца убио сам неколико комада на Орловом камену у Кучу, те међу многим стотинама, које су стреловитом брзином прелетјеле, видјех велику ријеткост, наиме једног потпуног *albina,* — али на жалост превисоко.

10. маја, када сам се низ стијену код Мале ријеке на Морачи конопом хтио спустити до једног мјеста, гдје мишљах наћи гнијездо африканског сокола, прођох крај више јама у стијени, из којих излијетаху велике ластве, кричећи, да је све јечало, „скри, скри“; ја претражих неколике пукотине, да повадим легло, али ми је то тиме осујећено, што су гнијезда много дубље била смјештена, него што је моја рука могла досећи. На једном сам мјесту примијетио, како се је ластва, када је осјетила, да је се дотакох врхом од прста, уплашено кричећи још дубље завукла, те је без сумње и јаја пред собом турала.

Наизмјенце по једном руком држећи конопп, не могох за дуго остати у том напорном положају; у пукотинама било је невјеројатно вруће, па је у истину за чудо, да птице, које су одређене, да већином плове у чистом етеру, у таквој атмосфери не пропадају.

40. *Cypselus apus,* Linn. Пр. (Turmschwalbe, црна чиопа.) Иста мјеста, на којима се је удомила велика ластва, служе и црној чиопи за стан; она свакојако припада селицама, али долази тек почетком маја. Ове је године сеоба трајала до половице јуна. Она из Црне Горе опет одсели почетком септембра. Сеоба међутим већ почиње у половици аугуста, а траје до почетка октобра.

6. Hirundinidae (Schwalben, ласте).

41. *Hirundo rustica,* Linn., Пр. (Rauchschwalbe, сеоска ластавица, у Црној Гори ластавица.) Ове ластавице овамо долазе у марту (18. прве), те почетком октобра опет одселе (11. септембра била је најживља сеоба). Међу овим ластавицама често сам виђао поједине индивидуе са загаситијим перјем по трбуху; ја сам таких и поубијао, те их упознао као одлику, по трбуху чађасто-жуту *(Hirundo rustica pagorum,* Chr. L. Пр.). Легло те врсте, које сам 13. маја и 12. јуна повадио код Плавнице на соларници, разликује се од легла обичне сеоске ластавице само тиме, што су јаја од ових потоњих ситније пунктирана.

42. *Hirundo urbica,* Linn. Пр. (Mehlschwalbe, домаћа ластавица.) Домаћа ластавица долази неколико дана раније, а сели касније, него *Hirundo rustica,* те за легло бира повиша мјеста; ја је такођер нађох, — како је О. Рајзер описао, — гдје леже у планини, далеко од људских кућа, тако на југоисточном обронку Кучког Кома код Орахова.

43. *Hirundo riparia,* Linn. Пр. (Uferschwalbe, ласта брегуница.) Као селице долазе ласте брегунице средином априла, — 17. сам прву забиљежио, — а селе опет почетком октобра; сеоба је ипак отпочела већ половицом аугуста. Оне гнијезде у иловастим јамама уз обале Ситнице, Сушице, Зете, Црнојевићке ријеке, гдје сам 18. јуна нашао младе, који тек што не полетјеше.

44. *Hirundo rupestris,* Scop. Пр. (Felsenschwalbe, хридска ластавица.) Иза жестоке југовине појавише се 23. марта прве ластавице ове врсте, које такођер ваља прибрајати селицама, те почетком октобра јуре прама југу. Гнијезда сам видио на неприступачним мјестима на стијени Фундини и дуж Мораче код Биоча; била су смјештена по окукама, а слична су гнијездима наше домаће ластавице, само се чини, да су знатно мања.

7. Cuculidae (Kukuke, кукавице).

45. *Cuculus canorus,* Linn. Пр. (Kukuk, kukavica.) Прву сам забиљежио 6. априла и чуо, или виђао сам је готово сваки дан. Највише је има по врбицима уз Скадарско језеро, има је у осталом свуда по земљи, гдје има шуме; крајем септембра сели на југ.

Ма да кукавицâ има толика множина, не стигох ове године ни једног јајета и ма да сам прикупио преко 100 гнијезда од разних малих птица, у које иначе кукавица своја јаја стављати обичаје.

8. Meropidae (Bienenfresser, пчеларке.)

46. *Merops apiaster,* Linn. Пр. (Bienenfresser, пчеларка, у Херцеговини брјегуљац, у Црној Гори пчелар.) 28. априла појавише се иза жестоког југоисточњака први пчелари, те почетком јуна сједоше у своја гнијезда, која су вазда близу водâ у дубоким јамама иловастих обала. По сав дан виђају се те лијепе птице, гдје се по зраку уздижу и спуштају и на далеко се чује, када као на фрулицу пјевају „гри, гри!"

2. сам јуна у обалама Црнојевићке ријеке нашао више јама с гнијездима, те сам из једне такве извадио четири понешто облежана јајета, која су у дубљини од једног метра готово лежала само на

неколико пера. Она су бијела, понешто сјајна, имају врло танке љуске и готово облик кругље; саразмјерно прама птици, може се рећи, да су велика; мјера им је 26 × 23 *mm.* У септембру сели пчелар опет из Црне Горе. Године 1894. летјела их је множина по дану, 15. септембра, лаким сјевером тако високо, да им се је само пјевање могло разабрати, али птице се не могаху видјети.

9. Alcedidae (Eisvögel, водомари).

47. *Alcedo ispida,* Linn. Пр. (Eisvogel, водомар, у Босни сумбул мавени, у Црној гори златни ронац.) За љуте зиме, т. ј. од новембра до средине фебруара, врло се често виђа златни ронац по свим несмрзлим водама; љети се на згодним мјестима находи посвуда у земљи, али много рјеђе; највише га има уз Скадарско језеро.

Ексемплари, који љети овуда бораве, нешто су блиставијег перја, али имају као и они, који само зиму проведу у овим крајевима по раменима зелена пера.

10. Coraciidae (Raken, модровранке).

48. *Coracias garrula,* Linn. Пр. (Blaurake, модрован, у Босни смрдиврана.) На пролазу у априлу (4. т. мј. прву видјех) и октобру врло се често модровран виђа по низинама и виноградима; у друга годишња доба само се појединце по који находи, и то само ондје, гдје има великог дрвља, тако на Скадарском језеру и у шумском појасу.

11. Oriolidae (Goldamseln, вуге).

49. *Oriolus galbula,* Linn. Пр. (Goldamsel, вуга.) Вуге долазе средином априла, а селе крајем септембра; док лијежу, живе само у шумском појасу, али с полетарцима долазе у аугусту у башче по пољима, да се наужију смокава, које су им најслађа храна. 6. јула одрезао сам код Хоџине пољане у Душком кланцу рачвасту грану једног јасена заједно с празним већ гнијездом једне вуге, које је висило у рачвама; било је савијено само од сухе траве, лика и вуне.

12. Sturnidae (Staare, чворци).

50. *Pastor roseus,* Linn. Пр. (Rosenstaar, крунати брљак, у Црној Гори гарчић.) Од 28. маја до укључиво 2. јуна лијетало је овдје

у Зети и у Љешком пољу јато гарчића од преко 100 комада, док га опет није нестало. Те птице опљенише дудове и јуришаху на скакавце *(Aeridium migratorium,* L.). Оне се међутим не легу на далеком истоку, већ свуда. Пошло ми је за руком, те сам из тога јата 28. маја близу Голубовца у Зети схватио двије женке, на којима су се виђале пјеге од лијегања.

51. *Sturnus vulgaris,* Linn. Пр. (Gemeiner Staar, шарени чворак, у Црној Гори гарчић.) Шарени чворак припада оним птицама, које само пригодом јесенске сеобе у септембру и октобру у великим гомилама долазе на Скадарско језеро, и од којих поједина јата ондје презиме; при прољетној сеоби биће да ти чворци ударе другим правцем. Љети нема овог чворка никако. 1894. дођоше први почетком септембра.

13. Corvidae (Raben, гаврани).

52. *Pyrrhocorax alpinus,* Linn. Пр. (Alpendohle, жутокљуна чолица, у Црној Гори чавка, а у предјелима уз море галица). Галица је у Црној Гори станарица, која се ондје често виђа, а живи по висовима крша, гдје по пећинама има своје легло. Ја познајем више таких мјеста, тако уз цесту недалеко Ријеке прама Цетињу, код Завале у Пиперима, као и на сјевероисточном пристранку Требјеша и Каменика. На жалост могло би се у те пећине, које су већином бездни понори и окомито улазе у земљу, доспјети само опасношћу живота о конопу. Крајем јула нашао сам на тим мјестима већ полетарце, који се одликоваху јаснијим кљуном и ногама.

Уз море појаве се сваке године у септембру и марту јата галица. Те се птице само хране боровицом и бобицама од тује. Више пута је грмље сасвим црно од тих птица. Ондашњи их житељи дочекују и убијају из засједе.

53. *Lycos monedula,* Linn. Пр. (Dohle, чавка[1]). Једна од најобичнијих станарица у топлим је крајевима свакако чавка. Доказом за множину те птице, коју народ никако не трпи, може то служити, да сам из јама по стијенама уз Морачу и Цијевну од 23. априла до 15. маја повадио 34 легла са по пет, шест и седам јаја. Јаја се обликом и величином врло разликују, мање машћу; она по већином модрикасто-зеленом темељу имају црне, маслинасто-смеђе, зеленкасто-жуте или љубичасто-сиве пјеге и тачке, само једно јединцато јаје нашао сам без пјегâ, а мјера им је просјечно 22·8—26·2 *mm.* У неким су леглима јаја посута

[1]) Тако је зову они Црногорци, који не познају галице.

великим маслинасто-смеђим пјегама, па би се и по величини и по облику донекле могла испоредити с јајима галичиним.

За чудо између много стотина чавки, које сам готово сваки дан виђао, не видјех ни једну, која би у боји показивала какву разлику[1]).

54. *Corvus corax,* Linn. Пр. (Kolkrabe, црни гавран.) Црни је гавран по свем Балканском полуострву, па тако и у Црној Гори често виђена станарица; он живи по висовима крша и по поморју, а обично у двоје лијета по свој земљи.

Како свагдје, тако је и овдје гавран веома мудра и опрезна птица, па ма да сам га готово сваки дан виђао, само му се три пута примакох на пушкомет, да сам могао пуцати, али сам убио само једну женку 28. марта, кад је живо насрнула на постављену велику ушару у Малом Брду.

Да могу гађати плашљиве птице, обично сам уза се носио неколико m^2 жуткасто-зелено-сивог оргaнтина, чиме бих се учинио сличним сивој стијени; на тај начин убих више грабилица. Али гавранови ипак су били лукавији, те су примјетили опасност.

Они и овдје врло рано у години легу, јер сам већ почетком марта виђао по пет и шест комада, гдје заједно лијетају, по чему се може судити, да су то стари са својим младима, јер се иначе никада не виђају више, него по двије птице заједно, или — али рјеђе — по два пара.

55. *Corvus cornix,* Linn., Пр. (Nebelkrähe, сива врана, у Црној Гори само „врана“.) Уз чавку и свраку сива је врана најобичнија врста гаврана у Црној Гори и находи се као станарица по цијелој земљи.

Од 14.—24. априла повадио сам десет гнијезда са четири, пет и шест јаја, која се само разликују величином и обликом, док по боји сва на више мање прљаво зеленом темељу имају љубичасто-сиве и смеђе пјеге и тачке; мјера им је просјечно 42·3×31·7. Гнијезда им већином бијаху на високим храстовима, јаворовима и костелима, како у крошњи тако и при деблу или на гранама; два од њих једва што за 1 *m* бијаху над земљом у дивљем смоквином грмљу, уз лијеву обалу Зете.

Ту сам први пут уз обалу Скадарског језера видио, како сива врана, стојећи до крила у води, лови рибе (Skoranzen, *Albornus scorunza).* Ексемплари, што сам их ја поубијао, ничим се не разликују од оних, што на сјеверу живе.

[1]) По казивању кнежевића-нашљедника виђа се у Црној Гори по кадшто и нека црвенокљуна чавка; — може бити да је то црвенокљуна чолица *(Pyrrhocorax graculus);* — ја је нијесам ниједноћ видио. Народ тврди то исто, али људи тамо, како сам се више пута увјерио, не умију право разликовати црвено и жуто.

56. *Corvus frugilegus,* Linn. Пр. (Saatkrähe, обична врана.) Послије жестоког сјевероисточњака долетјеше 11. новембра велика јата врана, које до почетка марта остају у блажим крајевима. То већином бијаху младе птице, тако да сам на први поглед помислио, да су то галићи *(Corvus corone),* којих, како је то Отмар Рајсер доказао, нигдје нема на Балканском полуострву. У друга годишња доба нема обичне вране никако у Црној Гори. Код Улциња и Вал-ди-ноће ове вране називају копачима; лове их при селењу у замке или из пушака убијају и једу.

57. *Pica caudata,* Boie. Пр. (Elster, сврака, у Црној Гори такођер фрачка.) Сврака је веома обична станарица у свим крајевима; нарочито је има множина у пољу на Скадарском језеру и у Бјелопавлићима.

Од 16. априла до 8. маја повадио сам из 14 гнијезда, која већином бијаху на врбама и талијанским тополама по четири до осам јаја, која по више мање зеленкастом темељу имају маслинасто-смеђе, сиве и жућкасто-зелене пјеге и пруге; — једно се јаје одликоваше јасном морско-зеленом бојом. Мјера им је просјеком 33·5 × 24 *mm.*

58. *Garrulus glandarius,* Linn. Пр. (Eichelheher, крешталица.) У шумском је појасу крешталица обична птица; зими лети у блаже крајеве, али обично борави само на таким мјестима, гдје има храстова. 28. октобра 1893. видио сам јато од више него 100 комада, гдје су врло високо летјеле с вјетром прама југу.

59. *Nucifraga caryocatactes,* Linn. (Tannenheher, ораховица.) Забиљежио сам ову птицу само 18. новембра 1893. код Краљевог Кола у Бјеласици планини.

14. Picidae (Spechte, жуне, дјетли.)

60. *Gecinus viridis,* Linn. (Grünspecht, зелена жуна, зелени дјетлић.) Дјетли се врло често чују и виде у шумском појасу, те их Црногорци зову жуњ или ковач[1]).

Зелени је дјетао један од најобичнијих из своје фамилије; има га свуда у шумском појасу.

61. *Gecinus canus,* Linn. (Grauspecht, сивозелена жуна.) Овог дјетла нема толико, колико оног пређашњег, те се више држи у бјелогорици.

62. *Dryocopus martius,* Linn. (Schwarzspecht, црни дјетао.) Чуо сам црнога дјетла неколико пута, и видио сам га 17. новембра у Бјеласици планини, а 21. јула на Кучком Кому.

[1]) Поморци, који дјетлова не познају, називају све шљуке *(Scolopacidae)* тим именом.

63. *Picus major,* Linn. (Grosser Buntspecht, велики дјетао.) Уз малога велики је дјетао најобичнији од пицида и свуда се находи на згодним мјестима.

64. *Picus silfoidi,* Sharpe и Dress. Пр. (Hellenenspecht, шарени дјетлић). Овај дјетлић заступа у Црној Гори мјесто саргастог дјетла *(Picus leuconotus)* и припада често виђеним птицама високе шуме.

65. *Picus medius,* Linn. (Mittlerer Buntspecht, средњи дјетао.) Не мање бројан него пређашњи, средњи је дјетлић, али је много чешћи.

66. *Picus minor,* Linn. Пр. (Kleiner Buntspecht, мали дјетао.) Овај дјетлић и од ситне шуме не зазире.

67. *Picoides tridactylus,* Linn. (Dreizehiger Specht, сјеверни дјетао.) Тога сјеверног и алпинског дјетла видио сам неколико пута на Дурмитору и Кому у аугусту.

Све овдје наведене врсте дјетлова находе се надјевене у приватној збирци кнежевића-нашљедника црногорског, те их је страном он, а страном сам их ја поубијао.

68. *Junx torquila,* Linn. Пр. (Wendehals, вијоглавка.) Вијоглавка врло је честа појава пригодом прољетне и јесенске сеобе, — прве сам ове године забиљежио 3. априла, — спорадички и до јесенске сеобе, која је крајем септембра[1]); буде их у шумском појасу и по врбовом густишу до Скадарског језера.

15. Sittidae (Kleiber, Spechtmeisen, кусорепке, брзељи.)

69. *Sitta europaea,* Linn. (Kleiber, брзељ.) Брзељ припада најобичнијим станарицама шумског појаса.

70. *Sitta syriaca,* Ehrenberg. Пр. (Felsenspechtmeise, краварица, у Црној Гори лончар.) Свуда по кршу чује се пиштање лончара, који је једна од најобичнијих станарица црногорских, те на згодним мјестима по свој Црној Гори гнијезди. Нашао сам више гнијезда, али сам само три од њих могао дохватити; ова бијаху у јамама по стијенама, којим је улаз до мале једне рупе за провлачење био зазидан конгломератом од земље, биља и живинских останака; крајем маја и почетком јуна било је у њима 5—7 бијелих, сјајних, већином понешто крушколиких јаја танке љуске, која свјежа ради жумањцета, до кога се прозире, излазе ружичаста, те по себи имају неколико сивих и црвенкастих пикњица и пјега.

[1]) Пригодом јесенске сеобе те су птице веома товне, бораве до погодна вјетра у врпјеску (ресуљи); у Далмацији их вижлима у велико изгоне и пушком убијају.

Остала су гнијезда била прилијепљена за окомите стијене, више мање округласта с цијевљу за улаз. Она су начињена од комадићâ земље, слијепљених слином, којим су обично примијешани комадићи сламе, перја и останци од зарезникâ, па та маса отврдне готово као камен. По тим необичним гнијездима стекла је та птица и своје име у земљи, зову је наиме **лончар**.

16. Certhiidae (Baumläufer, пузавци.)

71. *Tichodroma muraria,* Linn. (Alpenmauerläufer, **зидарица.**) Зидарица је у Црној Гори и станарица и селица, те за вријеме док леже, борави по највишим и најстрмијим стијенама. Зими сели у поморје. Забиљежио сам је у јуну и јулу на Црвеној греди, на Дурмитору и на западном обронку Кучког Кома, у децембру у Греди сјеверо-источно од Бара.

72. *Certhia familiaris,* Linn. (Langzehiger Baumläufer, пузавац, кљукавац.) Пузавац борави као станарица у црногорским шумама; почетком јула видио сам још посве младе полетарце у Душком кланцу.

17. Upupidae (Wiedehopfe, пупавци.)

73. *Upupa epops,* Linn. Пр. (Wiedehopf, пупавац, у Црној Гори божјак, кокотић.) Као селица долази кокотић средином марта, остаје онда цијело љето у шумовитим крајевима, а крајем октобра опет сели. Црногорци[1]) га називају балинкокот, поморци[2]) божјак, а становници уз језеро кокотић.

18. Laniidae (Würger, сврачци.)

74. *Lanius excubitor,* Linn. (Raubwürger, велики сврачак.) Велики је сврачак овуда најрјеђи од своје фамилије, и само се виђа на пролазу. Забиљежио сам један пар у марту, у Горњем пољу и код Никшића.

75. *Lanius minor,* Linn. Пр. (Kleiner Grauwürger, мали сврачак.) Најчешћи је овуда од сврачака мали сврачак; он долази почетком маја и станује већином у топлијим пољима, гдје има доста крушкових дебала, тако по свој Зети, Чемоском пољу, Љешком пољу, Команy и Бјелопавлићима; рјеђи је у Никшићком пољу, уз Морачу и код Цетиња.

---

[1]) Житељи земље десно од Матице.

[2]) У поморју га пригодом јесенске сеобе, када је веома угојен, убијају и једу као посластицу, нарочито Мухамеданци и Арбанаси.

Ја сам од те мале грабилице нашао више гнијезда. Она су сва без разлике била на дивљим крушкама у висини одрасла човјека, те су савијена само од мирисавих трава, као од разних врста душице, деспика, дивизме и кадуље. Савијена су врло чврсто и доста умјетно. Крајем маја до средине јуна било је у њима 5—7 јаја, која или на сивкастом или на жућкасто сивом темељу имадијаху неколико сивкастих или маслинасто-зелених пјега и пикњица, а мјера им је просјечно 29·5×26 *mm;* обликом и величином врло се разликују.

У другој половици септембра опет мали сврачак сели; поједини и презиме.

76. *Lanius rufus,* Briss. Пр. (Rothköpfiger Würger, црвеноглави сврачак.) Иза великог сврачка најрјеђи је црвеноглави, који истом свршетком маја долази, а већ крајем аугуста сели. Ја сам га видио и убио само у Љешком пољу у Бјелопавлићима, гдје сам нашао и два гнијезда 5. и 12. јуна. Ова су исто тако као и у *Lanius minor*-а на дивљој крушки од мирисавих трава савијена, само нешто мања и плића. У њима је било 5—6 трбушастих јаја меснате или зеленкасте боје без сјаја, по којима је било по неколико црвенкасто-смеђих пикњица и пјега, а мјере 25×17·5 *mm.*

77. *Lanius collurio,* Linn. Пр. (Rothrückiger Würger, руси сврачак.) 22. априла забиљежио сам првог русог сврачка, кога вазда онуда има множина, гдје се *Lanius minor* или никако или врло ријетко налази. Ја сам га нашао у висини од 2000 метара. Средином септембра сели. 8. јуна извадио сам пет јаја из једног гнијезда, које је у Црмници било сагра̂ђено на рачвастој грани грохотуше. Било је савијено од сухе брекиње и од дугих стапки. Јаја доста наликују на јаја од *Lanius rufus*-а, али су много мања, а и ситније нашарана; мјера им је само 21×16·5 *mm.*

19. Muscicapidae (Fliegenfänger, мухарице).

78. *Muscicapa grisola,* Linn. Пр. (Grauer Fliegenfänger, сива мухарица или мухарка.) При жестокој југовини долетје 2. априла множина сивих мухарица. Дан прије тога нигдје се ниједна није видјела. Она живи само у вишим крајевима, гдје има бјелогоричине шуме, а само у септембру сели. Ове године отпочеше се враћати на сјевер 4. септембра, па је сеоба трајала до 20. тог мјесеца.

79. *Muscicapa albicollis,* Temm. Пр. (Weisshalsiger Fliegenfänger, бјеловрата мухарица.) Заједно с пређашњом дођоше и бјеловрате мухарице, али само у мањем броју. Оне живе у истим крајевима, као и *Muscicapa grisola,* али се успињу све до појаса клековине (преко 2000 *m).*

80. *Muscicapa luctuosa,* Linn. (Trauerfliegenfänger, црноглава мухарица.) Ја сам црноглаву мухарицу видио само свршетком јула код Лијеве ријеке; чини се уопће, да се само појединце находи.

20. Accentoridae (Braunellen, пјевке, у Црној Гори попићи).

81. *Accentor montanellus,* Pall. (Alpenbraunelle, горска или планинска пјевка.) Пригодом јесенске сеобе почетком новембра пролази ова пјевка у великој множини кроз Црну Гору, али сам два екземплара видио и крајем јула на Медвједу у Кучком Кому.

82. *Accentor modularis,* Linn. Пр. (Heckenbraunelle, сива пјевка.) За сеобе у априлу и октобру можеш да сиву пјевку нађеш готово у сваком грму; али љети живи само у вишим крајевима до преко 2000 *m*. Многи парови презиме у равницама с благом климом.

21. Troglodytidae (Zaunkönige, стрижићи, у Црној Гори стријежи).

83. *Troglodytes parvulus,* Linn. Пр. (Zaunkönig, царић, у Црној Гори краљић.) Краљић као станарица живи у свим појасовима.

22. Cinclidae (Bachamseln, водари).

84. *Cinclus aquaticus* и var. *meridionalis,* Linn. Пр. (Bachamsel, кос водењак, у Црној Гори ронац.) Љети живи ронац већином високо у гори уз рјечице и потоке, али у првој половици септембра сели на воде у пољима, гдје их онда до априла има велика множина.

23. Paridae (Meisen, сјенице).

85. *Poecile palustris,* Linn. (Sumpfmeise, сјеница мочварка.) Виђао сам ову сјеницу неколико пута зими у Вељем брду[1].

86. *Poecile lugubris,* Natt. Пр. (Trauermeise, далматинска сјеница.) У блажим крајевима земље најчешћа је од своје фамилије далматинска сјеница, а живи само у шумским крајевима, гдје и гнијезди; 13. јуна нађох у Берима два гнијезда у дубоким дупљима с врло тијесним улазима, у којима су били млади. Као селица, која ограничава своје обиталиште на мање предјеле, долази далматинска сјеница у априлу у своја гњездишта, а почетком октобра опет одсели одонуд.

[1] Мислим, да сам чуо и *Poecile palustris alpestris.*

87. *Parus ater,* Linn. (Tannenmeise, борова сјеница.) За ову сјеницу вриједи оно исто, што је речено за сјеницу мочварку, али сам је ја видио и у јуну у Душком кланцу.

88. *Parus cristatus,* Linn. (Haubenmeise, круната сјеница.) Круната сјеница живи у црногоричким шумама и то особито гдје има бор, него чини се, да припада рјеђим птицама, јер сам је само два пута видио, и то у јуну у Душком кланцу.

89. *Parus major,* Linn. Пр. (Kohlmeise, велика сјеница.) Зими је велика сјеница релативно чешћа, љети се пак само у шумском појасу спорадички находи.

90. *Parus coeruleus,* Linn. Пр. (Blaumeise, модра сјеница.) Модре сјенице, које овуда живе, одликују се врло интензивним шаром перја, али припадају рјеђим станарицама. Зими се чешће виђају.

91. *Acredula caudata,* Linn. (Schwanzmeise, дугорепа сјеница.) Дугорепу сјеницу сам забиљежио у фебруару код Никшића и у Бјеласици планини.

92. *Aegithalus pendulinus,* Linn. Пр. (Beutelmeise, мошњарка, у Црној Гори водени лончар.) Ова је сјеница у врбовом густишу око Скадарског језера врло честа гњездарица, али се као таква спорадички находи и крај других врела у земљи, тако на Матици и Ситници у Команском лугу; иначе је нигдје нијесам налазио. Зими чује се и виђа рјеђе, ваљда већина сели на југ.

Од 15. маја до 10. јуна прикупио сам 24 гнијезда те лијепе сјенице. Ова гнијезда савијају мужјаци и женке заједнички за 12—15 дана; нека од њих имају двије рупе за улаз. Обје птице спавају у гнијезду и леже наизмјенце на јајима до 14 дана. Налазио сам у гнијезду маљушних 5—8 јаја танке љуске, у којима се жумањце прозире и која просјечно мјере 16·3 × 9·5 *mm.*

Већину гнијезда нашао сам код Вранине и у Хумском блату, била су без изузетка сва на надстријешеним гранама бијеле врбе *(Salix fragilis),* 1—8 метара над воденом површином, савијена су од лике и врбових пахуљица. Отвори су сви више мање били обрнути на исток. У боји, облику и величини доста се разликују. Птице, које сам поубијао, ни у чему се не разликују од птица из других крајева.

93. *Regulus cristatus,* Koch. Пр. (Gelbköpfiges Goldhähnchen, златоглава сјеница.) Златоглаву сјеницу забиљежио сам неколико пута у зими код Подгорице, исто тако виђао сам и убио неколико полетараца крајем јуна у Душком кланцу.

24. Sylviidae (Sänger, пјевице).

94. *Phyllopneuste sibilatrix,* Bechst. Пр. (Waldlaubvogel, шумска женица.) Шумска женица долази крајем априла, те љето проведе до половице септембра у бјелогоричким шумама.

95. *Phyllopneuste trochilus,* Lath. (Fitis, брезија женица.) У исто вријеме с пређашњим долази и одлази и фитис. Некоја индивидуа међутим презиме близу Скадарског језера.

96. *Phyllopneuste rufa,* Linn. Пр. (Weidelaubvogel, врбикова женица.) Као и пређашња.

97. *Hypolais elaica,* Linderm. Пр. (Oelbaumspötter, грчка вртљарка.) Грчка је вртљарка једна од најобичнијих бјелогоричких птица у топлијим крајевима, који обилују дрвећем и грмљем, — нарочито уз обале Скадарскога језера.

Забиљежио и убио сам прву 13. маја при дну Бусовника. Од 28. истог мјесеца до 5. јула нашао сам седам гнијезда тог неуморног, али лошег члана ове фамилије, која једва за један метар над земљом бијаху смјештена по дивљим шиповима и врбовим жбуновима. Она су врло љепушна и савијена од ситних биљевних стапки и много вуне и биљевних пахуљица. Гдјекоја су готово једино од вуне. У њима бијаху по четири јајета без сјаја, која су на црвенкасто-бијелом темељу имала мрке, врло ситне пикњице, међу којима се виде црвенкасте или сиве, сасвим танке линије. Мјера им је 18×12·6 *mm,* а леже на њима само женке по 18 дана. За то вријеме, као и за цијелог лежења пјева мужјак у подручју свог гњездишта од раног јутра па до мрклог мрака своју једноличну пјесму, састављену од више одијељених китица, а сличну пјевању трстењара *(Acrocephalus).* Наскоро за тим, штоно млади полете, што обично бива средином августа, опет грчка вртљарка одсели.

98. *Hypolais salicaria.* Bp. Пр. (Gartenspötter, зелена вртљарка.) 23. маја видио сам у Берима прву зелену вртљарку, која живи по шумским крајевима и такођер већ крајем августа сели. Ексемплари, што сам их ја поубијао, посве се подударају величином и бојом с онакима, који потјечу из других крајева.

99. *Hypolais olivetorum,* Strickl. (Olivenspötter, маслинска вртљарка.) Од *Hypolais elaica* није рјеђа ова вртљарка, која такођер само топлије крајеве насељава, и то од маја до половице августа.

100. *Hypolais polyglotta,* Vieill. (Kurzflügliger Gartenspötter, краткокрила вртљарка.) Краткокрилу вртљарку забиљежио сам неколико пута код Ријеке, на жалост никоји пут не имадох пушке при себи.

101. *Acrocephalus palustris,* Bechst. (Sumpfrohrsänger, трстењара мочварка.) Иза трстењаре дроздовице је трстењара мочварка најчешћа од своје фамилије, те једино живи у мочварним крајевима око Скадарског језера; припада селицама, долази у априлу, а одлази крајем аугуста.

102. *Acrocephalus arundinacea,* Bechst. Пр. (Teichrohrsänger, трстењара права.) Права трстењара биће да Црном Гором само пролази, јер сам је ја видио и убио само 18. априла у једном сухом јарку близу Ситнице у Команима.

103. *Acrocephalus turdoides,* Meyer. Пр. (Drosselrohrsänger, трстењара дроздовица.) На згодним, трском обраслим мјестима свуда се у земљи виђа трстењара дроздовица, највише је има свакако око Скадарског језера. Сели у априлу и крајем аугуста, у које сам је вријеме овуда виђао и по вртовима далеко од воде на високом дрвећу.

104. *Calamoherpe phragmitis,* Bechst. (Schilfrohrsänger, водарица рогожара.) Водарица рогожара, која осим Скадарског језера живи и на другим водама у земљи, долази у априлу, а одлази тек опет у октобру. 2. тога мјесеца до 12. била је множина водарицâ рогожарâ нарочито по ливадама, обраслим халепском травом (Aleppogräser), уз цесте и по виноградима. Птице дођоше преко ноћи.

105. *Sylvia curruca,* Linn. Пр. (Zaungrasmücke, сива грмуша.) По мјестима на високу кршу, која су обрасла густим грмљем, није сива грмуша ријетка појава, она долази средином априла, а сели крајем аугуста. 12. маја нађох код села Рогаме изнад Дукље гнијездо у једном грму руја са четири понешто облежана јајета. Она су на бјелкастом темељу рђасто попрскана, а мјера им је 17×13 *mm.* Год. 1894. трајала је сеоба на повратку до половице октобра.

106. *Sylvia cinerea,* Lath. Пр. (Dorngrasmücker, проста грмуша.) Много је чешћа проста грмуша. Она се по свим појасима находи као гњездарица. Вријеме селења подудара се с оним пређашње врсте. Од 14.—27. маја прикупио сам девет гнијезда, која су сва ниже од једног метра била смјештена у шикари. Било је у њима четири, пет до шест јаја, која су на више мање зеленкастом темељу имала мрке и сивкасте пјеге и пикњице. Доста се између себе разликују величином, обликом, сјајем и бојом. Женку, која је лежала на јајима, одмјењивао је у подневно доба мужјак.

107. *Sylvia nisoria,* Bechst. (Sperbergrasmücke, пругата грмуша.) Пругату грмушу виђао сам само у шумском појасу, тако у јуну код Никшића, као и у аугусту код Васојевића.

108. *Sylvia orphea,* Temm. Пр. (Sängergrasmücke, мркоглава грмуша.) У околици Скадарског језера и у љешанској нахији та је

грмуша доста обична птица; њој су дражи они крајеви, гдје има дрвећа и грмља, а не мари за крш и за шумски појас. 8. јуна нађох кодГрадине у Црмници гнијездо, које је веома штедљиво било савијено од коријења и коњске длаке, те смјештено на рачвама једног шипка, нешто више него што би одрастао човјек под њим могао да стане. У њему су била четири, понешто облежана, лијепа, јасно-зеленкаста, понешто сјајна јајета, по којима су биле смеђе и зелене тачке и коврчице. Мјера им бијаше 18·5 × 15 *mm.*

109. *Sylvia atricapilla,* Linn. Пр. (Schwarzköpfige Grasmücke, црноглава грмуша.) Црноглаву грмушу видио сам и убио само 22. маја у Берима, а чуо сам је неколико пута у аугусту код Андријевице у Васојевићима. Она припада рјеђим селицама.

110. *Sylvia hortensis,* Scop. Пр. (Gartengrasmücke, баштена или вртна грмуша.) И ова грмуша не припада оним птицама, које се у Црној Гори често виђају, ја сам је неколико пута видио близу Подгорице и на Скадарском језеру.

111. *Sylvia subalpina,* Bonelli. Пр. (Weissbärtiger Sänger, црвеногрла пјевица.) У топлијим низинама, обраслим грмљем, свагдје се налази ова птица.

25. **Turdidae** (Drosseln, косови).

112. *Merula vulgaris,* Leach. (Amsel, прости кос, у Црној Гори кос, црни кос, костић и косовић.) Као станарица находи се црни кос свуда у шумском појасу, те зими, почевши од октобра, када бура стане дувати, лети у топлија поља и у поморје, гдје се особито храни бобама бршљана (Epheu).

113. *Merula torquata,* Boie. (Ringamsel, гривнати кос.) Виђао сам гривнатог коса у аугусту у Васојевићима.

114. *Turdus pilaris,* Linn. (Wachholderdrossel, дрозд смријекар.) Забиљежио сам овог дрозда у фебруару у Бјеласици планини и код Улциња.

115. *Turdus viscivorus,* Linn. (Misteldrossel, дрозд имелаш.) Исто тако, као пређашњу врсту, видио сам у реченој планини у новембру и дрозда имелаша, али много чешће.

116. *Turdus musicus,* D. (Singdrossel, гајски дрозд.) Као за *Merula vulgaris.*

117. *Monticola cyanea,* Linn. (Blaudrossel, модри кос.) Свуда по високом кршу, особито пак по хридовитом поморју модри је кос често виђена станарица; поморци је називају „пасера“, остали јој Црногорци не знају имена.

118. *Monticola saxatilis,* Linn. Пр. (Steinröthel, црвенорепи кос.) Црвенорепи кос живи и по вишим регијама крша до преко 2000 метара, али су му дражи предјели, у којима има дрвећа. Припада селицама, долази почетком маја, а сели у септембру.

26. **Saxicolinae** (Erdsänger, стјенарице).

119. *Ruticilla tithys,* Linn. Пр. (Hausrothschwanz, домаћа црвенрепка.) Пригодом јесенске сеобе у октобру често се виђа домаћа црвенрепка, иначе станује близу људских станова, али кадшто и у великим регијама посве пусте горе. Многи ексемплари зимују у блажим крајевима. Виђао сам и убио спарене млађе птице још са сивим перјем, који су некоћ означивани као „var. *montana*“ Ch. L. B.

120. *Ruticilla phoenicura,* Linn. Пр. (Gartenrothschwänzchen, баштена црвенрепка.) Ексемплари баштене црвенрепке, што сам их ја убио, не разликују се од онаких, који потјечу из других крајева; долази у априлу, а сели у септембру; љети поглавито станује у шумском појасу.

121. *Luscinia minor,* Chr. L. Пр. (Nachtigall, славуј или славуљ[1]). Славуја сам често слушао у љешанској нахији, на Скадарском језеру, у Бјелопавлићима, као и у појасу прашуме у горњој долини Морачe.

122. *Dandalus rubecula,* Linn. Пр. (Rothkehlchen, црвенвољка.) Црвенвољка није ријетка птица шумског појаса, пригодом јесенског селења свуда се виђа; многе презиме у пољу. Убијао сам црвенвољке и у гори и у пољу, па сам конштатовао, да минималне разлике у величини нипошто нијесу сталне.

123. *Saxicola oenanthe,* Linn. Пр. (Grauer Steinschmätzer, сиваста бјелгуза, у Црној Гори прдалица.) Од птицâ овог рода *(saxicolae)* најрјеђа је овуда сиваста бјелгуза, те се често виђа само пригодом прољетног селења у марту[2]); иначе се находи спорадички међу обје ове врсте, што слиједе у регији крша, — нарочито близу мора. Када су већ све птице овог рода давно биле одселиле, још сам до половице октобра виђао неке *„oenanthe“.*

124. *Saxicola stapazina,* Temm. Пр. (Weisslicher Steinschmätzer, јужна бјелгуза.) Јужна бјелгуза находи се по свим регијама, пače сам је виђао у аугусту на Медвједу, највишем шиљку Дурмитора, високом преко 2600 *m,* као и сред шуме код Ноздрара у Душком кланцу у јуну.

---

[1]) Овим именом једино људи, који имају неко школско наображење, називају ту птицу. Остали Црногорци називају готово сваку птицу, која пјева — лијепо или ружно — „славујем“.

[2]) 21. реченог мјесеца дошле су прве у већем броју иза жестоке ноћне југовине с кишом. — Дан прије тога није се ниједна виђела.

Одмах по доселењу у априлу (8. их долетјела множина с југовином преко ноћи) отпоче савијање гнијезда; за то вријеме, па све док се не извале млади и мужјак је и женка, а особито мужјак, веома узбуђен, па сам се дивио великој вјештини овога у подражавању[1]).

Особито вјешто умије да подражава дозивање лончара *(Sitta syriaca)*, строфе из пјевања црвене јуричице *(Cannabina sanguinea)* и шарагизде (чешљугарке), запомагање престрављене ластавице и чиопе и њихово опомињање, тако да сам се често преварио. И ноћу оживљавају својом пјесмом самотне крајеве. Чим се једноћ извале млади, нема мужјак више времена за пјевање, јер је одвише забављен храњењем младих. Можда му се то сад више не чини нужно, јер је већ освојио своју женку. Мужјак не лежи на јајима.

Гнијездо сам нашао само у рупама по камењу и у распуклинама; оно се приудешава облику своје околине; или је дугуљасто или округло, кад и кад веома дубоко и не може се дохватити, а вазда се доста тешко нађе, ма да родитељи оно мјесто издају својом бојажљивошћу, особито мужјак својим узбуђеним пјевањем, при којем полетава управо онако, као што то чине шљуке у вријеме парења. Гнијездо је само савијено од коријена и трава ситнијих биљки, изнутра је само коњском длаком обложено, те баш није неумјетно. У мају нађе се у њему 5—6 лијепих, модрикасто-зелених, сјајних јаја, по којима су на ријетко посијане црвенкасто-смеђе пикњице и пјеге, нарочито на тупом крају. Мјера им је упопријеко 22·5×18·3 *mm.* Облежана јаја нешто потамне и губе сјај. Ја сам ове године прикупио десет гнијезда. Ове године јужне бјелгузе одселише средином септембра; стари мужјаци отпочеше сеобу, тек за осам дана по прилици нестадоше и женке и млади[2]).

125. *Saxicola aurita,* Temm. Пр. (Ohrensteinschmätzer, црноуха бјелгуза.) Не толико, али ипак прилично је заступана и црноуха бјелгуза, као карактерна птица крша, али не узлази више од 1000 метара. Мужјак много слабије подражава него *„stapazina“* (јужна бјелгуза).

Вријеме лежења и селења подудара се с оним пређашње врсте. Гнијезда су од истог материјала, али су лошије грађена и обично смјештена врло близу земље у распуклинама; — једно сам нашао у јами у земљи у неком кланцу.

Јаја, док су свјежа, нешто су јаснија, мањи им је сјај, рјеђи шар и већином су нешто више трбушаста. Ипак се врло лако могу замијенити јајима од *stapazine.*

---

[1]) Др. Валтер опазио је то исто у врсте *Saxicola isabellina.* (Види берлински орнитолошки сједнички извјештај. Годишњак од С. Чузи (Tschusi), 9 стр.)

[2]) То сам опазио код многих селица. У прољећу пак најприје долазе мужјаци.

Од седмеро јаја, што сам их ове године извадио били су просјечни размјери 22×18·8 *mm.*

126. *Pratincola rubetra,* Linn. Пр. (Braunkehliger Wiesenschmätzer, црновратка.) Црновратка находи се само по вишим пољима до 2000 *m*, те сам је осим прољетног и јесенског селења виђао само у горњој долини Мораче, у Душком кланцу, код Андријевице и у Колашину у јуну и аугусту. На пролазу била их множина у друштву са бјелгузама 21. марта иза ноћне југовине с кишом. 10. октобра виђале су се некоје и близини Подгорице.

127. *Pratincola rubicola,* Linn. Пр. (Schwarzkehliger Wiesenschmätzer, бјеловратка.) Нешто чешће него *„rubetra“* виђа се бјеловратка, и то готово у свим регијама. Оне се већ средином марта доселише у многим екземпларима, али само мужјаци, који су и у пољу око Подгорице презимили.

27. Motacillidae (Stelzen, репомиге).

128. *Motacilla alba,* Linn. Пр. (Weisse Bachstelze, бијела пастирица, у Црној Гори плиска.) На згодним мјестима има плиске готово цијелу годину по свој земљи. Највише се виђа пригодом јесенске сеобе почетком октобра, као и зими у топлијим крајевима, који обилују водом.

129. *Motacilla sulphurea,* Bechst. Пр. (Gebirgsbachstelze, горска пастирица, горска плиска.) Горска плиска живи поглавито уз воде по високим горама, те зими, када превлада студен, сели у топлија поља. У осталом је овуда рјеђа. На пролазу је нијесам виђао.

130. *Budytes flavus,* Linn. Пр. (Schafstelze, плиска овчарица или жута плиска.) Иза бијеле плиске, жута је плиска најчешћа од своје фамилије, и као станарица и као покрајинска селица, и као гњездарица у свим регијама.

У пољу мора да веома рано лежи на јајима, јер сам ја 2. априла (!) близу обале Рибнице уловио полетарца, који тек што није напустио гнијездо. 21. априла видио сам јато од 200 по прилици екземплара, гдје при јакој југовини сасма близу земље лети прама сјевероистоку. Један убијен комад из тога јата упознах као *Budytes flavus.* Јесенска сеоба била је ове године у септембру.

131. *Budytes cinereocapillus,* Sav. (Feldeggs Schafstelze, далматинска пастирица.) 8. априла опазих на неком угару крај Даниловграда, међу овцама, које су онуда пасле, неколико далматинских пастирица, за које сам држао, да су жуте плиске *(flavus)*; али су вазда биле тако близу уз овце, што су ондје пасле, да нијесам на њих могао пуцати без

опасности по овце. Ја онда бацих камен у то друштво, па једну од тих птица убих у лијету, коју онда упознах као далматинску пастирицу. На жалост не могох тај комад препарирати, јер је сачмом одвише био раскидан; других ексемплара те врсте нијесам више видио, ма да сам кроз неколико дана претражио сав онај крај.

132. *Anthus aquaticus,* Bechst. Пр. (Wasserpieper, трептељка појарица.) Трептељка појарица само се као пролазница у октобру и марту често виђа; многи парови презиме уз воде у нижим крајевима. По мени поубијане птице имале су све зимско перје, љети ту птицу видјех једино у јулу на Кому.

133. *Anthus pratensis,* Linn. Пр. (Wiesenpieper, трептељка ливадна.) И трептељка ливадна је пролазница, која овдје и зимује, вријеме селења подудара се с оним од појарице *(aquaticus).* 1894. отпочела је сеоба 12. септембра и трајала је до почетка октобра.

134. *Anthus arboreus,* Bechst. Пр. (Baumpieper, шумска трептељка.) На проласку у септембру и марту веома се често види и чује шумска трептељка; иначе се и као гњездарица находи по грмљу нешто виших поља, која се хватају шуме. Поједини ексемплари презиме у Подгоричком пољу.

135. *Agrodroma campestris,* Bechst. Пр. (Brachpieper, рујна трептељка.) У кршевитим крајевима без дрвећа, који се хватају пустопољана, може се рујна трептељка у свим регијама наћи као гњездарица, највише је има у Подгоричком и Чемоском пољу, у Загорици, Љешком пољу као и у Бјелопавлићима.

Видио сам и убио прве 7. априла код Спужа, куда преко ноћи у јатима доселише с југовином. Истом почетком маја разријешише се јата у парове, па отпочеше градити гнијезда, при чему као и при цијелом лијегању на јајима, судјеловаху и мужјак и женка.

Непричвршћена гнијезда саграђена су од коријења, те су обложена земљом, вуницом од чкаља и пахуљицама од жабокречина. Постављена су на земљу већином међу два камена на источним, положитим пристранцима, или у пољу у јаме под надстријешене бокорасте траве, — ријетко кад усред густиша од кадуље. Мучно их је наћи и онда, када оно мјесто прилично добро познајеш, пошто та трептељка, ако је поплашиш са гнијезда, најприје неко вријеме трчи, па за тим истом узлети. Сада тек у некој даљини, с каквог вишег мјеста, — грма или хрида, — проматра, ко ју је узбунио. Када се враћа, исто је тако опрезна, те 10—15 корака од гнијезда пане на тла, а онда тек до њега трчи.

Од 17. маја до укључиво 13. јуна нашао сам 16 гнијезда, у којима је било четири, пет до шест јаја, која су на плавкастом бијелом темељу

имала или веома сићушне, или и крупније рђасте или љубичасто-смеђе тачке и пјеге, па се за то при површном посматрању из неке даљине чине љубичаста. Она су сјајна; излегу се за 13 дана. Често се у једном гнијезду веома разликују величином и обликом, мање у масти; мјера им је упопријеко 20·9×16·6 *mm.* Младе хране зарезницима, доста су слични старима, а треба им $1^1/_2$ мјесеца док дорасту. Када полете, онда заједнички с родитељима лијетају по њивама и виноградима, а наскоро за тим одселе, што је ове године било средином септембра.

136. *Anthus Richardi,* Vieill. (Sporenpieper, остругаста трептељка.) Виђао сам ту врсту трептељака, која се лако распознаје по знатној својој величини и по необичном пијеву, којим се гласа, када узлети, више пута од половице октобра до почетка новембра на пустим горским пашњацима, тако у Малом брду и у Какарицкој гори. Ради превелике њене опрезности не пође ми на жалост за руком, да коју убијем.

28. Alaudidae (Lerchen, шеве).

137. *Galerida cristata.* Linn. Пр. (Haubenlerche, крунчица, у Црној Гори чиола.) Чиола је обична птица и сву се годину находи по свим регијама. Највише је буде зими у климатички блажим крајевима земље. Нашао сам је, гдје лежи на јајима и веома далеко од људских станова, тако на главици Зеленика. То је гнијездо било међу хридовима у малој једној јами, а састојало је од олако састављених комадића траве и коријења, нити је изнутра ичим било обложено. 13. маја бијаху у њему четири сјајна јајета, која на бјелкастом темељу имадијаху сиве и смеђе тачке и пјеге, а мјера им бијаше 22×19 *mm.* Друга сам гнијезда нашао на тлима, нешто покривена снопићима траве, у Љубушком и Чемоском пољу.

Перје у тих младих чиола, које су се овдје излегле, било је најприје жуто и сјало се као свила, што наступом јесени и кад мијењају перје, помало нестаје.

138. *Lullula arborea,* Linn. Пр. (Heidelerche, шумска шева.) Љети се шумска шева находи само у пољима виших појаса, која се хватају шуме. Зими лијета с пољским шевама у нижа поља, па ондје остаје до априла. 8. јуна убих у Душком кланцу једног полетарца.

139. *Alauda arvensis,* Linn. Пр. (Feldlerche, пољска шева, у Црној Гори чиола.) Ова се шева љети виђа само по високим пољанама, тако код Његуша, Цетиња, Никшића, Мораче, у Колашину, код Подгорице. У Зети и Бјелопавлићима нема је за вријеме лежења никако, али је за то овуда од почетка октобра па до краја марта има велика множина.

140. *Melanocorypha calandra,* Linn. Пр. (Kalanderlerche, шева каландарска, у Црној Гори велика чиола.) У Црној Гори находи се велика чиола само на три мјеста као гњездарица, и то на Чемоском пољу, Љешком пољу и у Загорици. У свим биће једва више од сто парова, који онуда гнијезде[1]). Као селице долазе почетком априла, па одмах полазе на своја гњездишта, којих не остављају, док не одселе. Оне, које онуда зимују, виђају се насупрот свуда по њивама и виноградима с чиолама. Истом почетком маја отпочну и мужјак и женка градити гнијездо, што је готово за 4—5 дана, пошто су гнијезда само од коријења и трава без умјетности и олако оплетена; полажу их у јаме, које саме ископају, под надстријешену траву и под бокове од вријеска, рјеђе украј камења, које по угару лежи, или најпослије у јаме од коњских копита, кад ове зарасту. Вазда их је мучно наћи, јер је велика чиола исто онако опрезна, као и рујна трептељка.

Од 6. маја до 8. јуна нашао сам 27 гнијезда, у којима је било по четири, пет и шест јаја; ова се између себе врло разликују величином, обликом и машћу, паче често у једном те истом гнијезду. По несјајном, бјелкастом, сивкастом, зеленкастом, смеђем или жуткастом темељу имају загасите пјеге. Према главној масти главни су цртежи маслинасто-смеђи, жућкасто-црвенкасти или глинасто-жути. Између тога још се виђају отворено сиве тачке. Често на тупом крају има широко коло од пјега̂. Попрјечно је мјера по мени прикупљених, понешто облежаних јаја из 17 гнијезда 26·5 × 18·4 *mm.*

Дивно мужјак умије подражавати, нарочито када узбуђен попут шљуке за парења полетава од грма до грма. Особито вјерно умије да подражава бравењака, чешљугарку и рујну трептељку, онда укупно пјевање краткопрсте шеве, цвркутање ластавица и т. д. Право јој је пјевање некако крчање, које наличи на гласове трстењаре кобиличарке *(Locustella naevia),* и у које уплиће фруласте гласове и познато „клитра! клитра!“

Исто тако као јаја, веома су неједнаке и птице величином између себе, па би се могле разликовати велике, средње и мале; перје им је прилично једнако, само је у мужјака пјега на грлу много јаснија и слабија, него у женке[2]); иначе су сви комади, које сам ја поубијао, по леђима сиви као шеве, без рђасте масти.

[1]) То се врло лако може одредити, јер док женке на јајима сједе, пјевају мужјаци цио дан од ране зоре до мрклога мрака, или по начину чиолину лебдећи у зраку, или пак на каквом вишем мјесту, сједећи на камену.

[2]) Величина оструга још није поуздан знак за разликовање спопова.

Млади имају јасно-жуте пјеге и пикње, а и боје су, док у јесен не дорасту мање чисте, пјега на грлу слабије се истиче и није тако интензивно црна. Треба им више од мјесец дана, док буду самостални, а средином аугуста одселе заједно са старима, не облијетајући прије тога околицу.

У октобру опет у Црну Гору нагрне множина великих чиола, које ондје остану сву зиму до половице марта. Откуда долазе те птице, и куда иду?[1])

141. *Calandrella brachydactyla,* Leissl. Пр. (Kurzzehige Lerche, краткопрста шева, у Црној Гори потајка[2]). У истим крајевима, које насељава пређашња врста за вријеме гнијездења, гнијезди и потајка у небројеној множини, само јој боравиште није тако стегнуто, јер се ова потоња успиње и на кршевите висове око поља.

Прве сам забиљежио иза ноћне југовине 24. априла код Дукље.

Од 4.—22. маја нашао сам 45 гнијезда те љепушасте шеве. Она су олако оплетена од травки, коријења и животињске вуне, те су положена у мале јаме, заросле биљем по пустим равнинама или међу хридовима на јужним пристранцима крша; била су у њима 3—4 јајета, рјеђе по пет, која се величином, обликом, сјајем и машћу без краја и конца разликују. Од 83 свјежа, понешто облежана јајета не нађох два, која би могао једно другим замијенити. Али јаја из једног гнијезда вазда су између себе једнака.

Јаја на бијелом, јасно-сивом, жућкастом или и зеленкастом темељу, имају кадшто по цијелој површини, већином пак на тупом крају на гушће поредане ситне смеђе, жућкасте и сиве пикњице и пјеге; често је сав тај шар прикупљен у вијенац око тупљег краја. Једно сам јаје нашао, које је било готово сасвим бијело, а није имало никаквих пјега. Мјера им је упопријеко 20·6 × 17·7 *mm.* И мужјак и женка кроз 13 дана леже на јајима. За доколице се мужјак попут чиоле вине небу под облаке, па пјева, а онда се као лопта спусти на земљу украј гнијезда. Пјесма је драготна, фрулиног гласа, при чему се дозивање често понавља, али у њој нема туђих гласова, па често већ о поноћи заори у недогледној висини. Ријетким изузетком само једноћ гнијезде. Ако се то ипак деси и по други пут, онда у гнијезду буду само по три јајета. По мени прикупљене птице одликују се крепком рђастом машћу, нарочито на тјемену, која се особито истиче у мужјака̂. У аугусту старм заједно с младима, свака породица за се, лијетају по њивама и виноградима, а почетком септембра свеколике одселише са сјеверним вјетром.

[1]) По моме суду или су те шеве закашњеле селице између сјевернијих птица, или пак велике чиоле послије гнијездења облетавају сав Балкан до априла, када своја гњездишта потраже.

[2]) То име потјече отуда, јер особито те шеве чучну на тла, па се притаје, када им се човјек примакне.

29. Emberizidae (Ammern, стрнатке).

142. *Miliaria europaea,* Swains. Пр. (Grauammer, у Црној Гори сиви цип.) Уз оне што слиједе, најбројнија је у својој фамилији; она нарочито живи у топлијим, вегетацијом богатим крајевима, који се хватају мочвара, а не иде више од 1500 метара. Вријеме селења пада у април и октобар; многе презиме, па се у хрпама скиһу.

Од 13. маја до 8. јуна нашао сам у подгоричкој околици пет гнијезда. Ова бијаху близу земље у виновој лози и другом грмљу, те чине омашну груду од траве, биљевних стапки и коријења, од маховине и земље и доста су чврсто слијепљена. У њима бијаше пет, шест до седам јаја, која на црвенкасто- или зеленкасто-бијелом темељу имају попут крви смеђе мрље и тачке, спојене танким цртама; мјере 22·8 × 18 *mm.* За то вријеме, док женка лежи на јајима, пјева мужјак близу гнијезда, обично сједећи на грму, своју једноличну пјесму.

Те се птице по величини, без обзира на спол, веома разликују; — ја у зими убих по гдјекојег мужјака, који није био већи од жутог ципа, али и таких, који су готово достигли величину гајског дрозда.

143. *Euspiza melanocephala,* Scop. Пр. (Schwarzköpfiger Ammer, црноглава стрнатка, у Црној Гори жутарка.) Најобичнија је стрнатка у земљи жутарка, има је особито много у топлијим пољима и по узвисинама, што су до њих; исто тако има их множина уз море. Изнад 1000 метара већ се ријетко находи.

Као селице дођоше ненадано — преко ноћи — с југовином 6. маја, те су од онда, па док крајем аугуста не одселише, биле посве обичне појаве. Мужјака свуда, гдје га има, називају жутарем, а женку жућком или жутарком. Од 27. маја до укључиво 5. јула нашао сам 40 гнијезда те лијепе стрнатке; ова или бијаху сасма близу земље међу трсовима, или у висини одрасла човјека на дивљем шипу и другом грмљу, лијепа су на око, а савијена су од сухог биља, као: од траве, кадуље и др. сасма лијепо и чврсто; изнутра су обложена веома ситним жиљем. И мужјак и женка једнако прилежно судјелују при градњи гнијезда, што око десет дана траје.

Од 31 гнијезда, што сам их прикупио, било их је са шест, пет јаја, а и само са четири; потоња бијаху од другог легла у јулу. Јаја су, док су свјежа, јасна, када се издуну, јаснија, плавкаста или зеленкаста, понешто сјајна, имају танку љуску, а по цијелој су им површини ситније жућкасте, мрке и љубичасте пјеге и пикњице, — танких црта нема. Без једне или друге шаре никоје не бијаше. Често су око тупог краја пјеге поредане у вијенац. Изнутра зелено прозиру,

прилично су неједнака, али не толико, да се не би могла распознати. Просјечна им је мјера 23·2 × 16·8 *mm.* Женка на јајима лежи 14 дана. У подневно доба и под вечер одмијени мужјак женку.

За доколице пјева мужјак сасвим близу гнијезда, сједећи на врху којег дрвета или грма. Он је у пјевању неуморан, јер му се по вас дан ори од пјесме његових рођака слабо умјетнија, од два одушка и једне исто такве, нешто фруласте строфе састављена пјесма.

Када се ко примакне гнијезду, узлети мужјак — као за вријеме парења — пјевајући с раширеним репом и као клонулим крилима од грма до грма.

Млади приликују женки, само што је у мужјачића перје по трбуху интензивније жуто. Када први пут крајем аугуста стаде дувати сјевер, нестаде тих жутарака.

144. *Emberiza citrinella,* Linn. Пр. (Goldammer, жута стрнатка, у Црној Гори жути цип.) Видио сам жутог ципа највише само у фебруару на цести према Сланом језеру код Никшића. Он се броји у станарице виших регија, а убио сам га 4. јула код Ноздара у Душком кланцу.

145. *Emberiza cirlus,* Linn. Пр. (Zaunammer, плотовна стрнатка, у Црној Гори жута плотарица.) У неким крајевима има жуте плотарице повише, као у Пјешивцима, пред Хан-Боготицем код Никшића, надаље у горњој бјелопавлићкој долини и у катунској нахији; у другим се крајевима љети ријетко виђа, а у топлим га нижим пољима за вријеме легла никако нема; насупрот сам га виђао до висине од 1700 метара. Зими кадшто поједини долете са жестоком буром у топлија поља, а за неколико их дана опет нестане.

146. *Emberiza cia,* Linn. Пр. (Zippammer, мала стрнатка, у Црној Гори мали сиви цип.) Мали сиви цип љети такођер буде само у неким крајевима, тако на Ловћену, Гарачу, Дурмитору и у Пухарници планини над извором Мораче; у висину иде до 2000 метара; испод 1500 метара нема га за вријеме легла. Када снијег у планини дубоко запане, досели кадшто од октобра до марта у поља и уз море.

147. *Emberiza hortulana,* Linn. Пр. (Gartenammer, баштена стрнатка, у Црној Гори баштени цип.) Први доселише 5. априла, па онда неколико дана осташе у пољима обилне вегетације и у кршу. Љети сам видио само неколико ексемплара по дрвљу у вртовима и њивама шумског појаса, и то у јуну на Крстачу на херцеговачкој међи, а у аугусту у горњој долини Мораче и у Васојевићима, као и по вишим мјестима љешанске нахије.

148. *Schoenicola schoeniculus,* L. Пр. (Rohrammer, ситникова стрнарица, у Црној Гори, трстени цип.) Од обала Скадарског језера, гдје се тај цип љети спорадички виђа, долази он зими на сусједне њиве и у сусједне винограде, али је вазда ријетка птица; само сам три ексемплара видио и убио: један дорасли, а два још у младом перју.

30. Fringillidae (Finken, зебе).

149. *Passer montanus,* L. (Feldsperling, пољски врабац.) У шумском појасу виђао сам пољског врапца у појединим ексемпларима у свако годишње доба. У октобру спустише се ови врапци у топлије равнице те обитаваше ондје у великим јатима с другијем зебама.

150. *Passer domesticus,* Пр. (Sperling, врабац, у Црној Гори сврабац.) Како готово посвуда, тако и овуда врабац припада најобичнијим птицама и у свим је појасевима заступан; нашао сам га гдје гнијезди и по врбама и тополама у најудаљенијим странама мочварâ Скадарског језера, далеко од људских станова, исто тако у рупама уз обалу Цијевне заједнички с чавкама и црвенкастим соколовима.

Убијао сам врапце у свим регијама и у свако доба године, сви припадаху врсти *„domesticus“*. Перје је у мужјака нешто шареније, а пруга над очима у женке је изразитија, иначе се не разликују од оних из сјевернијих крајева[1]). Обично овдје врло касно легу, јер сам прва легла нашао тек 2. маја; до 22. истог мјесеца нашао сам онда 15 гнијезда у разним крајевима.

Јаја, којих бијаше по пет, шест и седам у једном гнијезду, веома се разликују величином, обликом и шаром; мјера им је упопријеко 21·2×14·7 *mm,* те по бијелом, жућкастом, зеленкастом или сивкастом темељу имају већином на густо посијане црвенкасто-смеђе, сиве, жућкасте или маслинасто-зелене пјеге и тачке; вазда има по који цртеж. Нашао сам јаја уопће љепша, него она од врабаца у сјеверним крајевима.

151. *Fringilla coelebs,* Linn. (Buchfink, права зеба, у Црној Гори питкавац.) Права зеба за вријеме легла обитава само у горским бјелогоричким шумама, почевши од 1500 метара, па узлази до преко 1800 метара. Од октобра почевши често с буром долијета у поље и на морске обале.

152. *Fringilla montifringilla,* Linn. Пр. (Bergfink, сјеверна зеба.) 16. јануара долетјеше при жестокој мећави са сјевером велике хрпе

[1]) Биће да то отуда потјече, што у Црној Гори слабо има оџака, те се врапци крећу у чишћој атмосфери, него они у великим градовима.

сјеверне зебе, тражећи преко дана хране по мјестима, која не бијаху засута снијегом, под дрвећем и грмљем; под вечер се згомилаше у велика јата, која би полетјела у шумски појас, да ондје преноће. Када за 14 дана стаде пирити југовина, нестаде и тих сјеверних гости.

153. *Coccothraustes vulgaris,* Bechst. (Kernbeisser, тустокљун, у Црној Гори батокљун[1]). Виђао сам батокљуне средином фебруара код Улциња, гдје под маслинама разбијаху тврде коштице. Почетком аугуста чуо сам их неколико пута у шумама на Васојевићком Кому.

154. *Ligurinus chloris,* Linn. Пр. (Grünling, зеленка.) Од краја октобра до половице априла виђала се је зеленка врло често у пољу; љети сам је више пута налазио око Скадарског језера и у шумском појасу.

155. *Serinus hortulanus,* Koch. Пр. (Girlitz, жутарица.) И жутарица доста се често виђа од октобра до априла у топлијим странама и уз море; у друга годишња доба нијесам је видио у Црној Гори.

156. *Chrysomitris spinus,* Linn. (Zeisig, зеленчица.) Такођер пролазница у јесен и зими.

157. *Carduelis elegans,* Steph. Пр. (Stieglitz, чешљугарка, у Босни шарагизда, у Црној Гори фркадела[2]). Као гњездарица, станарица и скиталица живи чешљугарка у свим крајевима и појасима. На оним ексемпларима, које сам ја убио, није било ништа необично.

30. маја нашао сам код Црнојевића у крошњи једне шљиве веома љепушно, од коријења, вуне и маховине савијено гнијездо, у коме су била четири понешто облежана, грахораста јајашца, по којима је на дôњем крају била по која црвенкасто-сива пикњица, те су мјерила 16×13 *mm.*

158. *Cannabina sanguinaea.* Landb. Пр. (Hänfling, црвена јуричица.) Нарочито у кршу црвена је јуричица обична љетна птица; зими се у гомилама скита по пољу. Мора да овдје рано леже, јер сам 21. априла видио полетарце, које су стари питали.

Они ексемплари, које сам ја убио, ни у чему се нијесу разликовали од оних из других крајева[3]).

159. *Pyrrhula europaea,* var. *minor,* Viell. Пр. (Gimpel, мала зимовка.) У високим, мјешовитим шумама често се љети виђа зимовка; зими скита се често до мора.

160. *Loxia curvirostra,* Linn. (Fichtenkreuzschnabel, кривокљуни оморикаш.) Забиљежио сам кривокљуног оморикаша у шумама код

[1]) За то име знају само поморци.

[2]) Само се око Подгорице овако зове.

[3]) Дакако да је туда било већих и мањих, отворенијих и загаситијих ексемплара, које ће разлике свакако бити по старости.

Ноздара и у Лукавици планини у јуну, као и у фебруару на Зебалцу у Јаворје планини[1]).

31. Columbidae (Tauben, голубови).

161. *Columba palumbus,* Linn. (Ringeltaube, голуб гривњаш, у Црној Гори глухара.) Глухару сам љети чешће виђао по шумама, особито често код Колашина; — од септембра до марта многе се скићу по пољу као и уз море, па се придружују јатима голуба стрнаша.

162. *Columba oenas,* Linn. (Kohltaube, голуб дупљаш.) Чини се, да се голуб дупљаш овуда броји у ријетке птице; ја сам га поуздано само два пута чуо у аугусту у шумама, код Морачког Градишта на Плошници, а видио сам четири екземплара у октобру 1894. међу голубовима стрнашима и чавкама код Подгорице.

163. *Columba livia,* Linn. Пр. (Felsentaube, голуб стрнаш, у Црној Гори дивљи голуб.) Голуб стрнаш је несумњиво једна од најобичнијих станарица, гњездарица и скиталица, те га има свуда по кршу и по планини, гдје у великој множини заједнички гнијезде у пећинама.

Биће слабо које брдо у земљи, гдје не би била једна или више пећина, које народ због голубова у њима назива Голубарицама. Најјаче су насељене, колико ја знам: код Петровог дола у катунској нахији, код Обода, на врелу Ријеке, код Бијеле Скале у Румији, у Какарицкој гори, у Врбици и у Завали. Ова је пошљедња веома дубока, а насељене су у њој и алпинске чавке. За тим има више оваких пећина уз обје обале Мораче од Биоца до Међуријечја, надаље у Сињарици планини и у Дурмитору код Пресјеке[2]), у Душком кланцу, у Требјешкој гори, на Острогу, Бусовнику, Зеленику и Малом брду.

Већина тих пећина тијесним улазом окомито се између хридова спуштају у земљу, те су веома дубоке.

При сунчаном исходу остављају голубови своја гњездишта и иду до најближе воде, иза тога се од прилике до 11 сати прије подне свуда скићу, тражећи хране, нарочито дивљу грахорицу, онда стреловитом брзином полете у своје гњездиште, па у њему остану до три сата послије подне, онда опет изађу, па се опет враћају за сат и пô или за три сата, какво је већ годишње доба.

Изузевши новембар, децембар и јануар можеш чути пиштање младих, када се примакнеш сасвим близу пећини голубарици.

---

[1]) Мислим, да сам видио и бјелокрилог кривокљуна, *Loxia bifasciata.*

[2]) Овдје и у некадашњем турском граду, сада власништву баварског краљевића Арнулфа има небројена множина голубова.

Крајем маја прикупио сам неколико јаја, која су у распуклинама у пећини била положена на стељи од сламе и перја. Јаја имају танку љуску, сјају се, бијела су, немају кречевите наслаге; издувана ружичасто су прозирна, а мјере $38 \times 31\,mm$.

Крајем октобра искупе се голубови у јата од много хиљада, те се скићу свуда по земљи, нарочито уз море, све до фебруара[1]).

164. *Turtur auritus,* Ray. Пр. (Turteltaube, грлица.) 19. априла долети преко ноћи с југовином више јата грлица; скитаху се до почетка маја којекуда у хрпама, а онда се расуше по својим гњездиштима, која се могу наћи у сваком појасу, највише уз Скадарско језеро и у Команском лугу. Пошто младићи од другог легла полете, опет се грлице у хрпама од 20 и више комада скићу, све док не одселе крајем септембра.

165. *Turtur risorius,* Linn. Пр. (Lachtaube, у Босни кумра, у Црној Гори грмогуша.) У другој половици јула виђао сам неколико пута код села Бери мени непознатог голуба, који је вазда био веома плашљив. Истом 20. тога мјесеца пође ми за руком, те убих један комад код Ботуна, у коме сам препознао мужјака грмогуше, а то је био и пошљедњи екземплар, што сам га видио.

32. Tetraonidae (Rauhfusshühner, тетријеби).

166. *Tetrao urogallus,* Linn. Пр. (Auerhahn, велики тетријеб[2]). Тетријеба има много у црногорским прашумама, често се виђа у шумама код Пиве, Дуге, као и у брањевинама Васојевићког и Кучког Кома, нарочито пак у Бјеласици планини. На том су горском чвору у близини санџака на много мјеста непроходне прашуме од бјело- и црногорице, а насред њега има бездно језеро, које се зове Биоградско језеро, коме притјечу јаки потоци, а има у њему неизмјерна множина пастрва.

Пригодом једног дворског лова, на коме сам био 19. новембра, убило је овуда 16 ловаца са преко 100 хајкаша пет тетријебова и двије кокоши, уз то нешто малих тетријебова и љештарки, као и два

---

[1]) Далматински ловци добро познају таква мјеста, обично по горским пристранцима полуострва, која залазе у море, куда се голубови скићу при сунчаном исходу и под вечер. Овдје их дочекују и убијају. Међу овима каткад наилазе на глухаре и на голубове дупљаше.

[2]) Тај је назив кнежевић-нашљедник увео у земљу; али многи домаћи кокота зову „дивљи кокот", а кокошку „дивља кокош" и не знају разлике између великог и малог тетријеба.

међеда, четири срне и једног риса, све танетом, већином на велику даљину[1]). У желуцу сам у свих ових кокошака нашао само младих јелових шишарица[2]).

По казивању лугара пада вријеме парења у април, пак траје тамо до касно у мај.

167. *Tetrao tetrix*, Linn. Пр. (Birkhuhn, мали тетријеб.) У истим крајевима, гдје се находи пређашња врста, стално је насељен и мали тетријеб; само је њему дража бјелогорица, те већином живи у јоховом и брезовом шипрагу дуж ријека, тако крај Пиве, Комарнице и Таре. Највише га има, и релативно више од великог тетријеба, у више пута већ споменутој Бјеласици планини, нарочито у долини, која се зове Краљево коло. Земљиште је овдје већином обрасло густом шикаром од брезе, јавора, јасике, букве, јохе, боровице и лијеске, међу којима тамо амо стоји по која јела и бор. Неколико брзих потока, који протјечу ливадама, мјестимице оквиреним сликовитим хридовима, оживљују дивни тај крај, у коме само чланови кнежевске фамилије и позвани гости покадшто лове, јер је тај крај далеко од цесте и само се тешко до њега може доћи[3]); ондје је врло оштро поднебље, јер од октобра до априла никад ондје не окопни снијег. По понорима још сам га у јуну доста налазио.

Када је 23. новембра, док сам овуда ловио, навалила силна мећава, те се кнежевић-нашљедник са својом пратњом заклонио у кућу командирову, ловио сам ја још цијели дан са снијежним плазалицама, убио сам једну кокошку од малог тетријеба и неколико љештарки, које сам препарирао за своје сврхе.

По казивању кнеза Петра Карађорђевића, дивног ловца, убио је он у јесен 1891. овдје једног *Tetrao medius*-а, коме пут одредише у кухињу.

Парење буде за мјесец дана раније, него у великог тетријеба, али то свакако стоји за тим, какво је вријеме.

168. *Tetrao bonasia*, Linn. Пр. (Haselhuhn, љештарка, у Црној Гори мала дивља кокошка.) Љештарки има свуда по високим мјешовитим шумама, нарочито пак у шумама дуж Пиве и Таре и на подножју Триглава у Бјеласици планини. Кнежевић-нашљедник и његов придворни ловац Томо Баица-Мартиновић промашише у октобру 1890. крај Пиве посве бијелу љештарку.

---

[1]) На замолбу кнежевића-нашљедника надио сам велике и мале тетријебове за његову ловачку дворану.

[2]) На жалост ми не бијаше могуће, да тај занимљиви крај обађем за вријеме парења.

[3]) Убијање и ловљење тетријебова народу је за свагда забрањено; један командир, који станује близу Биоградског језера, има строгу заповијед, да чува ту шуму и њене житеље.

33. Perdicidae (Feldhühner, јаребице).

169. *Perdix saxatilis*, M. W. Пр. (Steinhuhn, јаребица гривна, у Црној Гори горска јаребица.) Црногорске су планине као створене за горску јаребицу, па за то те лијепе птице овуда има тушта и тама. За вријеме легла живи у високом кршу. Особито су јој драги понешто окомити пристранци, по којима међу клисурама има понекуда чистине, обрасле кадуљом и понешто травом, а што мање друге вегетације.

1. маја нађох код Фундина међу хридовима под неким кадуљиним грмићем у изгребеној плиткој јами од сухе траве и перја олако савијено гнијездо, у коме је било осам понешто облежаних јаја[1]). Јаја се одликују великим шупљицама, сјајна су и тврда, те по жућкастобијелом темељу имају окерно-жуте и сиве мрље. Ове ваљда потјечу од цријева, којим јаје излази, али се не могаху сапрати. Обликом су више чуњаста. Ја сам у разним крајевима земље поубијао множину горских јаребица. Оне се величином доста пута прилично разликоваху, али им шар вазда бијаше исти, те припадају типу горских јаребица.

Млади су старима веома слични, само су прве године мањи, шар им је мање јасан, по леђима им је перје слично као у пољске јаребице. Пошто младићи полете и први сјевероисточњаци придуну, што често бива почетком септембра, обично пак истом у октобру, лете ове кокошке у нижа брда кршевитог карактера, те пошто веома мучно подносе вјетар, а лакше зиму, постојано бирају заклоњене пристранке. Само када је сасвим слаб вјетар или посвемашња тишина, виђају се и на поворима горских коса. Овдје остану у непрекидним поворкама, које често састоје од више фамилија, — до 50 и више комада, — док не дође вријеме парењу у априлу, те онда опет потраже више крајеве.

Дању ове лијепе кокошке трчећи и од клисуре до клисуре скачући траже своју храну, која састоји од младица, нарочито од кадуље и различитих биљака, онда од сјемења, особито пак од ситних спужића — заједно с њиховим кућицама — и од зарезника. Воду пију јаребице само росом са биљака, а купају се једино у сухој пјесковитој земљи. Непреплашене веома нерадо узлијетају, осим када на своме путовању морају да прелете преко поља и вода[2]), или када кака грабилица на њих насрне. Таквом приликом обично гледају да се

---

[1]) Кроз осам дана снесено је сваким даном по једно јаје, а истом задњи дан нађох кокошку у гнијезду. У једној распуклини близу легла ноћиваху испрва и мужјак и женка, касније само мужјак, који није лежао на јајима.

[2]) Крајем новембра убио сам једну горску јаребицу из јата, које је летјело преко Скадарског језера, ваљда да стигне на морску обалу, гдје их само зими има множина, иначе тих птица никада онуда нијесам видио, кад нијесу биле поплашене, исто тако никад их нијесам виђао у пољу.

сакрију, те су у томе врло вјеште. Испрва, док не стигну до висине од 5—6 метара, лепршу, а онда стреловитом брзином крепко и на махове веслајући крилима лете обично против вјетра. Већином дуго не бјеже од пса, па их је исто тако лако убијати као пољске јаребице.

Када се једна поворка растепе, онда мужјаци с каквог вишег мјеста сазивају фамилије, зовући не одвећ гласно на махове: „чи, чи, чи, чи, чи!“

Ноћу све почивају стиснуте у громилу испод хридова и у дубоким распуклинама. На таким се онда мјестима нађе велика множина птичијег гноја. При сунчаном исходу и под вечер — а на двору само у вријеме парења — кокот више пута с каквога кука викне, да се далеко чује: „чичери, чичери!“ Женка ту пјесму прати тихим пиштањем; други који јунак одговори, те се такмаци све више примичу један другоме, док најпослије не дође до љута боја. Побијеђени мора да напусти бојиште, те му се ваља постарати за другу женку и за друго гњездиште.

Прије него што је изашао закон о лову и о чувању птица, ловили су пастири зими, нарочито кад би запао снијег, у великој множини горске јаребице, па би их доносили на пазар[1]). Пошто би се изнашло мјесто, гдје има горских јаребица, очистила би се нека мјеста — обично близу овећих клисура — од снијега. Од тих површина, које су обухватале по неколико □ метара, угазили би се онда кроз снијег путељци једва по пô метра широки, а по 5—6 метара дугачки, који би се попут тракова састали код јаребичјег боравишта. Како је с обје стране био нагомилан снијег, наликовали су ти путељци кланцима. На крају тих путељака биле су до пô метра дубоке јаме, уполак прекривене плетером од шибља и примитивном ступицом. Сада би по путељцима просули понешто сјемења, много пак више у јаме. Пошто ступице нијесу слабо биле намјештене, то би се оне истом онда склопиле, када би већ више кокошака поскакало у јаме.

Многи Црногорци умију и да кокотово дозивање устима, поставивши прсте пред њих, тако подражавају, да се чује као истинско. Вичући и бацајући камење, растепу најприје једно јато, брзо се онда сакрију близу свога ловишта, па онамо сазову кокошке.

Турци и Арбанаси мужјака горске јаребице, који се лако распознаје по остругама, веома радо држе у кафезима, па је за чудо, како та иначе плашљива птица у сужањству већ за неколико дана буде тако питома, да се свако вече огласи и из руке зобље.

[1]) Пригодом свог пријашњег боравка у Црној Гори виђао сам на сваком пазару веома многе горске јаребице тако чврсто повезаних ногу, да би им већином усахле и отпале, ако се нијесу продале први дан — пар по 15 до 20 новчића.

Да покушам расплођивање горске јаребице у сужањству, држао сам их у једној соби, која је нарочито била окићена камењем и живом кадуљом. На жалост ми све погибоше за вријеме парења. Птице ми се растужише и стадоше од дана до дана мршавити. Парањем нашао сам множину гљиста у желуцима и цријевима.

170. *Starna cinerea,* Linn. Пр. (Rebhuhn, трчка, пољска јаребица.) У плодним пољима, тако у Љешком пољу, Дољанима, Бјелопавлићима, код Никшића и Мораче — у потоњим мјестима међутим рјеђе — могу се пољске јаребице наћи у свако доба године. Особито их пако много има и Зети, гдје цијелу годину никако није слободно ловити.

Парење овдје већ отпочиње средином фебруара, на јајима пак леже текар у мају. Нашао сам више гнијезда, која су у шипрагу — особито од дивљих смокава, које расту по тратини уз њиве — у јамама била савијена од траве и ишчупаног перја. У њима је било 10, 12, 16—26 сјајних јаја, с великим шупљицама, тврде љуске и једнолична жућкасто- или сивасто-зеленкаста. Што више буде јаја, то су мања.

Зими од октобра до марта скићу се пољске јаребице често у великим поворкама, па се онда находе и по таким мјестима, гдје их иначе никако нема, тако по брдским пристранцима, заклоњеним од вјетра, уз ријечке обале, уз море и т. д. Кокошке, које сам ја поубијао, не разликоваху се ничим особитим, те сам нашао већих и мањих, јаснијих и загаситијих екземплара, што ће ваљда бити по старости.

171. *Coturnix dactylisonans,* Meyer. Пр. (Wachtel, препелица.) И препелице живу у великој множини у истим крајевима, гдје и пољска јаребица, само сам је често налазио и по мочварастим ливадама у малим, засијаним продолима у сред брда, а још више по висоравнима.

Почетком јуна нашао сам на једној ливади у Љешком пољу гнијездо, у коме је било седам облежаних, жућкастих, сјајних јаја, по којима бијаху велике, мрке пјеге.

Особито много има препелица када јесени у септембру пролазе, па све до почетка октобра. На прољеће их нема толико, и то уз море и у пољима, која се простиру од југоистока према сјеверозападу.

Веома многи парови презиме у пољу и по нижим обронцима, они вазда бирају од вјетра заклоњена мјеста за своја боравишта.

Када наступи снијег, што у топлијим крајевима ријетко буде, те ондје само неколико дана потраје, сакрију се препелице у густ шипраг; ако их сада ко усплаши, онда убрзо за тим пану на земљу, јер им снијег очи заблешта, па их просто руком можеш ухватити — мој их је пас у таким приликама више похватао у децембру и јануару.

Овдје у Црној Гори први сам пут у Зети чуо, гдје неколи мужјаци пућпуручу, али им се пјесма од пјесме наших препелица понешто разликује, те гласи: „пикперик — пик, пикперик — пик“. — О акустичкој варци не може овдје бити говора.

172. *Faseanus colchicus,* Linn. Пр. (Gemeiner Fasan, обични фазан.) Кнежевић-насљедник Данило имао је милост упозорити ме, да се поједини ексемплари дивљег фазана виђају на арбанашкој граници у кланцу недалеко Скадарског језера и у околини Улциња. Пошло ми је за руком, да 12. новембра 1893. код Хума убијем мужјака. У Албанији налази се ова птица доста често у близини мјеста Алесија. Ваљда ју некоћ у земљу донесоше богати Мухамеданци. Близу Ријеке уредило је Његово Височанство, кнежевић-насљедник брањевину, у којој се уз остале звијерке држе такођер обични и гривнати фазан *(Faseanus torquatus).*

34. Glareolidae (Sandhühner, пјешчарке).

173. *Glareola pratincola,* Briss. (Halsbandgiarol, обични зијавац.) 9. априла, када сам се од велике кише с југовином заклонио у неку пећину уз Морачу, пролети јато од више него 100 зијаваца с великим шумом низ вјетар дуж ријеке, сасвим близу крај мене. Биле су *„pratincolae“*, јер сам посве јасно разабрао рђаста пера под крилима. На жалост сам прекасно испалио пушку на њих. Један дан за тим опазим неколико тих птица у локвама, које су од велике кише настале у ливадама близу Подгорице. Али пошто би овдје прасак од пушке узбунио сав народ, те би уз то стајао 10 фор. глобе, покушах, да се с флобером примакнем птицама. Али ове ме не дочекаше, него веома далеко одлетјеше у правцу прама Гарачу. У друга годишња доба зијаваца више нијесам видио у Црној Гори.

35. Otidae (Trappen, дропљаче).

174. *Otis tarda,* Linn. (Trappe, дропља.) Прије неке руке окружног једног лова 10. јануара, који је био намијењен кокошкама и зечевима у Зети, видио сам шест дропаља на неком стрништу код Махале, те само ради ненависти једног ловца, који се је пожурио да ме претече, не могох ја стићи, да испалим пушку на те птице, које су управо чупале траву. Кнежевић Данило рече ми, да је 1891. код Улциња убио једну дропљу.

175. *Otis tetrax,* Linn. (Zwergtrappe, мала дропља, у Црној Гори потрк.) При једном другом лову у Зети убијена су 15. фебруара два потрка, које сам за кнежевића-насљедника, сретнога стријелца, надио. Под крај фебруара видио сам неколико пута на Чемоском пољу појединце те опрезне птице, вазда су биле на чистини и никад им се не могох примаћи на дистанцију танета.

36. Charadriidae (Regenpfeifer, вивкарице).

176. *Oedicnemus crepitans,* Linn. Пр. (Triel, кулик, у Црној Гори ћурлин.) На пустопољанама сјевероисточно од Скадарског језера ћурлин је доста обична гњездарица, од кога поједини ексемплари и презиме, па их се онда виђа по таким мјестима, гдје их иначе нема. У октобру и марту чуо сам ноћу често велика јата тих селица, када би селиле с вјетром и обично по киши; тамо амо чуо бих и гдјекоји други, мени непознати глас, који би надвикао пјевање ћурлиново.

28. маја нашао сам у малој некој јамици близу Цијевне у Чемоском двоје младих, већ у пола полетараца, који старима бијаху посве слични, те их није било мучно уловити.

177. *Charadrius pluvialis,* Linn. (Goldregenpfeifer, жута вивка.) У ноћима од 23. октобра и 9. новембра у великој су множини селиле жуте вивке; летјеле су с вјетром југоисточно. У другој половици новембра видио сам и једно јато на Чемоском пољу. Него те птице бијаху веома плашљиве и никако их нијесам могао преварити. Међу њима опазих неколико већих ексемплара — можда то бијаху сјеверне вивке *(Charadrius squatarola,* Linn.)

178. *Eudromias morinellus,* Linn. Пр. (Mornellregenpfeifer, сива вивка.) 26. марта ловио сам у Дајбабској гори при јакој југовини. Одједноћ дојури с вјетром једва неколико метара изнад мене до осам птица. Избацим зечју сачму у то друштво, те сретно схватим један ексемплар, у коме упознам мужјака сиве вивке у зимском перју. Иначе ми та, свакако ријетка појава, више не дође на очи.

179. *Aegialites minor,* M. W. Пр. (Flussregenpfeifer, мала вивка.) По обасјаним прудовитим ријечким обалама, па онда уз Морачу, Цијевну и Црнојевићку ријеку, мала је вивка доста обична гњездарица; на пролазу у марту и октобру виђах је често на пашњацима, далеко од вода. Поједине сам и зими видио.

30. маја нађох у малој једној јами међу рушевином на лијевој обали Црнојевићке ријеке сасвим облежана јаја без икаке подлоге; она су округла, понешто сјајна, ситних шупљица, те по црвенкасто-сивом

темељу имају сиве и мрке пјеге и цртице. Према птици излазе јаја врло велика, мјера им је 30×21 *mm.*

180. *Vanellus cristatus,* Linn. Пр. (Kiebitz, обични вивак, у Црној Гори мацудан.) Мацудана могох само на пролазу у марту и октобру виђјети у преголемим јатима у кланцу Скадарског језера и на ливадама и њивама; многи презимише; у љету их не бијаше никако.

За чудо не пође ми за руком да видим оструга стог вивка, који се тако лако препознаје, и за кога веле, да га онуда има, ма да ће једва које мјесто бити на црногорској страни Скадарског језера, мање на арбанаском земљишту, које ја, нарочито у прољећу и јесени, нијесам претражио. По моме суду *Hoplopterus spinosus* долази само изузетно гдјекоје године[1]).

Мјештани около језера, који готово једино живе о лову патака и риба, не познају га. Ако у осталом ма кога од тих људи упиташ за коју птицу, то ће ти стално одговорити: „О знам је ја веома добро, само је љети има множина“ — ако зими питаш, а обратно опет ако се распиташ љети. Најпослије ти обично рекну: „Ја сам их доста поубијао, па и рукама нахватао“. С тога се човјек на казивање људи не може да ослања.

37. Gruidae (Kraniche, жеравке, у Босни и Црној Гори ждралови).

181. *Grus cinereus,* Bechst. Пр. (Kranich, сиви ждрал.) 14. марта забиљежио сам прве сиве ждралове; ови су са вјетром широком селили од југозапада према сјевероистоку. До 30. тога мјесеца виђао сам их готово даномице и поубијао ове екземпларе: 24. марта мужјака на Чемоском, 29. марта женку на истом мјесту, 30. марта младог мужјака код Дукље. 26. био сам у шуми на Вељем брду, кад високо у зраку зачујем као глас трубаља; у исто вријеме угледам и јато ждралова, који се завојито спуштаху на тла. Потражим сада какво скровиште међу хридовима крај мале једне ливаде, мислећи, да ће се можда амо спустити да почину. Не прође ни 15 минута, а ја једва 30 корака преда мном угледам око 150 ових кићених, поносних птица; — дивота бијаше из близа их мотрити. Неки су пасли или се трудили, да ископају коријен од козолца *(Arum maculatum*[2]), да га раскомадају и поједу, други усправљени и притегнувши једну ногу, пажљиво проматраху околицу,

[1]) Покојни кнез Данило приопћио је год. 1857. природословцу Фингеру, да се оструга сти вивак находи код Црнојевића.

[2]) Како је познато, има у свим дијеловима, а особито у коријену те биљке оштар сок, за који веле, да је отрован. Ждраловима канда то не уди исто тако као ни Индијанцима, који коријење разних врста арума употребљују за храну.

многи — млађе птице — раширених крила натркиваху се за игру уоколо, звиждећи при томе. Одједноћ спусти се киша, — примакло се вечерње доба, — а птице отпочеше једна за другом уздизати се, при чему старе учинише почетак, па када су ове већ повисоко полетјеле, онда и младе пођоше за њима. Задњи екземплар раних у крило и ухватих га не без муке, јер се је кљуном страшно бранио од мене и од мог пса.

До јуна била ми је та птица, која је донле оздравила, али остала сакатог крила, у дворишту; веома се је припитомила, тако да је већ трећи дан из руке зобала. Особито је овом ждралу драго било коријење од козолца, кукуруз, комадићи меса и танка цријева. Ова би најприје ставио у воду и протресао, прије него што би их појео. Цио дан би, особито када би прелетјели гаврани или друге птице, на засебни некаки начин звиждао, а почео се је вјежбати и у трубљењу, чему још није био посве вјешт. При томе би кадшто из грла заорили веома чудни гласови. Када сам се вратио из Душког кланца у јуну, зачух на своју жалост, да ми је ждраловић побјегао. Узалуд сам обећавао 5 фор. ономе, ко ми га опет донесе, није га више било, ма да сам и ја читава три дана претраживао сву ону околицу.

38. Ciconiidae (Störche, роде).

182. *Ciconia alba,* Bechst. Пр. (Storch, бијела рода, у Босни лејлек, у Црној Гори хаџи-лејлек, хаџи-рода.) 7. фебруара видио сам прво јато рода код Плавнице на Скадарском језеру, наскоро за тим одсели главна маса, а добар дио остаде у Црној Гори, да ондје гнијезди.

28. априла и 16. маја нашао сам по једно гнијездо; прво је било на обали Малог блата на главици једног врбовог дебла, па је те године сграђено, оно друго нашао сам у мочвари Хумског блата, преко два сата од људских населишта, у крошњи једне врбе; биће да је већ више година употребљавано, јер је имало колосалну величину, а видјеле су се ондје и подставе од пријашња два старија гнијезда. У гнијездима бијаху по три донекле облежана, понешто сјајна, као креч бијела јајета, на којима су се видјеле малешне, пикњама сличне мозуљице; издувана лијепо су се зелено прозирала.

Средином септембра није се више виђало родâ.

183. *Ciconia nigra,* Linn. (Schwarzer Storch, црна рода, црни лејлек.) Поједине екземпларе црне роде видио сам неколико пута на Скадарском језеру, тако 12. фебруара код Балабана, 27. марта на Зетици, а 28. маја у Хумском блату. Чини се, да припада рјеђим гњездарицама и селицама.

39. **Ibidae** (Ibise, ибиси).

184. *Platalea leucordia,* Linn. (Löffelreiher, жличарка, у Црној Гори морска патка.) Крајем априла указаше се на Скадарском језеру повелика јата морских патака; главни дио наскоро за тим оде, а многе љето проведоше ондје.

Гњездишта су им свакако у оном густом рогозју и у оним врбовим прашумама код Говеђег брода на арбанашком земљишту, којима равних нема; то су мјеста, која због непроходности и због опасности још нико није видио. Ту без сумње гнијезде и врнчеви *(Carbo pygmaeus),* велике и мале бијеле чапље *(Ardea egretta, Ardea garzetta),* гакови (у Црној Гори ујноша, *Nycticorax griseus)* и румене чапље *(Ardea purpurea),* јер сам те врсте по који пут виђао у вријеме легла.

При онаким приликама, какве су биле 1893./94., па и сада још постоје, био би то несумњиви покушај самоубиства, кад би то у сваком погледу изванредно занимљиво подручје, гдје још има много неријешених загонетака, ко год хтио само дјеломице испитати.

Средином септембра виђале су се морске патке на језеру опет у јатима од 50 и више комада, те ондје остадоше до краја мјесеца.

185. *Falcinellus igneus,* Leach. (Brauner Ibis, ражањ, у Црној Гори кања.) 6. марта видио сам на језеру прве кање, које до свог одласка у септембру припадају типима, какви ондје нијесу ријетки. 2. септембра видио сам велику множину тих селица веома високо над Подгорицом, гдје у змијоликом јату при вјетру широку путују; чињаше ми се, као да се редови, када се примакоше Хуму, разријешише, и да се птице у језеро спустише.

40. **Ardeidae** (Reiher, чапље.)

186. *Ardea cinerea,* Linn. Пр. (Grauer Reiher, сива чапља.) Сиве чапље има највише на проласку у септембру и марту, и то по свим водама у земљи. Али она припада и најобичнијим гњездарицама на Скадарском језеру, гдје многи парови и презиме.

Мени су позната многа гњездишта сиве чапље, од којих су три на арбанашкој страни у Говеђем броду, а само једно код Жабљака у Црној Гори.

30. марта извадио сам три понешто облежана гнијезда на арбанашкој страни у Говеђем броду са по четири и пет јаја, која су била без сјаја, глатке љуске, малахитно зелена, а мјестимице као кредом покривена.

187. *Ardea purpurea,* Linn. Пр. (Purpurreiher, румена чапља.) Као птица, која већином живи у топлијим крајевима, румена је чапља веома зимоморна, па је се за то на Скадарском језеру виђа само од свршетка априла до средине септембра; за то је вријеме између *ardeida* најобичнија и најлакше се убије.

Црногорци не умију да разликују ову чапљу, букача и гака (квакавца) у младом перју, те све три ове врсте називају „ујноша“.

188. *Ardea egretta,* Bechst. Пр. (Edelreiher, велика бијела чапља.) Велика бијела чапља сву је годину украс обалама Скадарског језера. На пролазу у марту и септембру виђа је се заједно са малом бијелом чапљом у јатима, састављеним од небројене множине тих птица.

Како свуда, тако је та красна птица и овдје веома опрезна, па се, колико игда може, клони насељеног земљишта. 25. јануара и 27. марта убио сам мужјака и женку код Бериславаца и на Малом блату, обоје тането, исто тако два мужјака крајем маја, али ова два не могох конзервирати, јер их је тане одвише растргало.

189. *Ardea garzetta,* Linn. Пр. (Seidenreiher, мала бијела чапља.) У љету, нарочито пак на поласку мала је бијела чапља веома обична на Скадарском језеру; многи парови и зими не напуштају тај свој рај.

Иза легла скићу се поједине те птице дуж ријека све до у планину, почетком октобра већина одсели.

190. *Ardea ralloides,* Scop. (Schopfreiher, жута чапља.) У топлије годишње доба често се на реченом језеру виђа и љепушна жута чапља, нарочито пако долази их при сеоби у марту множина на мочваре и локве с многим лопочем *(nymphaea).* Зими жуту чапљу нијесам видио.

191. *Ardetta minuta,* Linn. Пр. (Zwergreiher, мали букавац, у Црној Гори мали гак.) По скровитом свом животу мали букавац ријетко кад долази на очи. Највише сам га видио на поласку у септембру и априлу, гдје онда на више мање отвореним мјестима брда у нутрашњости земље, па и у високој трави или међу хридовима чека на погодан вјетар. Поједини презиме у трски уз језера.

Они одмах по заласку сунца селе у хрпама и при томе једнако вичу, вријеме селења редовно се подудара са сеобом препелица. То својство припомогло је овој чапљи и до имена „водник“, како је називаше поморци, међу којима многи особито радо лове препелице.

15. јула нашао сам у Хумском блату доста чврсто од трсковог листа и мочварних трава саграђено гнијездо, близу воде у густом врбику; у њему бијаху четири слабо облежана зеленкасто-бијела јајета без сјаја и танке љуске; издувана прозирала су се зеленкасто.

192. *Nycticorax griseus,* Strickl. Пр. (Nachtreiher, квакавац, у Црној Гори гак.) У љетним се мјесецима квакавац доста ријетко виђа, пошто обично борави у непроходном шипрагу. Почетком септембра међутим прикупе се у велика јата. При томе сам опазио, да се младе и старе птице о себи друже, — те дању с увученим главама сједе скривене у крошњама дрвећа. Када се така хрпа расплаши, онда те чапље галамећи лијетају у висини пушкомета, док опет не нађу какво склониште. Сеоба траје од свршетка аугуста до почетка октобра; враћају се у априлу.

Поморци зову квакавца ономатопоетички „гаком", а месо му сматрају изврсном дивљетином. Да га улове, бирају ловци на подесним мјестима какво скровиште, те „гакове", када у вечерњем сутону и о зори пролијетају, дозивају, посве на његов начин вичући „гак! гак!" док им се не примакну на пушкомет. Већином само младе птице убију, јер старе ваљда већ познају тај опасни позив.

193. *Botaurus stellaris,* Linn. Пр. (Rohrdommel, букач.) У станарице на Скадарском језеру ваља бројити и букача. Имао сам у свако годишње доба по више пута прилике, да му чујем глас, када би преноћио у рогозу или у каком старом гнијезду рибјег орла. Видио сам и убио само једну женку 30. марта код Манастира.

41. Gallinulidae (Wasserhühner, кокошке).

194. *Rallus aquaticus,* Linn. Пр. (Wasserralle, млакар, у Црној Гори хртеља.) Од октобра до марта виђао сам више пута хртељу уз рогоз и ситу крај Скадарског језера; овдје ваљда и гнијезде, јер сам један пар 10. јуна видио и у Хумском блату, но не могох да гнијездо нађем. Једног сам мужјака такођер убио 6. априла на Малом блату.

195. *Crex pratensis,* Bechstein. (Wiesenralle, прдавац, пољска хртеља.) Од априла до септембра чуо сам по усјевима у Зети више пута пољску хртељу, али ми никада не дође на очи.

196. *Gallinula pygmaea,* Naum. (Zwergsumpfhuhn, патуљасти пијетлић.) 10. јуна улови мој ловачки пас у Хумском блату једног патуљастог пијетлића, који је имао пјегу на прсима; на жалост красни тај ексемплар не могох конзервирати, јер га је пас одвећ искрварио. Унаточ великог труда гнијезда му не нађох.

197. *Gallinula minuta,* Pall. Пр. (Kleines Sumpfhuhn, мали пијетлић, мала хртеља.) 31. марта убих једну женку од мале хртеље у Горњем блату; то је био и једини ексемплар, што сам га ове године видио.

198. *Gallinula porzana,* Linn. (Getüpfeltes Sumpfhuhn, шарени пијетлић.) Средином октобра 1893. убио сам једног шареног пијетлића, кога је мој пас натјерао, у великој трави и кадуљи. Ту птицу нијесам препарирао, јер је била тако претила, да јој се танка кожа никако није могла очистити.

199. *Gallinulla chloropus,* Linn. Пр. (Grünfüssiges Teichhuhn, црноглави пијетлић, у Црној Гори тотошарка.) Тотошарка зелених ногу обична је гњездарица Скадарског језера. Већина их одсели у септембру; али многе и презиме ондје. Враћају се у марту.

29. и 30. маја нађох у Хумском блату и код Плоче на трском обраслим обалама малих бара пет гнијезда на непрегнутом рогозу, која су доста чврсто и дубоко била савијена од шаша и воде се дотицала. У њима је било 6—7 јаја, на којима по црвенкасто-жућкастом темељу бијаше као ков црвених и црвенкасто-смеђих пикњица, мрља и пјега; она су ситнозрна, без сјаја, а мјера им је просјечно 42·4 × 30·2 *mm.* И мужјак и женка лежали су наизмјенце на јајима.

200. *Fulica atra,* Linn. Пр. (Wasserhuhn, црна лиска, у Црној Гори баљошка.) Кад би ко хтио простране мочваре црногорско-арбанашког језера замислити без баљошака, вранчева и морских вранова, онда би му слика тога бујнога краја изашла понешто једнолика, све би се напме бијељело од чапљи, галебова, чигара, несита (пеликана) и гусака, бујно измјешано зеленилом и жутилом у свим могућим разликама готово тропске вегетације.

Као станарица баљошка се виђа у свако доба године. Послије легла скитају се у јатима, при чему обично тако близу над водом лете, да се је дотичу ногама. У септембру, октобру и марту та се јата знатно множе, јер пролазници домаћима за дуже вријеме долазе у госте. У то вријеме, особито пак у јуну нахватају житељи, што уз језеро станују, тушту и таму тих птица замкама, суше их у засебним за то удешеним колибама са рибама, које зову укљевима *(Alburus scoranza)* и тако похрањују за зиму.

15., 16. и 17. маја нашао сам у Хумском блату и код Вранине четири гнијезда на воденој страни густе трстике. Била су грађена од трстикових стапки и лишћа, а била су причвршћена међу рогозом *(Arundo phragmitis)* посве близу воде. Понешто облежана јаја, којих је било шест и десет, имала су просјечну мјеру 59 × 34·6 *mm,* лијепо су јајолика, тврде љуске, без сјаја и по јасном темељу посута су свуд унакрст небројеном множином мрких, црних и сивих пикњица. Мужјак и женка лежаху наизмјенце на њима.

42. Scolopacidae (Schnepfen, шљуке, у Босни бене и дугокљуни).

201. *Numenius arquatus,* Cuv. Пр. (Grosser Brachvogel, велика угара, у Црној Гори ћурлија, зловременица.) Ћурлија иде у број оних шљука, којих на пролазу буде множина, те на згодним мјестима у земљи презиме.

Ја сам их у јануару неколико убио, и то код Махале и Бистрице у Зети. 11. априла 1894. чуо сам готово сву ноћ познати њихов глас у зраку. Птице су с вјетром селиле на киши. 1894. мотрио сам и јесенску сеобу у ноћи од 18. на 19. септембра, такођер на киши, али при лаком сјеверозападњаку.

202. *Scolopax rusticola,* Linn. Пр. (Waldschnepfe, шумска шљука, у Црној Гори упеља, уз море и кокошка.) Селећи долази упеља и у Црну Гору, те је онда у октобру и марту по свој земљи буде множина. Послије буре селе у јесен из шумског појаса у поље, те по шикари у мекшим, блажим крајевима и зиму проводе. 1893. било је упеља у студено годишње доба множина, нарочито код Улциња и у долини Бојане. 5. фебруара поубијаше ловци, међу којима бијаше кнежевић-нашљедник и моја маленкост, у свему 162 упеље. Кнежевићу је послужила срећа, те је убио посвемашњег албина.

У вечер 10. августа видио сам двије упеље, гдје лете над једном чистином у шуми Дôњег Кома, па по томе мислим, да се *Scolopax rusticola* може рачунати и у гњездарице црногорске.

203. *Gallinago scolopacina,* Bp. Пр. (Becassine, шљука, кљунача, у Црној Гори мала упеља.) Од септембра до марта има мале упеље неизмјерна множина по мочварама Скадарског језера, а и по другим блатима у земљи. Видио сам их неколико међутим и у јуну и јулу у Команском лугу, па за то мислим, да те шљуке и овуда гнијезде.

Ради неприступачности тога не великог, али веома опасног блата, — ја два пута умало што нијесам потонуо, — не могох се на жалост о томе увјерити.

204. *Gallinago major,* Bp. Пр. (Grosse Sumpfschnepfe, шљука ливадарка, у Црној Гори средња упеља.) Виђао сам ту шљуку спорадично на јесенском и прољетном пролазу на угарима и пашњацима, тако у октобру на Чемоском пољу и код Дукље, а у априлу на Љешком пољу.

205. *Gallinago gallinula,* Linn. (Kleine Sumpfschnepfe, шљука козица, у Црној Гори мала упеља.) Од шљука, што их овуда има, најрјеђа је ова упеља. Поједине презиме на Скадарском језеру и по другим водама с бујном вегетацијом у низинама; љети је нема никако. Забиљежио сам је у септембру и фебруару.

206. *Totanus fuscus,* Linn. Пр. (Dunkler Wasserläufer, мрка прутка, у Црној Гори кулик.) Кулика видио сам неколико пута у новембру, децембру и јануару, у јулу и августу на Скадарском језеру, а 18. јула убио сам једну женку.

207. *Totanus calidris,* Linn. Пр. (Gambettwasserläufer, црвенонога прутка.) Пошто црвенонога прутка цијелу годину живи на језеру, то она свакако припада црногорским гњездарицама; највише сам је виђао у октобру и марту.

208. *Totanus glottis,* Bechst. Пр. (Heller Wasserläufer, велика прутка.) Поједина индивидуа велике прутке презиме на Скадарском језеру. Него од краја априла до почетка августа не виђех ни једне. 4. овог задњег мјесеца убио сам једну женку на Матици у Коману.

209. *Totanus ochropus,* Linn. Пр. (Punctirter Wasserläufer, пјегава прутка, у Црној Гори корач.) Најобичнија је од прутака сву годину пјегава прутка и виђа је се по свим водама у земљи. У јесен скиђу се по земљи, свака фамилија о себи. У Црној Гори називају све мање врсте прутака „корачима“ или „ковачима“.

210. *Totanus glareola,* Linn. (Bruchwasserläufer, витка прутка.) Ваљаће је такођер прибројити црногорским гњездарицама, јер сам је ја спорадично виђао у свако годишње доба.

211. *Actitis hypoleucus,* Linn. Пр. (Flussuferläufer, гузавац, мала прутка.) Иза пјегаве прутке најобичнија је мала прутка од своје фамилије, па се такођер сву годину виђа по свим водама. На пролазу у септембру и марту врве обале Скадарског језера од прутака, од којих већина припада овим двјема најобичнијим врстама.

212. *Machetes pugnax,* Linn. Пр. (Kampfschnepfe, пржљивац.) Пржљивац само пролази земљом у марту, априлу, септембру и октобру, те се у јатима виђа на Скадарском језеру и у Команском лугу.

213. *Tringa minuta,* Leissl. Пр. (Zwergstrandläufer, мали жалар.) 25. априла видио сам јато малих жалара. Био је кишовит дан, ноћу жесток широко. Дан за тим није се више виђела ниједна од тих птица.

214. *Tringa subarcuata,* Güld. (Bogenschnäbliger Strandläufer, кривокљуни жалар.) Средином септембра видио сам код Плавнице међу витким и пјегавим пруткама и неколико кривокљуних жалара; те птице ни мало не бијаху плашљиве, те их могох сасма из близине посматрати, унаточ тому, што су опрезни *ochropus,* бојажљиво помажући, побјегли. Ради прилика, које наводим на крају своје радње, не могох ниједне да присвојим.

215. *Himantopus rufipes,* Bechst. (Grauschwänziger Stelzenläufer, цријевљар.) Забиљежио сам цријевљара неколико пута у марту и

октобру на Скадарском језеру, али ми не пође за руком убити никоји екземплар.

216. *Recurvirostra avocetta,* Linn. (Avosettsäbler, сабљарка.) 5. фебруара видио сам двије од тих лијепих птица на извиру Скадарског језера у Бојану, али никоју не могох убити.

43. **Anatidae** (Enten, патке).

217. *Anser cinereus,* Meyer. (Graugans, сива гуска, у Црној Гори лабудача.) Сва је прилика, да лабудача припада гњездарицама Скадарског језера. Гњездишта су им по казивању томе вјештих Арбанаса код Плоче у Говеђем броду. Исти ми људи приповједише, да су доста пута младих лабудача нахватали рукама, али и старих, пошто те птице послије легла изгубе перје, па не могу да лете. Средином јула чуо сам под вечер лабудаче гдје селе; летјеле су по тишини од Скадарског језера прама истоку и доста ниско.

218. *Anser segetum,* Meyer. (Saatgans, гуска лигарица, у Црној Гори дивља гуска.) Крајем новембра указаше се велика јата дивљих гусака, те овдје остадоше до свршетка марта. Гуске су дању пасле по пространим пољима, а под вечер би полетјеле на језеро, да ондје преноће. Кад год би приспјело јато гусака, узлетио би читав облак патака, баљошака и вранчева, с криком да човјека заглуши, па би се опет спустиле.

13. фебруара убио сам женку танетом у Зети, али је нијесам препарирао, пошто је глава била пројектилом тако размрскана, да се није могла распознати.

219. *Cygnus musicus,* Bechst. Пр. (Singschwan, лабуд.) 6. јануара видио сам пет лабудова код Грможура на Скадарском језеру, али ми уза сав напор не пође за руком, да кога згодим из пушке[1]. Четири дана касније нађох један мртви екземплар, којег је без сумње убио рибји орао, па га је вода избацила на обалу код Лесандрије. Осим кљуна и чела већ је почео трунути. За своје збирке одрезах му ноге и крила.

220. *Spatula clypeata,* Linn. (Löffelente, жљичарка, у Црној Гори кашикара.) Кашикару сам видио од свршетка новембра до марта на Скадарском језеру. Она обично лети у јатима од 20 и више комада, па је онда опет нестане. Можда тамо амо преостане по који пар да ондје гнијезде, јер сам једну патку видио и 28. маја на Зетици.

[1]) Да ли су били лабудови или црвено-кљуни лабудови *(Cygnus olor,* Gm.) не могох ради даљине разабрати ни дурбином.

221. *Anas boscas,* Linn. Пр. (Stockente, патка глувара, у Црној Гори уопће дивља патка.) Ова је патка сву годину на језеру и другим подесним мјестима. Зими живи у гомилама, у којима се накупи по 1000 патака. Парење почиње у фебруару. 31. марта нашао сам у Хумском блату на једној бијелој врби гнијездо, у коме је било десет свјежих јаја; она имају глатку љуску, сјајна су и сивкасто-зеленкаста.

222. *Anas acuta,* Linn. Пр. (Spiessente, патка ластарка, у Црној Гори репача.) Она долази у октобру и остаје до почетка априла, живи у фамилијама и појединце међу другим врстама.

223. *Anas strepera,* Linn. Пр. (Mittelente, патка крекетаљка.) Патка крекетаљка долази у новембру, а нестаје је заједно с пређашњом врстом; она већином живи појединце или по паровима. Народ око језера сматра је женком од *Anas acuta,* па и њу назива репачом.

224. *Anas querquedula,* Linn. Пр. (Knäckente, патка кржуља, у Црној Гори чкрга, у поморју кржуља.) Чкрге од октобра до маја има у великим јатима на Скадарском језеру, у Команском лугу, на Бојани и код Бара; али сам појединe екземпларе још у јуну и јулу виђао код Плавнице и Жабљака.

225. *Anas crecca,* Linn. Пр. (Krickente, патка кричара, у Црној Гори чкргић.) Находи се цијелу годину на свим подесним водама у земљи, особито је много има од октобра до априла на Скадарском језеру, у Команском лугу и уз море.

226. *Anas penelope,* Linn. Пр. (Pfeifente, патка звиждара, у Црној Гори звијугдан.) Звијугдан виђао се је само од новембра до марта уз море и на језеру у малим јатима, а и појединце међу другим врстама.

227. *Fuligula nyroca,* Güld. Пр. (Moorente, патка бјелокрила, у Црној Гори црнка.) Као селица и као гњездарица виђа се црнка у малим јатима на Скадарском језеру, па се онда скиће до парења у марту. 16. и 30. маја нашао сам по једно гнијездо у Хумском блату међу воденим орашком *(Trapa natans),* блитвињачом *(Potamogeton),* лопочем *(Nymphaea)* и т. д. у глибу посве близу воде; била су дубока, од трске, рогоза и сите грађена, те је у сваком било 9—10 сјајних, глатких зеленкасто-жутих јаја. Послије легла скићу се црнке опет по фамилијама око језера, док у октобру не одселе.

228. *Fuligula ferina,* Linn. (Tafelente, патка каљужа.) Од октобра до марта виђа се у хрпама међу другим врстама патака, али не често.

229. *Fuligula cristata,* Leach. Пр. (Reiherente, патка чапљарка.) Патка чапљарка живи цијелу годину на Скадарском језеру, гдје по свој прилици и своја гнијезда има; у јесен, зими и у прољеће скићу се којекуда у великим јатима, па онда долазе и на друге воде у земљи.

Народ око језера ову патку свеједно као и *Fuligula nyroca* зове „црнком“ и сматра је женком од ове.

230. *Clangula glaucion,* Linn. Пр. (Schellente, норка свракарица, у Црној Гори главоч.) Има је од новембра до марта на свим подесним мјестима множина, али не у јатима.

231. *Mergus merganser,* Linn. (Gänsesäger, велики ронац, у Црној Гори велика риболовка или зубача.) Велика риболовка броји се у рјеђе пролазнице и зимске госте; неколико сам је пута видио једино од новембра до марта на Скадарском језеру.

232. *Mergus albellus,* Linn. (Kleiner Säger, мали ронац, у Црној Гори мала риболовка.) Такођер као пролазница и зимски гост, али је има нешто више, те сам је често виђао међу јатима главоча од новембра до марта на Скадарском језеру.

44. Podicipidae (Krontaucher, ронци).

233. *Podiceps cristatus,* Linn. Пр. (Haubentaucher, велика пондурка, у Црној Гори ушатка.) Велику сам ушатку и као станарицу и као гњездарицу Скадарског језера виђао у свако доба године. Највише је међутим има од новембра до марта.

16. маја нашао сам у Хумском блату на једном око 25 m^2 великом рогозом обраслом острву пет гнијезда те ушатке; она на воденој страни бијаху у глибу међу лопочем саграђена од сагњилог воденог биља, те је у њима било 3—5 свјежих јаја дебеле љуске, без сјаја, зеленкасто-бијелих и зеленкасто-жутих окаљаних, глибом и трулежом. Обликом бијаху дугуљаста. Издувана прозиру се загасито-зелено.

Мужјак и женка наизмјенце леже на јајима, те су јаја укаљали, јер не могаху до гнијезда стићи не бадајући по глибу.

Хотимично покривање легла биљкама и т. д. нијесам опазио, ма да сам цио дан из једног веома доброг скровишта једва 20 корака од гнијезда мотрио птицу. Три су гнијезда била посве близу једно до другог, па сам их могао прегледати.

234. *Podiceps nigricollis,* Sund. (Ohrensteissfuss, златоуха пондурка.) Забиљежио сам златоуху пондурку само од новембра до марта на језеру, али никад осамце.

235. *Podiceps minor,* Linn. Пр. (Zwergsteissfuss, мала пондурка, у Црној Гори мали рончић.) Мали рончић честа је станарица и гњездарица Скадарског језера и других вода у земљи, које имаду мирне вирове, тако Плавнице, Матице, Трешнице, Рибнице и Ситнице. 29. маја и 15. јуна нашао сам по једно гнијездо у Хумском блату и уз Ситницу међу

трстиком и другим воденим биљкама; била су на олако саграђена од трстиковог лишћа и сагњилих биљевних останака, а била су у њима 3—4 понешто облежана, зеленкасто-бијела, трулежом окаљана јајета, дебеле љуске, дугуљасто-овалног облика. Издувана зелено се прозиру.

45. Colymbidae (Taucher, гњурци).

236. *Colymbus septentrionalis,* Linn. (Nordseetaucher, црвеногрли гњурац.) Ја сам црвеногрлог гњурца неколико пута виђао од новембра до марта на језеру код Плавнице, Лесандрије и Грможура. Језерани и овога гњурца зову ушатком. Пријашњих су година све велике гњурце зими ловили у замке, а кожама су Зеђани добро пазарили.

46. Pelecanidae (Pelikane, веслачице).

237. *Pelecanus crispus,* Bruch. Пр. (Pelikan, ружичасти гем, у Босни и Херцеговини несит, у Црној Гори пањац.) Множина пеликана уз ону бујну вегетацију и атмосферу, која је љети као у каквом клију, чине да величајна мочвараста пустош сјевероисточног дијела Скадарскога језера добива тропско лице. Ту се измјењују врбове прашуме са вировима, оквиреним рогозом и језерским травама; на читаве миље обрасла је блатна обала љети веома плитког језера — коме водена површина мјестимице приличи пољу, засађеном бршљаном и лопочем — непроходним густишем од рогоза и сите, којег прекидају простране прудови. Зими и у прољеђу наплави језеро сусједна поља, која већином састоје од ливада, дрвљем и грмљем бујно обраслих и од ораница, на многим пак мјестима сегне поплава до хвојева.

Осим приказаних овдје фактора чини и неизмјерна множина рибе, што је има у језеру, те је овдје пеликанима веома мило боравити, а многи парови овуда и презиме.

Неприступачних мјеста, гдје тим големим птицама нико не смета, те могу носити јаја и лежати на њима, има овуда доста, нарочито на арбанашкој страни.

При моме боравку у овој, на свој начин дивној пустоши, који је често трајао по више седмица, имао сам више пута прилике, да ту красну птицу из добро одабраног скровишта дању и ноћу сасма из близа мотрим, па сам сваки пут виђао изванредно занимљивих призора[1]).

---

[1]) Колико ја знам, находи се на Скадарском језеру само ружичасти пеликан. По гдјекоји сумњиви пеликан дочекан је из засједе, па јадник мораде да буде жртвом знаности, — али „*onocrotalus*“ између 18, што сам их течајем цијеле године убио, не бијаше ниједан међу њима.

Од половице октобра до почетка фебруара виђали су се пеликани само спорадички, али ми у то доба ипак пође за руком, те убих седам екземплара, и то све танетом, пошто су те мудре птице веома опрезне и само за вријеме легла, особито кад већ има младих, напусте сваки страх.

Иза жестоке југовине с кишом видио сам 3. фебруара прије сунчаног исхода прво велико јато од преко 200 комада на једноме пруду југоисточно од Монастира. Кад се је сунце помолило иза арбанашких планина, стадоше се те птице пружати и перје чистити. Наскоро за тим откламиташе сви у плитку воду, па се поредаше у разнолико савијену поворку. Отпоче ужасна галама, јер ти кудрави сватови заклопоташе кљуновима, а уз то захрокташе и замумљаше, а крилима лупаху по води. Све су то за то радили, да рибе испред себе потјерају у врло плитки један затон и да их похватају, при чему би се често за који добри залогај посвадили.

Течајем тога мјесеца и у јесен мотрио сам још неколико пута те паметне птице при њиховом заједничком риболову.

Ноћу почиваху пеликани у хрпама на окупу, увукавши главе на леђа међу крила на врбама, које је вода са жилама ишчупала и у глиб доплавила.

Крајем фебруара отпоче парење, при чему ради женки често бијаше љута боја. — 4. фебруара држаху се два такмаца тако чврсто за кљунове и бијаху тако бијесни, да су се истом онда пустили и побјегли, када сам по други пут изметнуо сачму на њих.

На једном, трстиком обраслом острву, дугом око 50, а широком око 30 метара велике једне, врбама унаоколо ограђене баре у Хумском блату сасвим близу арбанашке границе отпочеше 39 пари градити гнијезда, што за неколико дана и довршише, пошто само превише трску, па је окретањем тијела заокружише и удубише. Плитка та гнијезда имала су премјер од једног метра по прилици, а 15. марта била су у њима 2—3 као креч бијела јајета, те имађаху кречевиту кору, која се је могла састругати. За неколико дана буду јаја од гњилог оног биља зеленкасто-жута, та маст пробије кроз шупљице оне кречевите коре и не може се сапрати. Жумањце је црвено као наранча, а издунута прозиру се јаја жуто. У сваком леглу има по једно више округласто и по једно више дугуљасто јаје; ваљда се из првих легу женке, а из других мушки[1]).

На јајима леже сама женка, а воља, која прије лежења бијаше румена, за вријеме лежења постаде окерно-жута.

[1]) При јајима од домаће кокоши опазио сам, да се из дугуљастих легу пјетлићи.

Често јаја бијаху по више сати изложена једино жарким сунчаним зракама; у гнијезду бијаше влажна топлина, која наличи на температуру тијела птичијег.

За 42 дана извалише се бијели, пахуљасти млади, једва колик шака; за 15 дана порасте им жућкасто-сив реп и исто такво крилно перје; пачићи бијаху колик средња кокош и нијесу се више хранили као у почетку само из воље, већ им родитељи положише множину рибица по окрајцима гнијезда. Младима треба пуних пет мјесеци, док буду самостални и могу полетјети; истом када порастоше колик гуске, добише и остало перје. Кљун и воља остану прве године свакојако зеленкасто-жути; ирис је испрва бјелкасто-сива, а у старијих буде мало црвенкасто-сива.

Да и надаље могу посматрати и да колико могуће пеликанâ прикупим у свим стадијима доба њиховог, узео сам само 15 легала, а оставио сам 14 нетакнутих. На жалост настаде одједноћ поплава, па се оно мало острво потопи заједно с гнијездима, младима и јајима. Срећом 30. марта нађох још једно јединцато гнијездо само с једним јајетом на арбанашкој страни Хумског блата. Касније је женка излегла још и друго јаје. Гнијездо сам дуже вријеме посматрао, а 13. маја понесох младе, којим је било 18 дана, да их отхраним. Хранио сам смјешне те птице месом и рибама; испрва били су веома дивљи, па кад бих им се примакао, удараху ме жестоко по лицу и по рукама, што не бијаше сасвим безопасна игра, јер сам од оштрих њихових кљунова добио неколико рана. Касније бијаху веома питоми и привржени. Женка вазда бијаше мања, а и кљун јој је у свако доба краћи. У шару не разликују се једни од других, само је перјаница у мужјака брже расла[1]).

У септембру опет се пеликани прикупе у велика јата често се вјежбају у лету, и то тако, да се сви одједноћ великом криком уздигну веома високо, па се онда у шпиралној линији опет спусте. Почетком октобра већина одсели.

238. *Carbo cormoranus*, M. & W. Пр. (Scharbe, велики вранац.) Од новембра па до марта доста сам често те вранове видио на језеру. Може бити, да они гнијезде и у Говеђем броду, јер сам их неколико видио и у јуну и јулу близу Зетице, од којих сам 26. јула убио једну женку.

239. *Carbo graculus*, Linn. (Krähenscharbe, сојкасти вранац, у Црној Гори мали вранац.) Иза жестоког широка појави се у јесен и зими

[1]) Ја сам међутим убио и старих женки, којим перјаница бијаше гушћа и дужа него у исто таких мужјака. Него се по величини кљуна поуздано могу распознати спolови.

често велика множина малих вранаца, — који, како је познато, за вријеме легла живе само уз море — па их опет нестане. 16. фебруара убих једну женку танетом, али је не могох конзервирати.

240. *Carbo pygmaeus*, Pall. Пр. (Zwergscharbe, мали вранац, у Црној Гори фендак.) Најобичнији је од вранаца фендак, који се сву годину находи на Скадарском језеру; највише га има у октобру и марту, мање зими, пошто их већина сели на југ. Гњездишта су им на арбанашкој страни језера јужно од Омербожовића.

47. Larinae (Möven, галебови).

241. *Larus argentatus*, var. *Michahellesi*, Bruch. Пр. (Südliche Silbermöve, јужни галеб, у Црној Гори велики халеб.) Велики галеб можда се такођер броји у гњездарице Скадарског језера, јер сам га онуда виђао сву годину.

242. *Larus canus*, Linn. Пр. (Sturmmöve, бурни галеб, у Црној Гори халеб.) Покадшто би иза жестоког широка у јесен и зиму долијетао овај галеб на Скадарско језеро и у нутрашњост земље.

243. *Chema ridibundum*, Linn. Пр. (Lachmöve, прости галебац.) Пригодом сеобе у октобру и марту има простог галепца у небројеним јатима на језеру и по другим водама. Многи парови презиме овуда; љети га нема никако.

48. Sterninae (Seeschwalben, чигре).

244. *Sterna fluviatilis*, Naum. Пр. (Flussseeschwalbe, црноглава чигра, у Црној Гори халебић.) Халебића буде само пригодом сеобе у септембру и марту множина, али поједини и гнијезде по пруђу Скадарског језера. 17. маја нађох у малој једној удубини на самом пијеску међу рушевином код Вранине два понешто облежана јајета, која су по сивозеленом темељу имала загаситије пјеге, те су без сјаја и трбушаста.

245. *Sterna minuta*, Linn. (Zwergseeschwalbe, жутонога чигра.) У мају и септембру често су се те чигре виђале на Скадарском језеру, али још више пригодом јесенске сеобе.

246. *Hydrochelidon leucoptera*, M. & Sch. (Weissflüglige Seeschwalbe, бјелокрила чигра.) Као и пређашња врста.

247. *Hydrochelidon nigra*, Boie. (Schwarze Seeschwalbe, црна чигра.) Црну чигру видио сам на проласку у јулу и аугусту у Команском лугу, исто тако у мају на Скадарском језеру.

248. *Sterna cantiaca*, Gm. (Brandmeerschwalbe, сјеверна чигра.) Сјеверна чигра живи уз море у Црној Гори; ја сам је у аугусту видио код Улциња и Бара, али нијесам никоју убио.

И тако ето свој рад предајем колу благохотних читалаца на руке, па велим, да сам учинио, што сам могао, не жалећи труда нити не зазирући од опасности, да понешто расвијетлим таму орнитолошке карте црногорске.

Тиме није занимљива та земља још ни из далека проучена, те ћу се ја по најбољој снази постарати, да припомогнем, како би се непотпуности, које су преостале, течајем времена попуниле.

Можда би ми пошло за руком, да од више врста прикупим примјера и да забиљежим више одлика, да ме необичне прилике на међи не присилише, те више мјесеци не смједох залазити на језеро и у крајеве уз арбанашку међу.

Право рекавши присабирао сам само десет мјесеци, јер је од 15. аугуста 1894. и мени било забрањено свако пуцање, и то на Скадарском језеру, у Зети, Љешком пољу, у љешанској нахији, по свој долини Мораче и Зете, дакле баш у оним крајевима, гдје има највише птица, а гдје се селице највише спуштају да почину.

Овуда би сваки метак из пушке изазвао страву у народу, јер су даномице били приправни, да Арнауте дочекају.

Залазити на усјеве, у винограде и воћњаке забрањено је под новчану глобу од фебруара до половице септембра онуда свакому, ко ондје посла нема.

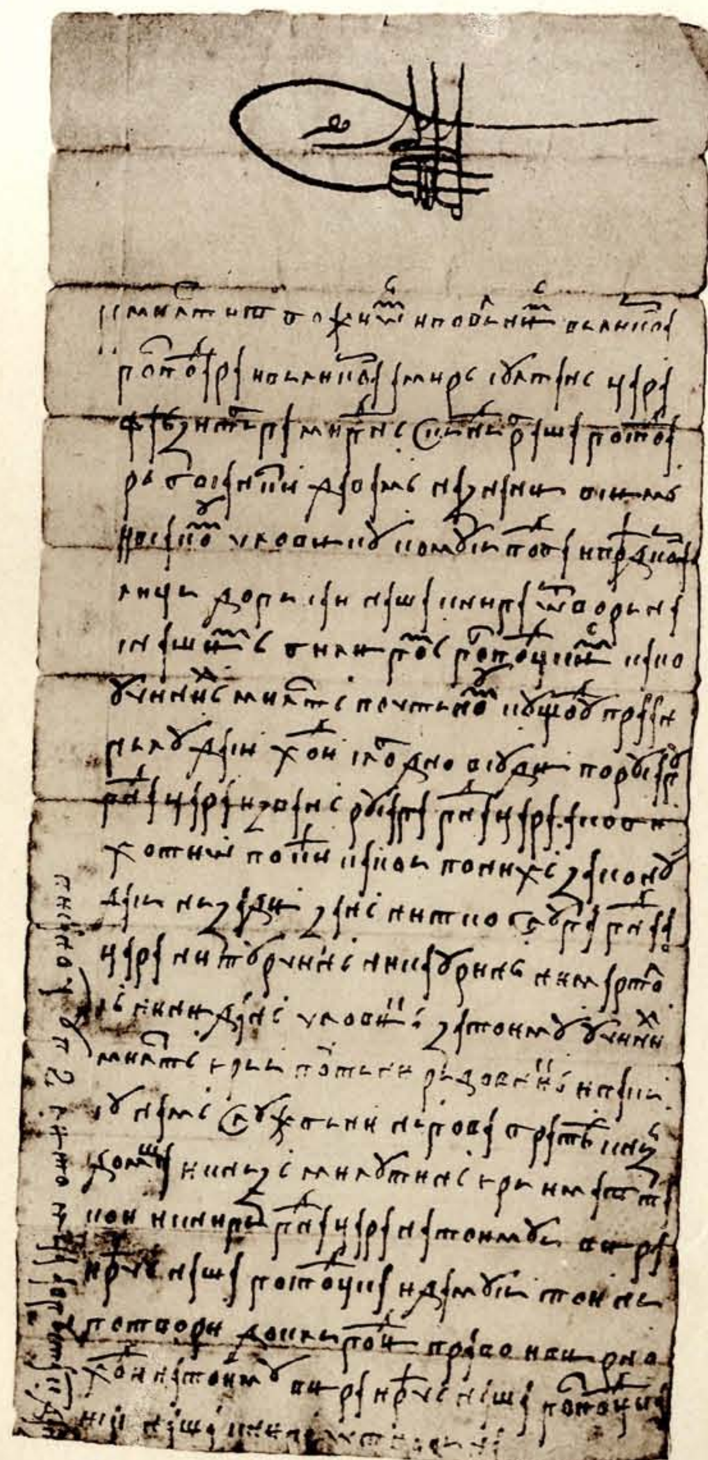
Да темељито проучиш птичији свијет у Црној Гори, ваљало би ти најмање четири године провести у земљи, и то сваке године у другом појасу, јер си у прикупљању и препарињу само на своје руке упућен, па тако веома мало времена преостаје за екскурзије.

ИСПРАВЦИ.

У расправи господина Фирера увукоше се неке погрјешке, које нам ваља исправити.

Страна	544	редак	10 одозго	читај	$100\,km^2$	мјесто	$100\,m^2$
„	547	„	13 одоздô	„	*percnopterus*	„	*perenopterus*
„	553	„	16 „	„	*monspessulanum*	„	*monspensulanum*
„	558	„	20 одозго	„	*palustris*	„	*palutris*
„	559	„	3 одоздô	„	Ch. L. Br.	„	Ch. L.
„	563	„	3 „	„	*Alburnus scoranza*	„	*Albornus scorunza*
„	565	„	4 одозго	„	*Lilfordi*, Sharpe et Dresser . .	„	*silfoidi* и т. д.
„	565	„	17 „	„	*Jynx torquilla*	„	*Junx torquila*
„	571	„	14 одоздô	„	Dorngrasmücke	„	Dorngrasmücker
„	571	„	16 „	„	Ch. L. Br.	„	Ch. L.
„	582	„	1 одозго	„	*schoeniclus*	„	*schoeniculus*
„	582	„	11 „	послије	*Passer domesticus* уметни Linn.		
„	583	„	5 одоздô	читај	Vieill.	„	Viell.
„	584	„	8 одозго	„	Hohltaube	„	Kohltaube
„	585	„	11 одоздô	„	Auerhuhn	„	Auerhahn
„	590	„	5 одозго	„	*Phasianus*	„	*Faseanus*
„	597	„	6 „	„	*Gallinula*	„	*Gallinulla.*

Tabla I. Uz članak „Isprava Skender-baše iz godine 1486.

Isprava Skender-baše od godine 1486.

Priopćio

dr. Ćiro Truhelka.

Zaslužni gvardijan samostana fojničkog, gosp. fra Mijo Batinić, dostavio mi je jednu vrlo zanimljivu ispravu, da je objavim u ovom listu. Ta isprava napisana na papiru, koji je gragjen rukom (Schöpfpapier), više puta je prelomljena i pokazuje u spoljašnosti svojoj tragove starine. U visinu mjeri 30 *cm*, a u širinu 13·5 *cm*. Na vrhu napisana je tugra, ili kako se u samom tekstu veli „gospodski biljeg"; na njemu se još i danas vide tragovi pijeska od tinjca, kojim bijaše posipan.

Tugru sačinjava pobožni usklik الملك الا مالك („el mulkju illa malik"), što znači: „O stvoritelju svemira!" Iza tugre slijedi bosančicom napisana sadržina isprave, dok je datum napisan na strani.

Dodana slika predočuje nam u smanjenom ponešto formatu fotografski snimak ove isprave, koja doslovce glasi:

Mil(o)stiju Božiomь i povel(je)njemь velikoga gospodara i velikoga amirь-sultanь-cara Fajazit-bega mi g(ospo)d(i)nь Skender-baša, gospodarь bosanski da vamь na znanje vsijem i vsakomu človjeku, komu se pod(o)ba i prjed koga lice dog(j)e sai naša kn(j)iga otvorena s našijemь biljegomь gospodck(i)jemь, kako učinihь mil(o)stь počtenomu kuštodu pra Ang(j)elu, da si hodi slob(o)dno vsud(i)je po rusagu g(ospo)d(i)na cara; i zvanь rusaga g(ospo)d(i)na cara ako bi hotio poći, kako (j)e po n(j)ihь zakonu, da se ne zad(i)je zanь nitko sluga g(ospo)d(i)naa (sic) *cara, ni turčinь, ni kaurinь, ni martol(o)sь, ni n(i)jedanь človjekь. Za toi mu učinih mil(o)st, (j)ere (j)e počteni redovnikь i pake su namь službeni n(j)egova bratja, knezь Domša i knezь Milutinь, (j)ere imaju tako i kn(j)ige g(ospo)d(i)na cara. Toi mu (j)e vjera i rječь naša gospodcka i da mu se toi ne potvori, dokle godje pravo i vjerno hodi. I na toi mu vjera i rječь naša gospodcka i sai naša kn(j)iga otvorena.*

Pisano 1486. lito m(jese)c(a) avgusta 20. danь.

Pismo u ovoj ispravi ima — kako nam fotografska slika pokazuje — nekoje odlike od običajne bosančice, naročito u znakovima za Ƃ, є, с, ь i u kraticama ꙑ (рѣ) i ю. U jezičnom pravcu vrijedi da se istakne upotreba

južnog govora, pri čemu se *ie (ije)* ne označava sa ѣ nego sa znakom ꙓ, n. pr. u riječima: NАШꙓМЬ, БНЛꙓГОМЬ, ВСХАꙓ, ЗАДꙓ, NꙓДАNЬ, ВꙓРNО.

Za našu povijest ima ova isprava s toga vrijednost, jer nam posvjedočava, da su se Osmanlije u početku svoje vladavine služile domaćim govorom i pismom, i to posve pravilno. Izdavatelj isprave, Skender-baša, identičan je sa sedmim bosanskim sandžak-begom Iskenderom, koji je prvi put godine 880. po Hidžretu (1475.), a drugi put 890. (1485.) godine bio na čelu uprave u vilajetu Bosna.

Zanimljivo je, da se u ovoj ispravi Iskender naziva **bašom**, dočim nam dosada poznati izvori kazuju, da su bosanski sandžak-bezi tek počevši od Ferhada godine 993. po Hidžretu dobili naslov „**paša**“.

Три додатка к расправи „Бановање Твртка бана (1353.—1377.[1])“.

Приопћио

архимандрит **Иларион Руварац.**

А. О уступу хумске земље од стране босанскога бана Твртка угарском краљу Лудовику године 1357.

У поменутој расправи поменуо сам писмо Гала, бежинског арцићакона, писано из Будима дне 17. јула 1357., у ком јавља свом дијецезану, бискупу загребачком Стефану за поравнање и нагоду, учињену између краља Лудовика и босанскога бана Твртка, по којој је исти бан имао уступити угарском краљу цио Хум, илити сву земљу хумску *(totam terram Holmi)* са свим градовима у њој, као баштину и прћију младе краљице Јелисавете од оца јој бана Стјепана, стрица Твртковa. Поменуо сам надаље, да о уступу том пише и Мавро Орбини и обећао сам, да ћу питање: „да ли је бан Твртко том приликом уступио угарском краљу цијелу хумску земљу са свијем градовима у њој, или само један дио те хумске земље“, расправити у засебном излету, тврдећи унапријед, да бан Твртко год. 1357. није уступио краљу Лудовику васцијели Хум, већ само онај дио хумске земље, који се простире од ријеке Неретве према ријеци Цетини. Покушаћу да ту тврдњу оправдам.

Како је стајала и под ким је била хумска земља у XIII. и у првој четврти XIV. вијека, не ћу питати и расправљати овдје, но ћу казати само то, да је хумска земља од године 1325. била под босанским баном Стјепаном II. Котроманићем, који се од год. 1326. називао и био господин илити кнез *(Comes)* у хумској земљи, премда се и српски краљ Стефан (Душан) још и год. 1345. писао и *rex — Chulmie.*

Исти краљ српски, назвавши се царем и хотјевши се осветити бану Стјепану због тога, што је заузео хумску земљу и што су

---

[1]) „Гласник зем. музеја“, година VI. (1894). II. свезак.

Босанци често испадали из Хума, те робили и плијенили по Требињу, Конавлима, Рудинама и Гацком, које су земље припадале српској држави, повео је год. 1350. силну војску на бана Стјепана, прегазио и поплијенио Босну и послао један дио војске да пљачка до Дувна и, ако је вјеровати Орбину, чак до ријеке Крке у Далмацији, те заузевши, — као што пише исти писац на стр. 265, — у Хуму градове: Имоту и Нови *(il castello di Imota e Novi)* вратио се преко Дубровника у своју државу.

Обично се пише, да је цар Стефан год. 1350. повратио Хум и држао исти у својој власти све до своје смрти († 1355.). Али како да се у том ослониш на Мавра Орбинија, кад исти на два друга мјеста (стр. 351 и 393) пише, да је бан Стјепан држао Хум до своје смрти († 1353.) и за њим бан Твртко?

Но била допала или недопала хумска земља на кратко вријеме под господство цара Стефана, свакако је она год. 1354. опет била у заједници с Босном и под босанским баном, по свједочанству онога писменога споменика од те године, који је у расправи о бановању Твртковом поменут.

Господством над хумском земљом није се науживао бан Твртко, јер је по свједочанству бежинског арциђакона Гала морао уступити Хум угарском краљу Лудовику већ год. 1357.

Арциђакон Гал јавља у писму свом од те године, каково је *поравнање учињено између краља Лудовика и бана Твртка,* и да је по том поравнању имао бан Твртко уступити краљу угарском *цијелу хумску земљу.* Но да ли је извршено све, што се приликом том уговорило, то је друго питање, које се на основу писма Галова од *17. јула* 1357. ријешити не може.

За писмо Галово зна се тек од године 1852., које је приопћено у Кукуљевићевом аркиву. Но писци, који су писали у XVII. и XVIII. и у првој половини овога нашега вијека, као н. пр. Дифрен, Гепхарди, Шимек, Пејачевић, Енгел и Јукић знали су такођер за изнуђени уступ Хума угарском краљу Лудовику. Свим тим писцима је извор историја Мавра Орбинија, који о том прича на стр. 356, те историје. Ту помиње Мавро Орбини, како је млади бан Твртко свладао и жива ухватио Павла Кулишића, који се био одметнуо од њега и прогласио баном. Чувши то угарски краљ Лудовик, — продужује Орбини, — позове Твртка у Угарску, који кад дође, би од краља и краљице, своје братучеде, и од угарске господе лијепо примљен и угошћен. Али кад се хтио бан опростити с краљем и са својима кући поћи, би од краља Лудовика задржан: „Lodovico lo ritenne contro lo sua espet-

tatione, facendo gli intendere, che non voleva lasciar' andare fiu tanto, *che non gli restituiva il Contado di Chelmo,* che diceva essere patrimonio della sua moglie Elisabetta. Tvartco adunque per liberare se e quei Signori, che erano venuti in sua compagnia da Bosna, *convene col Re, di darli in Chelmo il mercato di Narente e tutto quel tratto di paese, che e fra il fiume di Narenta et quel altro di Zetina, con li castelli d'Imota et Novi.* Il che essequito il Re lo lascio andare in Bosna". Још морам напоменути, да према оном мјесту, гдје се помињу мјеста у Хуму, стоји на страни: *„Luoghi di Chelmo, dati a gli Ungari da Tvartco".*

И сад те питам: Како ти разумијеш то мјесто у историји Мавра Орбинија, и шта ту управо каже Орбини у погледу Хума? Или не, — не казуј ништа, већ дозволи, да ја теби кажем, како ја разумијем то мјесто, и да ти по том кажем, како су разумјели то мјесто сви поменути писци од Дифрена до Јукића и шта они кажу о том, па ти послије суди и пресуди: Ко има право, они или ја?

Ја мислим, да на поменутом мјесту Орбини каже, да је краљ Лудовик најприје захтијевао од бана Твртка, да му уступи цијелу кнежевину хумску као баштину своје жене Јелисавете, а послије је попустио краљ Лудовик и задовољио се с тим, да му се у хумској земљи уступи трг дријевски, — Дријева, *mercatum Narenti,* — и онај дио хумске земље, који се стере између Неретве и Цетине с градовима: Имота и Нови. Ово су они исти градови, које је по Орбину заузео био год. 1350. цар Стефан и у њима оставио био појаке посаде, а старо Захумље, језгро хумске земље, а то је онај дио, што лежи на лијевој страни ријеке Неретве те допире до Дубровника, Требиња, Рудина и Гацког, — да и даље остане под баном босанским.

Ја тако разумијем то мјесто у Орбиновој историји, а ево како је схватио и тумачио то мјесто Дифрен (и по њему сви остали поменути писци): „At cum is (banus Tvartcus) abitionem pararet: Ludovicus, Chelmensem comitatum, quem Elizabethae uxoris jure ad se pertinere contendebat abeo repetiit, nec abire permisit, quin sibi rederetur. *Quod ille tandem peregit, accepta permutationis vice Narona cum agro, qui inter ejusdem nominis fluvium et Zetinam interjacet et castellis Imota et Novo".*

По таковом схваћању и разумијевању уступио би бан Твртко краљу Лудовику хумску кнежевину, али је у замјену за то добио Нарону са земљом, која лежи између Неретве и Цетине и с градовима: Имота и Нови. Орбини је знао шта је то *„mercatum Narenti",* шта је Хум и које су границе Хуму, а Дифрен све то није знао, те не знајући то, могао је и написати онако сметено, што нема никаквог смисла. Дифрен је дакле наопако разумио оно мјесто у Орбиновој

историји, гдје се каже, да је бан Твртко уступио краљу Лудовику мјесто цијелога Хума само један дио и то онај дио хумске земље, који у старо вријеме није ни припадао Хуму већ је доцније, кад је нестало неретванске кнежевине (Паганије) придружен Хуму, а стере се од Неретве на десној страни до Цетине, у ком су дијелу била Дријева илити трг дријевски и градови: Имота и Нови.

У листинама и другим списима има помена и трагова о господству угарском у хумској земљи на десној страни ријеке Неретве; а нема нигдје трага ни каквог помена о угарском господству за жива краља Лудовика I. у хумској земљи на лијевој страни исте ријеке.

У поменутом дијелу хумске земље вршио је господство у име свога краља бан хрватски и далматински, који се у листу од год. 1358. (Ljubić: „Listine“ IV., 6.) назива и „господин хумској земљи“ — *dominus que terre Halme.*

Бан Твртко морао је уступити краљу угарском, као што Орбини вели, понајприје д р и ј е в с к и т р г (*forum* или *mercatum Narenti*) илити „Дријева“, доцније „стара Дријева“ звана, на мјесту данашње Габеле у Херцеговини, што је то по свој прилици захтјевала млада краљица Јелисавета, која је знала, да је отац њен, бан Стјепан од трга тога Дубровчаном под закуп даванога, брао лијепу хасну. А да је збиља трг тај послије год. 1357. био у држању и у власти угарској, то се види из спиcа̂ дубровачког архива, из којих дознајемо, да су Дубровчани не један пут кушали, да исти трг од хрватскога бана добију под закуп, нудећи му у име закупнине до 2500 дуката. (Види: Gelcich, „Diplomat. Ragusanum“ стр. 26 и 31; ср.: „Rad“ VII., 197).

Дне 10. октобра 1364. упутило је дубровачко вијеће свога посланика, да се жали краљу Лудовику због штета, које им непрестано чине Омишани и људи *de Desna* (Gelcich, o. c., стр. 696), а Десна је, као што вели К. Јиречек на стр. 79: „nördlich vom Fort Opus, 1361.—1385. Sitz eines Comes oder Castellanus.

Из дубровачких списа види се и то, да је још и године 1378., кад се Твртко већ писао: Краљ Србљем, и Босни и поморју и т. д., заповиједао у И м о с к о м граду Угрин *Embrich* (Emerico) *conte de Imotta*, ком је господар био бан хрватски (Gelcich, стр. 76; ср.: „Rad“ VIII, 204 и 205; Luccari, стр. 65).

А што исти Лукаревић на истој страни вели, да је Твртко саградио град Брштаник године 1373. per guardia di Slivno, Stara Drieva et di Xaba (Žaba), то је у години погријешио он, јер Твртко није саградио град тај године *1373.* већ године 1383., кад краља Лудовика већ није било међу живима (в. Јиречекове расправе, стр. 79).

За други онај град у хумској земљи по имену „Нови“, који је Твртко уступио краљу Лудовику, нијесам нашао потврде у листинама, али је сасвим вјероjатно, да је и у том граду, као год и у граду Имотском стајао угарски гарнизон, који је чувао Дријева. Тај град Нови у хумској земљи, то је онај град истога имена, који се помиње у листини од 12. августа 1434. (Miklošić, „Mon. Serb.“, стр. 378) и у писму дубровачке опћине од 1453. (Gelcich, o. c., стр. 528), гдје се разликује „castello de Novi in *Chelmo*“ од „Novi in Dračevica“, данашњи Херцег-Нови; и о ком хумском граду види помене у Јиречековом дјелу на поменутој 79-ој страни: „Cruševac et Novi in Lucha“ то јест: Нови био је град у истој хумској жупи „Лука“ званој, у којој су била и Дријева на десној страни Неретве.

Пошто је дакле бан Твртко године 1357. уступио краљу Лудовику само половину хумске земље, а другу и надаље задржао у својој власти, то се могао он и у повељи својој од 11. августа 1366. писати „и хльмьски (хумски) господин“; и као хумски господин могао је и године 1375. и још прије те године искати од Дубровчана свој „доходак стонски“.

У поменутом дијелу Хума, који је бан Твртко морао уступити краљу Лудовику, помиње се под год. 1378. С т е ф а н П р и б и л о в и ћ в о ј в о д а х у м с к и (в. Gelcich стр. 699). Под истим господством угарским боравио је у том дијелу Хума и кнез Радивој Богавчић, брат Мрдеше а отац Ђурђа и Вукића Р а д и в о ј е в и ћ а, од којих су потекли Ђурђевићи, а од њих В л а т к о в и ћ и х у м с к и, које помиње Клаић на стр. 115, и о којима је добру расправу написао госп. Љ. Ковачевић у X-ој књизи „Годишњице“ стр. 199—214.

Б. Завршје, Загорје и Подриње.

У атласу за хрватску повјесницу (Загреб 1888.) пише В. Клаић на страни 12: „Стјепан, бан босански отме год. 1325. Србом х у м с к у з е м љ у с Приморјем од Дубровника до Неретве, Хрватом пак одузме К р а ј и н у међу Цетином и Неретвом и три жупе: Д у в н о, Л и в н о и Г л а м о ч. Крајину придружи Хуму, а од оних трију жупа створи засебну област, која се прозове „западна страна или Завршје“. Тако раширену бановину босанску наслиједи године 1353. синовац његов Стјепан Твртко I.“

„Завршје“ као крај у држави бана босанскога помиње се само у спису, састављеном и написаном 23. октобра 1332. о уговору између бана босанскога и његове властеле с једне и посланика дубровачких

с друге стране. Даничић пишући „Рјечник из српских књижевних старина" није знао, гдје је тај крај у држави босанскога бана Стјепана Котроманића, но наскоро за тим тражили су тај крај скоро у исто доба три знаменита писца: Константин Јиречек, Стојан Новаковић и покојни Рачки.

Први је у дјелу „Die Handelsstrassen итд.", Праг 1879., на стр. 25. примијетио само у 76. опасци: „Ob Završje 1332. („Mon. Serb." 101) mit Zachlmije (Захумље или Хум) identisch ist, ist nicht sicher"; а Новаковић („Српске области X. и XII. века", Београд 1879.) рече на страни 97: „Ја бих то Завршје тражио у Хлевну и Гламочу (као пределима). — Кад се из Босне гледа, Завршје је предео иза враха и врховина — и не може бити никоји други, него хлевански и гламочки". — Рачки („Rad", књига LVI., 72) пише: „Гламоч и Дувно су половином X. вијека спадали под Хрватску, те се имаду по свој прилици разумијевати под заједничким географијским имeном „Заврьшије" т. ј. за врхом или врховином".

Иза Новаковића и Рачкога остало је Клаићу, да сабере резултате испита Новаковићева и Рачкога, а он је то учинио у „Повијести Босне" (Загреб 1882.) и у поменутом атласу од год. 1888.

Завршје помиње се само, као што је речено, у поменутом спису од године 1332., те се може питати, да ли је Твртко бан године 1353. наслиједио с босанском бановином и то Завршје. То се питање може ставити тим прије, што се Завршје не спомиње у листу бана Твртка од године 1354., у ком се помиње станак „на Милѣхь вьсе земле Босне и Дольних краи, и Загорие и Хльмьске земле".

Загорје помиње Мавро Орбини (стр. 357: „Senco figliuolo di Mladen (recte Milten) che fu di *Zagorie* e teneva tutto il paese di Chelmo" итд. — и стр. 392: „Stefano bano di Bosna diede una parte de l'essercito al Vojevoda Reposnan Purchich e lo mando ad occupare *Sagorie e Nevesigne*", за тим Лукаревић на страни 47: „Stefano Cotromano, bano di Bosna mando Kreposnan Purich, giupano *di Zagorie e di Nevesigne*, vojevoda di Blagai".

Ово се Загорје подудара с онијем, које спомиње К. Јиречек у поменутој расправи на страни 83, опасци 290. То се име у осталом до данас сачувало за ознаку предјела око Калиновика у правцу к Невесињу.

Пристајем дакле уз Клаића и кажем с њим, да је Твртко бан с Босном и Хумом од свога стрица, бана Стјепана год. 1353. наслиједио и Завршје, то јест: Дувањско, Ливањско и Гламочко поље, али одмах морам придодати и то, да је Твртко изгубио та три поља или те три жупе с Дувном, Ливном и Гламочем у оно исто вријеме, кад

је половицу хумске земље краљу угарском Лудовику уступити морао (год. 1357.), и да је за жива краља Лудовика и у тим жупама господарио његов хрватски и далматински бан из Задра на мору.

А да се о том угарском господству како у хумској земљи, тако и у ливанској жупи и након педесет година у Угарској знало, паметовало и разбирало, види се из оне основе закона за бољу обрану земље угарске и земаља, које су припадале или које по праву имаду да припадају краљевству и круни угарској, коју је основу краљ Жигмунд год. 1422.—1423. саставио и земаљској господи на вијећање и расправу предложио. (Види: Kovacich, „Supplem. ad vestigia comitior" I., 412.)

„Scit enim bene dominus Nicolaus de Gara Palatinus, — напомиње краљ Жигмунд, — et quam plures alii, quod terrae et provinciae ut sunt, *Jalomfeöld, Hleva* (campus Clevnae), *Berzezchel et aliae*, quae nunc (anno 1433.) occupatae tenentur per regem Bosniae et Bosnenses, ipsi praedicto Domino regi Ludovico tenebantur et possidebantur per banum regni Croatiae".

Оно Jalomfeöld је погрјешно написано мјесто Halomfeld (хумска земља), како су Мађари називали Хум. Зна се шта је и гдје је та хумска земља и Хљевно; а оно „Berzezchel" — ако није Бистрица или град бистрички у том пољу — не знам шта је и гдје је. Ту се дакле каже, да је краљ Лудовик држао у својој власти хумску земљу, хљеванско поље и друге сусједне области и да је у тим земљама именом његовим господарио хрватски бан, — и да то добро зна и палатин Никола de Gara (син Лудовиковог палатина истога имена, који је и сам неколико година био бан у Далмацији и Хрватској на крају XIV. и почетком XV. вијека, док није постао палатин) и многи други.

„Scit etiam idem Palatinus et quam plures alii, — наставља се даље, — qualiter castra Greben et calia castra ibi circumquaque existentia cum suis pertinentiis *tempore dicti quondam d. regis Ludovici* tenta fuerint per Hungaros."

Краљ Лудовик управио је био под 14. марта 1357. писмо: „Fidelibus suis Gregorio et Ladislao, filis Pauli Horvatini ac Gregorio filio Stephano, nobilibus *de Greben* et *de Dlamuch* (Гламоч). („Mon. Hung. historica Acta exterra" II., 487). А шта је писао и на што је позивао краљ Лудовик поменуту у писму босанску властелу дознаћеш, ако погледаш у Клаићевој повијести Босне стр. 145 и 146. — „*Castra Greben et alia castra ibi circumquaque existentia*", које краљ Жигмунд помиње, биће онај град Гребен (има два града истога имена), који се и у

другим познијим списима помињу уз градове: Јајце, Језеро, Глаж („Theiner Mon. Hung." II., 410), или уз Јајце, Језеро, Звечај и Левач (Engel I., 156), или уз Левач, Звечај и Бочац (в.: „Arkiv" V., 129 у дијарију Марина Сануда), и за који Гребен (Gereben, Greben) Marius Niger, „Geograph. Coment.", књига IV., стр. 91 каже, да са Бочцем и Звечајем лежи на лијевој страни ријеке Врбаса.

Ако дакле castrum Greben није био други који Гребен недалеко од Гламоча, ком данас нема трага, онда се овдје он мене и не тиче, јер ме се не тиче онај крај босанске државе, који се звао „Дôњи крај" (Alföld), већ само хумска земља и Завршје.

Рекао сам, да је угарски краљ Лудовик од год. 1357. до своје смрти држао дио хумске земље и Завршје, а и Мавро Орбини јасно каже, да је Твртко тек послије смрти краља Лудовика, користећи се смутњама, које су настале у Угарској и Хрватској, заузео Хум: *„Occupo tutto il condato di Chelmo infino al fiume Zetina e prese i castelli, che v'era ruinando il mercato di Narenta* (Дријева) *ch' era presso a Norino, citta antichissima diquel contorno, e edifico un castello al fiume di Narenta, in luogo molto opportuno e lo chiama Barsctanik"* (Брштаник) стр. 359. Клаић на поменутом мјесту вели, да је бан Твртко око *год. 1375.* заузео велики дио старе рашке земље међу горњом Дрином и Увцем, и да је од тога створио засебну област, по имену „Подриње".

Но бан Твртко већ се у повељи својој од 11. аугуста 1366. године назива господин „и Подриньи" („Starine" XXI., 82), кад није могао ни мислити да заузима српске (рашке) земље и да од њих ствара засебну област „Подриње" звану.

Под „Подрињем" у титули босанских краљева не мора се мислити и није се мислило на оно горње Подриње, већ се уопће мислио предио *„fluvio Drina adjacens"*, и то предио на Дрини у средњем и дôњем току, — којег је предјела и бан Твртко године 1366. био господин, те се и могао писати „господин Подрињу".

А оно што је бан Твртко око год. 1375. заузео од српских или рашких земаља, био је темељ и повод, да се краљ Твртко назове „краљ Србљем" у ћирилским и „Rex Rassie" у латински писаним листинама. На једном печату краља Твртка пише само: *„S(igillum) Regis Rassie Stepano Tvertchonis"*.

Прама томе мислим ја, да бан Твртко око године 1375. није створио од заузетих рашких земаља засебну област, и да је назвао област ту „Подриње", као што пише Клаић и по Клаићу многи други, па и у најновије вријеме Karl Went von Remo u „Oesterreichisch-Ungarische Revue", 16. књига, 4. и 5. свезак, стр. 247.

В. О дијаку бана Твртка од године 1354. до 1367. године и о вјери, коју је исповиједао бан Твртко.

Лист бана Твртка од год. 1354. и други лист његов од год. 1357. која је оба листа нашао и издао Густав Венцел у „Történelmi tár", за год. 1879., I. свезак, за Јануар-Март, стр. 14—23; за тим повељу Твртков од 11. аугуста 1366. (приопћену у „Starine", књ. 21.) и повељу његову од 1367. (Mikl., „Mon. serb.", 176) писао је један исти дијак, по имену Дражеслав, родом — као што сам каже у пошљедњој повељи — Бојић.

Све те четири листине почињу једнако са „вь име отьца и сина и светога духа, аминь", а тако почињу од Кулина бана скоро све листине босанских банова и хумских кнезова и жупана, и листине дубровачке опћине, писане нашим језиком.

И као што су Бошњаци већ од Кулина бана бројали године по начину западне римске цркве од рождаства Христова, а не од створења свијета, како су чинили српски краљеви, цареви, кнежеви, деспоти и уопће српска господа, држећи се у том начину источне грчке цркве; тако је и дијак Дражеслав рачунао године од порођења Христова и у двије пошљедње повеље назначио је и годину господства свога господара, као што се назначивало у листинама угарских краљева и других западних владалаца. Тако се каже у повељи од 11. аугуста 1366., да је то 13-то, а у оној од 1. јула 1367., да је 14-то љето господства бана Твртка.

Покојни Рачки мислио је („Rad" VIII., 127), да је бан Твртко „сљедио вјеру свога оца, кнеза Владислава т. ј. источну цркву и да је ова у Босни подупирана била државном влашћу, те да си тијем нов углед и уплив стече".

Но већ прије Рачког мислили су тако и Фарлати и Гепхарди („Die allg. Weltgeschichte" XV. књига, III. дио, стр. 745) и по Гепхарду Шимек („Geschichte des Königreichs Bosnien", стр. 86).

Но да је бан Твртко збиља био источне вјере, за што се дијак његов Дражеслав у датирању листина и повеља не држи начина грчко-источне већ онога римске западне цркве? И да бан Твртко већ у почетку свога бановања није био католик, би ли он у исправи својој од 13. фебруара 1355. (Срп. краљ. академије, „Спом." XI., 32) написао: in presentia reverendi in Christo patris domini fratris Peregrini ecclesie Bosnensis episcopi *spiritualis patris nostri* et religiosi viri, fratris Francisci de Florentia, vicarii Bosnensi и т. д.; и би ли он у Трстивници двору своме саградио био цркву св. Гргура и рекао у повељи својој

од 11. августа 1366.: „Азь рабь божи и светога Грьгоура а зоомь господинь бань Тврько“, би ли брак његов са Доротејом, бугарском принцесом године 1374. благословио „venerabilis in Christo pater et dominus Petrus, sancta Dei et apostolicae sedis gratia episcopus ecclesie Boznensis, као што сам Твртко каже у својој повељи од те године.

А што гдјекоји из тога, што се Твртко по свједочанству Орбиновом[1]) дао крунисати за краља Србљем и Босни и т. д. у српском манастиру Милешеву од тамошњег српског митрополита, изводе, да је Твртко припадао источној цркви, то је већ Славољуб Бошњак у књизи: „Zemljopis i Poviestnica Bosne, Zagreb 1851.“ на стр. 108 добро примјетио, да се то само из тога чина извести не може.

Ја дакле држим, да је Твртко крштен и од своје мајке Јелене Шубићеве васпитан у вјери католичкој и да је и као бан и као краљ остао католик све до своје смрти. Но да ли је он био добар и ревњив католик? — то је друго и такво питање, које се мене не тиче.

[1]) Стр. 358.: Tvartco fu del 1376. incoronato dal Metropolitano del Monasterio di Milescevo et dalli suoi monaci nella Chiesa di detto luogo, et si fece chiamar Stefano Mirce.

Gotička oltarna slika u crkvi Svih Svetih u Korčuli.

Priopćio

Frano Radić, učitelj u Korčuli.

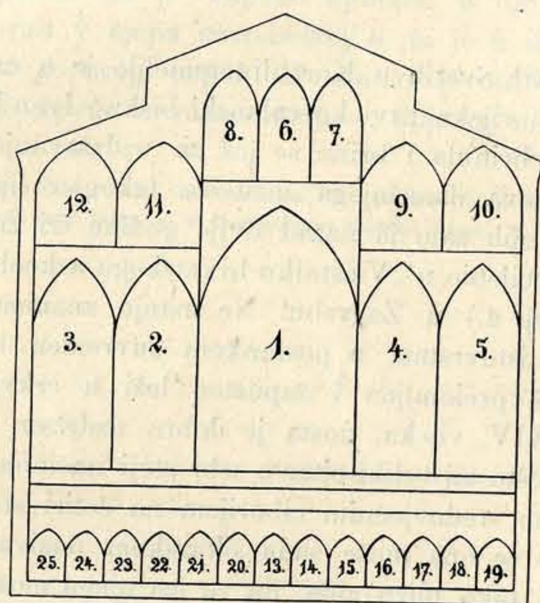
Bratovštinu Svih Svetih u Korčuli utemeljio je u crkvi istoga imena još u početku XIV. vijeka prvi korčulanski biskup Ivan Krozijo[1]). Bratovština se od iskona brinula i brine se još za uzdržavanje crkve i njezina uresa, pa je do dneva današnjega sačuvala takogjer lijepu zbirku sredovječnih slika, od kojih sam ja nazad dvije godine tri znamenita krsta na daski već opisao i ocijenio u „Viestniku hrvatskoga arkeologičkoga družtva“ (godina XIV., broj 4.) u Zagrebu. Ne manje znamenit od spomenutih krstova, tehnikom istovrstan, a postankom suvremen najvećemu od njih (koji na žalost još prelomljen i zapušten leži u crkvenom potkrovlju), dakle iz početka XIV. vijeka, dosta je dobro uzdržan triptihon velikoga oltara te crkve. Pošto taj veliki oltar o sebi stoji načinom romanskim, te je pokriven kamenitim sredovječnim ciborijem na četiri stupa, a slika visi o zidu iza oltara, to se ona može sada oltarskom nazivati samo u toliko, u koliko je ciborij tako blizu zida, da se iza njega može jedva čovjek da provlači. Ona je namještena prema sredini oltara, te je do početka ovoga vijeka kao oltarna slika i zbilja služila. Sada je sakrivena pogledu vijernika drvenom grupom Žalosne Gospe s mrtvim tijelom Isusovim na koljenima (Pietà), koju je iz Mletaka dobavio zadnji korčulanski biskup Josip pl. Koserić-Teodozijo, Šibenčanin[2]), te bi sada bolje pristajala, kad bi se objesila na zgodno mjesto istoga zida do oltara sa strane „Poslanice“. Na tom bi se mjestu živopisana daska mogla bolje čuvati i čistiti, bolje bi doprinašala k podizanju bogoljubnoga duha u narodu i pristupnija bi bila razgledanju i proučavanju ljubiteljâ i istraživateljâ umjetničkih starina.

[1]) Rukopis „Vescovato“ kod gosp. Vicka Dimitri-a u Korčuli, rukopis „Storia della Chiesa di Corzola“ itd. „del Padre Filippo Riceputi Gesuita“ kod pisca ovog članka i rukopis „Descrizione di tutte le chiese ed altari che esistono nella città e Borghi di Curzula di Pietro Dimitri“ takogjer kod pisca ovog članka.

[2]) Vidi iste rukopise: „Vescovato“, „Descrizione“ i t. d.

Daska se pak ne bi smjela da prenese iz crkve u kakvu galeriju slika ili na drugo profano mjesto, jer je na njoj, megju ostalim svetačkim prilikama, slika svete Lucije, prama kojoj je u narodu uvriježena tako velika bogoljubnost, da ju je odavna svukoliku pokrio zavjetnim darovima, koji sastoje od srebrnih pločica, na kojima su malom vještinom iskucane ljudske oči, jer je sveta Lucija osobita zaštitnica očiju.

Sva je daska široka 1·62 *m*, visoka 1·53 *m*, te je razdijeljena drvenim pozlaćenim stupčićima, koji nose gotičke lukove: na jedno veliko srednje glavno polje, široko 48 *cm*, a visoko do šiljka luka 87 *cm*; na četiri za polovicu uža polja, koja su do nadstupinâ stupčićâ jednako visoka i u istom redu sa srednjim, od kojih su po dva desno i lijevo

Šematični prijegled oltarne slike Svih Svetih u Korčuli.

od srednjeg polja; tri mala više glavnog polja; četiri malo niže njih, dva desno, a dva lijevo, koja odgovaraju pobočnim poljima srednjega reda; najposlije, pri podanku daske, u jednom redu trinaest malih poljica, od kojih srednje ima širinu od 12·5 *cm*, dok su drugih dvanaest široki 11·5 *cm*. Pozlaćeni stupčići i lukovi oko slikâ od nedavna su svi pokriveni pepeljasto bojadisanim nelijepim i bezukusnim letvicama, koje su valjda namještene u namjeri, da se učvrsti i sačuva daska od konačne propasti, koja joj prijetijaše zbog toga, što su se pod uplivom vlage i crvotoka rasklimale sveze megju pojedinim čestima, no koje znatno kvare dostojanstvenost i svečanost utiska, što ga na gledaoca čini cijelokupna daska. Za bolje razumijevanje rasporeda slikâ na daski, prilažem ovdje

njezin šematičan prijegled sa brojevima dotičnih likova, koji odgovaraju onima u opisu.

Slike su izragjene po starinskom bizantinskom načinu a tempera[1]), sa zlatnim dnom, a svi su natpisi izvedeni gotičkim velikim slovima. Što se pak tiče istinitosti u pokretu i životu, topline bojâ i okretnosti nacrta, ove su slike daleko odmakle od ukočene tipičnosti i hladnoće bizantijske, te se nahode upravo na stazi, kojom je prvi udario Cimabue, a krčili su ju jošte Duccio di Buoninsegna, slavni Giotto i njegovi učenici.

1. Na glavnom je polju poprsje stojećeg mrtvog tijela Isusovog, koje do niže pojasa izviruje iz četverokutne grobne rake. Isus kao da je uprav skinut s križa, od kojeg se više glave vide poprijećnica i gornji dio, te zapremaju luk ovoga polja. Na gvozdenoj šibi, zasagjenoj uvrh križa, pritvrgjen je natpis INRI. Piknjicama pirlitani nimbus oko Isusove glave dopire do pola širine poprijećnice križa. Isusu je glava klonula na desno rame. Na glavi mu je od dva trnova pruta savijena kruna. Tri usporedne vodoravne bore prevukle mu se preko čela. Gusta, žuta kosa, u pletenicu spletena, pada mu niz lijevo rame. Brkovi mu teke usnicu nagarili, a još mu je poput mahovine kratka brada. Ruke su mu prekrštene na grudima do žličice, lijevi dlan na desni. Tijelo mu je sve osuto malim krvavim ranicama. Iz otvora grobnice vidi se, da su Isusu kukovi ogrnuti bijelom ponjavom. Izmegju Isusove glave i desnog mu ramena pomolila lijepu svoju djevičansku glavu žalosna mu majka Marija, koja poluotvorenim plačnim očima upravlja tužan pogled k trnovoj nemiloj kruni na glavi mrtvoga Sina. Lice joj je okruženo tamnim velom, iz kojega s desne strane proviruje dug prâm valovite žute kose. Desnom je rukom poduprla prekrštene ruke Isusove. Nad njom je natpis crvenim slovima:

SCA MRIA

t. j. *S(an)c(t)a Maria.*

Više Isusovog lijevog ramena vidi se punahno mladenačko golobrado lice Isusovog miljenika, kojemu je više glave natpis:

S~ IOhAnE

t. j. *S(anctus) Johan(n)e(s).*

Nagnuo je glavu na lijevu stranu i podupro ju dlanom lijeve ruke. U njega je obilna žuta kosa. I Gospa i Ivan imaju pirlitani kolut svetinje. Toplo rumenilo oblilo je u tri četvrtine okrenutu Ivanovu jabučicu, a oči mu poluotvorene gledaju preda se u neizvjesnu daljinu. U tamnoj je tunici

[1]) Vidi spomenutu moju raspravu u „Viestniku".

odjeven, a ogrnut bijelim plaštom. Sva tri opisana lica pomnjivo su zaosjenjena svjetlošću, koja im dolazi s desne strane. Prsti su na Gospinim i Isusovim rukama odveć dugi i slabo obragjeni; nevješto su takogjer nacrtane mišice po svem Isusovom golomu tijelu. Pred grobom Isusovim naslikan je u dno ovoga polja naručitelj, bratovština Svih Svetih. Članovi bratovštine svi u profilu naslikani, a simetrično poredani, nekoliko ih desno, a nekoliko lijevo kleče okrenuti put sredine. Odjeveni su u svoje vunene bijele tunike stegnute u pâsu konopcem, kakve i dan danas nose pri ophodima sa kukuljicom na glavi i uzlovitim bičem u sklopljenim rukama. Prvi brat s desne strane nosi na tanku kopljištu bratinski crveni barjak, koji završuje u dnu na tri roglja.

Ostale slike na daski stoje za 2·5 *cm* na dvornije od srednje, pa je sva prilika, da je daska bila udešena poput triptiha ili oltara na krila (Flügelaltar).

2. Na prvom polju do srednjega s desne strane naslikan je stojeći sveti Dominik u odjeći reda, što ga je sam utemeljio u prvoj četvrtini XIII. vijeka. Desnom rukom skuplja skute crnog ogrtača do ispod pojasa i drži u njoj zatvorenu knjigu. U tri četvrtine gleda put srednje slike. U podignutoj lijevoj ruci drži krasan liljan su tri cvijetka: gornji srednji otvoren i ispravljen, lijevi još neraspupčan, a desni tek malo raspupljen i vlastitom težinom k zemlji prignut. Svetac lijep u obrazu, stasa ponosita, u naravskom položaju ima dobro otvorene oči i rumene usne. Do desnog mu je ramena natpis:

S
DO
CV

a do lijevog:

MIN

t. j. *S(anctus) Domin(i)cu(s).*

3. Do svetog Dominika je s iste strane lik svete Katarine Aleksandrinske. Predstavljena je kao mlada žutokosa djevica, jajasta lica, tanka nosa, ravna i prostrana čela, sa zlatnom krunom na glavi su tri krina i kolutom svetinje oko krune. S desne joj je bijelo mučeničko kolo sa osam prostih žbica, koje ona drži desnom rukom. Ogrnuta je bogatim rumenim plaštom, koji pada do zemlje i prigiblje se u lijepim oblim naborima. U lijevoj ruci drži omalenu zelenu palmovu grančicu. Prsi joj pokriva bijela košulja do pojasa, a odjevena je u zelenkastoj tunici. Oko glave je natpis, pola desno, a pola lijevo:

S ARI
CAT NA

t. j. *S(ancta) Catarina.*

4. Odmah do srednje slike s lijeve strane stoji drugi dominikanski svetac, sveti Petar mučenik. Okrenut je glavom put lijeve strane, a tijelom put desne. Razbojnički nož zatjeran kroz čelo, prosukao mu je možgjane, tako da mu se sprijeda vidi komad ručice, a straga mu proviruje oštar vrh. Ispod lijeve ključice zarinut mu je u prsi bodež, od kojeg viri na dvor držak koso uzgor put lijeve strane, smijerajuć upravo k srcu. Krv je prsnula iz rane na čelu i cijedi se niz obraze. Pod tolikim mukama svečevo lice ipak ne pokazuje nikakva izraza tjelesne boli, premda je iz povijesti poznato, da je podlegao tom razbojničkom napadaju, napisavši na kamenu vlastitom krvlju: *Credo.* Otud se razabire, da i ako se je slikarstvo početkom XIV. vijeka oslobodilo bilo verigâ, pod kojima je sputano u bizantijski kaluf kroz tolike vjekove čamilo, nije se ipak moglo jošte slobodno kretati, te mu je trebalo proći dalekim putem kroz neizbrojne klance jadikovce, da stigne do onih vedrih visina, do kojih se podiglo u doba pravog preporoda umjetnosti. U ostalom je na svetom Petru mučeniku pravilno razmjerje tijela, i samo su prsti na rukama malo ne svi jednake duljine, te neobragjeni. S obiju strana je natpis:

S . TRV
PE MA

t. j. *S(anctus) Petru(s) Ma(rtyr).*

5. Do svetoga Petra je na kraju daske sveta Lucija, kojoj zavjetne srebrne pločice, kao što već napomenuh, ne ostavljaju otkriveno nego jedinu glavu, kojom je u tri četvrtine okrenuta put lijeve strane. Krasno joj je djevojačko lice s dobro otvorenim očima, rumenim jagodicama i žutom kosom. I tijelo i natpis pokriveni su pločicama.

Nad glavnom slikom namještene su ove tri male:

6. Po srijedi je poprsje Gospino, koja djetića drži u desnom krilu. Ona je na desno okrenuta i gleda djetića, koji k njoj podiže glavicu u tri četvrtine okrenutu, a desnom ručicom kao da primiče k ustima dojku materinu. Djetić je rudaste, kratke, žute kose. Pod njim je bijela pelenica. Gospa je sva, i preko glave, zaogrnuta modrim plaštom. Ispod plašta pokriva joj glavu bijela koprena. Na prsima joj se vidi ružičasta tunika.

7. Do Gospe je u malenom polju s lijeve strane serafički sveti Franjo, sklopljenim ranjenim rukama; on stoji uspravno.

8. S druge je strane Gospe neka svetica u stojećem položaju, rumenim plaštom ogrnuta, put srijede okrenuta u profilu, a drži u rukama nešto kao kulu (sveta Barbara?).

9. Nad slikom svetog Petra mučenika je poprsna slika svetog Stjepana prvomučenika. Odjeven je kao gjakon. Ima po kamen na glavi, na desnom

i na lijevom ramenu. Lice mu je kao u dvanaestgodišnjeg dječaka. Na lijevoj ruci nosi zatvorenu knjigu u lijevom krilu. Podigao je desnu ruku, prste pružio i dlan okrenuo put gledaoca. Gleda u tri četvrtine put lijeve strane. Do njega s lijeve strane natpis:

S̃
ST
HA

t. j. *S(anctus) St(e)fa(nus)*.

10. Više svete Lucije je lik svetog Antuna pustinjaka. Okrenut je put sredine daske. Drži u desnoj ruci zatvorenu knjigu, a podupire ju s lijevom. Ima lijepo staračko lice s postriženom kosom na tjemenu i rudastim pramovima naokolo. Vas je ogrnut potamnjelim plaštom, koji mu je prikopčan na prsima, a ispod njega mu izviruje ružičasto-rumena tunika. Ima kolut svetinje kao i drugi, a pred njim je s lijeve strane natpis:

S
ANTO
NIV

t. j. *S(anctus) Antoniu(s)*.

11. Nad svetim Dominikom je sveti Vlaho, takogjer u poprsju. Na glavi mu razdvojena mitra oštruljica. Ogrnut je crvenim plaštom, a preko ramena i niz prsiju mu bijeli, starinom slike požutjeli palij sa crnim krstovima i spletenim uresima megju njima. Gleda put lijeve strane malo ne u potpunom profilu. Desnom rukom blagosilja. Ima dosta punu ali oblu i kratku bijelu bradu i brkove. Lijevom rukom podupire se o crnu knjigu, koja ispod plašta vodoravno leži. Pred njim je natpis:

S
NICO
LAV

t. j. *S(anctus) Nicolau(s)*.

Sličice pri podanku daske imaju polja, visoka 14 *cm*.

13. Po srijedi poprsje Spasiteljevo, vigjeno sprijeda. Podignutom desnicom blagosilja. S lijeve mu strane otvorena knjiga s crnim natpisom:

SVM MVNDI
LVX VIAVE
RITA

t. j. *(Ego) sum lux mundi, via verita(s) (et vita)*.

Isusu s lijeve strane dolazi redom ovih šest apoštola:

14. Svetac ogrnut žutim plaštom, rude kose, kratke crne brade i brkova; gleda put Spasitelja. Rekao bih kao da drži u rukama ključeve, ali je to nejasno, jer je slika odveć potamnjela, kao što su uopće svi likovi apoštola najviše pretrpjeli od vlage i voska, kojim su nakapani. Vidi se pred svecem još samo slovo P. To je dakle sveti Petar, t. j. *(Sanctus) P(etrus)*.

15. Svetac gleda put Isusa, ogrnut ružičastim plaštom, a viri mu na prsima sura tunika. Drži desnom rukom zatvorenu knjigu, a lijevom na nju pokazuje. Mladenačko mu je golobrado lice, a kosa žuta. Pred njim piše:

S
IAC
BV

Na trećoj su brazdi ostanci slova B, V i S, te se čita: *S(anctus) Jac(o)bu(s) (minor)*, t. j. sveti Jakob mlagji.

16. Svetac gleda put Isusa. Sure je kose, ima žuto-zelenkast plašt i rumenu tuniku. U desnici stisnuo ispravljen nož, a u lijevom krilu drži suru knjigu s pozlaćenim listorezom. Do njega piše:

BAR
L .
. .

U drugoj brazdi poznaju se neki tragovi triju slova T i O pred L, a O iza njega. U trećoj brazdi su tragovi slova M, E, V i S. Čita se dakle: *(Sanctus) Bar(to)l(omeus)*, t. j. sveti Bartul.

17. Svetac s raskostrušenom kosom. Na lijevom mu ramenu naslonjen križ svetog Andrije. Gleda k Spasitelju. Boja mu je na prsima otpala. Pred njim je natpis:

A . .
. . .

U prvoj je brazdi ostao trag slova S, u drugoj iza A poznaju se slova N i D, a u trećoj tragovi slovâ R, E i A. Čita se dakle: *(Sanctus) A(ndreas)*, t. j. sveti Andrija.

18. Posve mladenačko oblušasto lice. Svetac drži put desne strane podignut i razmotan list s naznačenim pismom. U žutu je plaštu i rumenoj tunici. Gleda u tri četvrtine okrenut put Isusa. Pružio je preda se lijevu ruku do natpisa:

S
MA
. IA

t. j. *S(anctus) Ma(t)ia* ili sveti Matija.

19. Drži kao i pregjašnji put desne strane razmotanu pergamenu. Gleda u tri četvrtine okrenut put Spasitelja. Mladenačko lice, rumen plašt, tamna tunika. Izbrisao se svaki trag natpisa.

Isusu s desne strane dolazi redom drugih šest apoštola:

20. Odmah do Isusa je slika svetog Ivana evangjeliste. Odjeven je u tamni, žuto obrubljeni plašt i ružičasto-rumenu tuniku. Drži u lijevom krilu malo pritvorenu knjigu u rumenim koricama i upravlja k njoj desnu ruku. Bijele je brade, a prosijede kose. Pred njim piše:

IOh
ANES
EVA

Čita se: *(Sanctus) Johan(n)es Eva(ngelista).*

21. Svetac u muževnoj dobi, s kratkom crnom bradom, u ružičasto-rumenu plaštu i tunici iste boje. Za desnim mu ramenom klobuk, u desnom krilu knjiga crnih korica. Lijevom rukom stiska golem mač. Gleda put Isusa. Do njega s lijeve i desne strane piše:

S IAC
hO . V

U drugoj brazdi iza O ostao je trag slova B. Čita se dakle: *S(anctus) Jacho(b)u(s) (major),* t. j. sveti Jakov stariji.

22. Svetac crne guste kose s isto takvom kratkom bradom. Tunika tamna, plašt rumen. Drži u lijevom krilu razmotanu pergamenu s naznačenim pismom. Gleda put sredine daske u manje nego tri četvrtine. Desnom golom rukom pokazuje na pergamenu. Pred njim natpis:

S
TAD
. .

U trećoj brazdi su ostanci dvaju slova. Čita se: *S(anctus) Tad(eus),* t. j. sveti Tadija.

23. Mlagjahan apoštol žute, ruse kose, sa ružičasto-rumenim plaštom i tunikom iste boje. Gleda put Spasitelja. Na lijevoj mu ruci zatvorena knjiga u crnim koricama. Natpis se vaskolik izbrisao. Sudeć po knjizi, što drži u ruci, imao bi biti sveti Matej evangjelista.

24. Svetac s licem zaoštrena podbratka, sure kose i brade. Tunika rumena, plašt žut. Iz lijeva krila izlazi mu razmotan list sa pismom. Izbrisan je natpis.

25. Mlad golobrad svetac u profilu. Gleda put Spasitelja. Ima žutu, dugu kosu. Tunika mu je rumena, a plašt žut. U lijevoj ruci drži razmotan list, kao da ga čita i pokazuje na njega pruženim kažiprstom desne ruke. Od natpisa s lijeve mu strane poznaje se još ciglo slovo M, pa je to svakako sveti Toma ili sveti Šimun.

Apoštoli dakle, kojima se ime izbrisalo, jesu s jedne strane sveti Filip, a s druge sveti Šimun ili sveti Toma.

Svih ovo zadnjih trinaest likova imaju kolut svetinje oko glave, urešen piknjicama i zvijezdicama, pa su kao i ostali na zlatnu dnu.

Iz povijesti korčulanskih biskupa doznajemo, da je Ivan Krozijo (1300.—1312.) bio rodom Dubrovčanin i fratar dominikanskog reda[1]). On je utemeljio bratovštinu Svih Svetih, te je po svoj prilici za istu naredio i opisanu oltarnu sliku, opredjelivši svece, koji su se na njoj imali predstaviti. Da je slika naregjena u ime bratovštine, razumije se po tomu, što na glavnom polju vigjamo naslikanu tu bratovštinu. Da je pak naregjena od fratra dominikanca, lako se daje zaključiti otud, što je svecima dominikanskog reda, svetom Dominiku i svetom Petru mučeniku, na daski ustupljeno odlično mjesto u srijedi odmah do Spasitelja, dočim je na srednjem redu još i sveta Kata Aleksandrinska, zaštitnica dominikanskog reda. Zamisao takve kompozicije nije mogla poteći van iz glave fratra dominikanca. Prisutnost pak svetog Vlaha, pokrovitelja dubrovačke republike, pokazuje nam suviše, da je nadahnitelj kompozicije te daske morao biti kakav Dubrovčanin. A jedno se i drugo obilježje sastaje u osobi biskupa Krozija, utemeljitelja bratovštine. Imala je korčulanska crkva u XIV. vijeku još i drugih biskupa, koji su potekli iz dominikanskog reda, kao (po Farlati-u): Gaddo (1330.) te Dominik Arbanas iz kuće Tobia (1359.—1367.). O djelovanju prvoga malo se što do sad znade, a o drugome se samo znade, da je mnogo boravio u Zadru, kao savjetnik ugarsko-hrvatske kraljice Jelisave, u Dubrovniku, otkle bijaše i protjeran, te u Arbaniji. O njegovom djelovanju i boravku u Korčuli nema nam nikakve sačuvane uspomene. Najpriličnije je dakle, da opisana slika potječe baš iz prvog početka XIV. vijeka i da je izvedena po namisli prvog korčulanskog biskupa Ivana Krozije.

---

[1]) V. Farlatti: „Ill. Sacr." i spomenute rukopise.

Вјерске старине из Босне и Херцеговине.

Приопћио

Емилиан Лилек, професор велике гимназије у Сарајеву.

(Свршетак.)

VI. Жртвовање и чишћење.

Већином сам већ у пријашњим поглављима казао: кому и шта се жртвује, ко жртвује, када и зашто; исто тако када овдашњи народ сам себе и своје благо вјерски чисти, чиме и зашто. Било би сувишно, да овдје све оно понављам; с тога ћу ту само неколико нових примјера споменути, којима прије није било мјеста, или за које прије нијесам знао.

А. Жртвовање.

И жртве овдашњег народа могу се дијелити у:

1. крвне и некрвне,
2. првијенце (*primitiae*, ἀπαρχαί).

У некрвне жртве спадају и слиједеће:

Ако ко коме поклони улиште са пчелама, онда мора даровани, кад понесе улиште својој кући, бацити на оно мјесто, гдје је улиште било, какавгод новац, јер се поклонитељу иначе не би никад више дало у пчелама[1]).

Кад сељаци у Чајничу пођу да ору, разбију једно јаје о чело десноме волу у првоме јарму. Мјесто обичне ужине скухају тај дан погачу „подораницу".

Који понесу лан да сију, понесу неколико јаја на њиву и тамо та јаја поједу, гатајући да им буде добар лан[2]). Ово данас „чарају" не знајући више, да су то некад биле жртве господару земље. — У либације спада и то: У чајничком котару баци се млијеко за овцама или кравама кад се помузе[3]).

[1]) Њежић. [2]) Мил. Николић. Испореди тиме што каже Грим у „D. Mythol." II., стр. 1035—1036. [3]) Лазендић и Черовић.

У „првијенце“ имамо убројити:

а) Први откос.

Кад домаћин у јутру с косцима изиђе да коси, онда он први започне и први откос што пане, узме на грабље и носи у оближњу ријеку, нешто говорећи[1]).

б) Грожђе, што се убере на Преображење и однесе у цркву.

Свуд у Босни и Херцеговини уберу на Преображење (6. аугуста по ст. кал.) грожђа, те однесу у цркву, гдје свештеник грожђе посвети. Послије посвете раздијели се народу, који се је у цркви десио[2]).

Када се вода, ракија и кава у значењу првијенаца жртвује, о томе види у 2. књизи овог „Гласника“.

У поглављу „Чарање“ наићи ћемо још на неколико чина, који су првотно по свој прилици имали жртвовално значење.

Б. Чишћење.

К ономе што сам казао у 1., 2. и 3. књизи овог „Гласника“ имам још слиједеће да додам:

Мухамедовци у Грачаници помету на Ђурђевдан прије изласка сунца око цијеле куће, тобоже да не би било змија у близини[3]).

У Гацку на Ђурђевдан запале грудину (сметљиште, буњиште) пред кућом, такођер ради змија[4]).

На Божић прије сунца узму у чајничком котару гребене, и на гребенима запале двије свијеће, које су палили на Бадњу вечер. Те гребене раставе и кроз њих прођерају сву стоку. За тим их опет саставе и метну више врата. На Мали Божић опет пропуштају стоку кроз њих, а онда их оставе[5]).

VII. Гатање и чарање.

А. Гатање.

1. Гатање, да се дознаде крадљивац или други кривац.

Гатање мјери највише на будућност, ријеђе на прошлост и садашњост. Ако овдашњи народ жели дознати, ко је ово или оно учинио (н. пр. кога убио или што украо), онда употребљава тако зване божје судове, о којима сам већ писао у „Гласнику“ од године 1892. Главно

[1]) Пупић, у Трнову. [2]) Лазендић. [3]) Кадић. [4]) Лука Грђић-Бјелокосић. [5]) Мил. Николић.

обиљежје божјег суда је то, да окривљеник мора сам собом вршити прописани обред за истраживање кривње, да се мора подврћи погибељи, из које ће га спасити божја помоћ, ако је прав. Упораба божјих судова оснива се на вјеровању, да ће право свакако побједити, да ће идеја правице и истине свладати све тјелесне потешкоће. Да се кривац дознаде, за то познаје овдашњи народ још друге начине истраживања, које не можемо више убројити у божје судове, јер код њих нема горе споменутог обиљежја; с тога их уврстисмо под гатање. Ти су начини: дозивање мртваца, решето, написана погача и бацање угљенова. Истихара-клањање, што сам описао у споменутој расправи, спада такођер више амо, како сам то већ тада казао.

а) Дозивање мртваца (νεκρομαντεία, Todtenorakel).

Ако се једном човјеку или једној жени нешто украде, онда иде овај човјек или ова жена у глухо доба (т. ј. око 9 или 10 сати у вечер) на какав познат гроб. Дошавши до гроба дозове мртваца по имену и заклиње га од прилике овако: „Тако ти Бога, који те је створио и растворио, да си ми по Богу брат![1]) Молим те, кажи ми, ко ми је украо моју ствар“. За тим врне се кући не обзирући се. Дошавши кући легне одмах спавати. Дозвани мртвац дође му на сан и рекне му: „Што ме тако заклињеш и моје кости потресаш? Украо ти је твоју ствар тај и тај[2])“.

б) Решето (κοσκινομαντεία, Siebdrehen).

Решетом гатају овдје жене и то оне, које знају. Оваквој жени иде онај, којему је што год украђено, па јој каже на кога има сумњу. Жена узме онда решето, па метне у њ соли и хљеба, за тим један клинац забоде у обод од решета. Држећи решето за убодени клинац ноктом од прста стане решето овако заклињати: „О решето! Тако ти неба и земље, и тако ти соли и хљеба, ако је тај и тај украо означену ствар, окрени се, ако није, стој ко што стојиш![3])“

в) Написана погача.

У Жупањцу, кад неко некому што украде, оде окрадени к хоџи. Овај скуха погачу, напише на њој неколико турских ријечи и даде је окраденом човјеку. Тај поједе погачу, па знаде онда за крадљивца[4]).

[1]) Ако је мртвац стар, онда се каже „по Богу отац“, ако пак жена, онда „по Богу сестра“ или „мајка“. [2]) Беговић. [3]) Исти. [4]) Бошкић.

г) Бацање угљенова.

Ако је на кога дошао сугреб, онда донесу чашу воде и живих угљенова, па истражују ко је сугреб проузрочио. Узме се наиме један угљен у машице, па се баци у воду. Бацајући угљен у воду треба помислити на онога, на кога се сумња, да је набацио сугреб. Ако угљен не потоне, онда је крив[1]).

д) Истихара-клањање (ὀνειρομαντεία, Traumorakel).

Клањање истихаре описао сам у „Гласнику“ од год. 1892. како слиједи: Ако се једном мухамедовцу штогод украде, а он не може никако дознати, ко му је украо, онда иде неким даром к побожном мухамедовском човјеку, па га замоли, да му истихару клања. Побожник, ако се његовој жељи одазове, узеће у поноћи абдест, онда клањати, и прије него ли заспи Бога молити, да му у сну даде знак, по којем би могао распознати, ко је пријављену крађу починио.

2. Гатање, да се дознаје будућност.

а) Гатање по извјесним изрекама (Spruchorakel).

Дјевојке иду у очи Божића другој кући под пенџере, па ту слушају, да ли ће ко у кући којему чељадету рећи: „сједи ту“ или „ходи овамо“. Ако то чују, онда се не надају, да ће се оне године удати. Ако пак чују: „иди одатле“, „помакни се“, онда се надају удадби[2]).

б) Гатање по извјесним знаковима (Zeichenorakel).

α) Гатање по знаковима на небу (ex caelo).

Сваки човјек има своју звијезду. По томе има на небу толико звијезда, колико на земљи људи. Ако која звијезда с неба падне, веле, да је неко умр'о.

Ако сватове стигне киша кад воде дјевојку, онда ће дјевојка у новом дому брзо умријети.

Ако пада киша кад мртваца носе, кажу да ће неко наскоро из исте куће умријети[3]).

β) Гатање по прузи на руци (χειρομαντεία).

Кад је пруга на руци близу крају, кажу, да ће дотични наскоро умријети[4]).

[1]) Мутевелић. [2]) Мил. Николић [3]) Богдановић и Беговић. [4]) А. Кондић

γ) Гатање водом (ὑδρομαντεία, Wasserorakel).

У бунар „Језеро“ у авлији кошевске џамије баца народ по један новчић и комад хљеба. Ако хљеб потоне умријеће болесник, ако пак не потоне, оздравиће[1]).

На Мједеници у Сарајеву напију се „грозничаве“ воде. Ко се од те воде побљује, онај ће оздравити. Овако чине у три петка три пута[2]).

δ) Гатање ватром (πυρομαντεία, Feuerorakel).

Кад на Божић свијећа гори, гледају куда ће се фитиљ нагнути. Нагне ли се на исток, онда је добро; ако на запад, онда ће завладати говеђа болест; ако пак фитиљ право стане, онда не ће жито родити[3]). Ако се на свијећи на једној страни ухвати мушема, онда кажу, да ће им однекле доћи новаца. Више пута ухвате ту мушему на дукат или на какву другу пару, па оставе нека преноћи, мислећи, да ће онда имати пуно новаца[4]). Кад се зими на фитиљу ухвати китина, веле, да ће бити велике зиме и снијега[5]).

ε) Гатање из слезене (слазене) и плећке (scapulimantia).

Кад се кркмак у јесен убије, гледају слезену и проричу, каква ће бити зима. Ако је слезена сприједа дебља, онда ће зима испрва бити јача него на крају; а ако је на стражњем крају дебља, онда ће зима на крају бити жешћа[6]).

Стари људи врло пазе, да плећка остане читава, да могу онда у ње на три мјеста гледати: 1. у средини, 2. на врху и 3. на рубовима плећке. Ако је плећка на прозирноме мјесту у средини облачна, онда ће бити рата. Ако је облак с десне стране, онда ће бити рат од Турске, а ако је с лијеве, онда ће бити од кршћана. Ако је плећка бистра, онда кажу да нема рата.

Ако је рупа на врху плећке дубока и округљаста, онда кажу, да ће неко умријети; ако је пак плитка и дугуљаста, онда кажу, да ће се неко родити. Ако је лијеви руб плећке оштрији од десног, онда ће жена надјачати мужа; а ако је десни руб оштрији, онда ће муж жену надјачати[7]).

Госп. Лука Грђић-Бјелокосић, родом Херцеговац, пише о гатању у плећку ово:

„У Херцеговини гатају у свако огуљено плеће, али највише гатају у плеће од Божићњег печива. Плеће од мрке овце двизице[8]) веле да може најбоље погодити. Гатају овако:

[1]) Терзић и Јовановић. [2]) Богдановић. [3]) Богдановић. [4]) Хаџи Рустанагић. [5]) Денишлић. [6]) А. Кондић и Ј. Поповић. [7]) Хаџи Рустанагић. [8]) Двизица = овца од двије године.

Чашица од плећке зове се кућа. Ако је чашица пуна, онда веле, биће пуна кућа и родна година; ако је пак чашица удаљена, то је знак, да не ће родити година и да ће кућа бити празна. Ако у чашици има рупица као убод од ножа или игле, то зову „рака“ (гроб), те веле, да ће неко умријети из куће. Ову раку треба сравнити са носилима. Носила се гледају на рубу од плећа и то онамо од мозга. Ако има на овоме рубу пукотина те тече од оздô гори, а може се палцем до првога зглоба притиснути, то је онда сигурно мртвац у кући; ако се не може овако притиснути, но је даље гори уз плеће, то је онда у родбини. Мала пукотина значи мало чељаде, а велика велико. Ако у чашици од плећа има нека бразготина, те се је спустила до насред чашице, веле пут.

Ако је ова бразготина шира у дну чашице, онда је пут из куће, па ако нема носила и раке, онда ће се дјевојка из куће одвести. Ако је бразготина шира на врху чашице, то је онда пут у кућу. Тад веле, да ће се које момче оженити, или ако које кућно чељаде има гдје на путу, да ће се повратити.

Жила од плећа на врх чашице зове се коњски јулар. Ако је жила једнострука и углађена, онда је тврд јулар и добри коњи. Ако је жила двострука, тространа и неуглађена, то је знак, да она година није добра за коње.

У чијој плећки имаде око чашице кожица као опна од јајета, веле, да је та кућа дужна коме манастиру или којему другом вакуфу. Посред плећке на равној страни испод чашице гледа се бешика. Ако има убод, те се са врха чашице палцем до првога зглоба притиснути може, то је бешика. Ако је убод ближе крста, то ће се родити мушко, а ако је ближе мозга, то ће се родити женско. Ако је убод доље низ плеће, те се палцем до првог зглоба дохватити не може, то онда није у кући, него у родбини.

Она кост, што је низ плеће изметнута, зове се крст. На врх крста до чашице гледа се домаћинова ћеса и дуг. Она гука на врх крста при плећу показује дуг, а она изнад ње при врху показује ћесу (готовину). Ако на ћеси има зуб (мало засјечено), веле: неко ће домаћинову ћесу закинути. На пољицу издигнуте кости, то јест крста, гледа се тор и напредак у трговини. Ако је бистро, веле „зелен тор“ или „хрђава трговина“; а ако је мутно, онда добро. Ако кроз оно мутно имаде жичица танко-црвена, те иде кући, предсказује напредак; ако иде од куће доље, предсказује зло по хајван или трговину. Што су жичице ближе кући или чашици, то ће се прије догодити. Површина издигнуте кошћице или крста зове се гувно.

Ако је површина широка, биће родна година и доста жита. Ако се је крст повио на страну прама мозгу, те се плеће на прсту подићи може, биће година берићетна; ако ли је на противну страну и што роди не ће бити берићета.

На дну плећа из крста гледају се говеда. Тамо ће ти вјештак наћи и пребројити колико у домаћина има говеда. Сваки убод на ономе маломе пољицу значи говече. При дну крста, баш гдје се и тор гледа, гледају се пчеле. Сваки убод значи кошницу. Ако је кост иза крста при дну оштра, веле, зла је домаћица; ако ли није, онда је добра и блага. Испод чашице око врха самога крста имаду двије рупице. Она рупица што је мозгу окренута, зове се везир (валија). Ако је близу куће, то ће онда за дуго бити, веле „утемељо се“. Ако је одмакнута од куће и изашла из праве линије, веле „на путу је“. Ако нема никаке рупице, нема ни валије, „хазул је“ (премјештен је).

Према овој рупици за другу страну крста има друга рупица; за ту рупицу веле: „вашка је“. Ако је ова рупица близу куће, веле добре су вашке, добро чувају тор. Ако је рупица поодмакнута од куће, онда веле: однијеће што вук или лупеж.

Само дно плећа показује јарам. Ако је дно плећа дебело и јако, добри су волови, а ако је танко и слабо, хрђави. Ако је дно плећа прештунуто на сриједи, веле „сломљен јарам“. Тад веле, да ће вô крепати, или ће га домаћин за нужду продати, те се не ће имати са чим орати.

Простор од крста до мозга и од јарма до чашице, зове се поље. У пољу се гледа војска. Од крста свак себи гледа; даклен од мозга је непријатељ.

Ако је више оних облачака по плећу до крста, то је знак, да је јача војска онога, ко у то плеће гледа; ако је више од мозга, то је онда противно. Ако имаде танких или дебелих тракова из облака у облак, при коме су крају дебљи ти тракови та ће војска надвладати. Ако је насред плећа одвојен облачак, а свукуд по крајевима плећа мутно, то се зове мухасера (опсада). Ако је око овога одвојеног облачка свукуд чисто, то је скупштина.

Ако се облак за јарам свезао, те се је посред плећа низ поље спустио, то не значи војску него невријеме или пожар.

По плећу они убоди и паре предсказују погинуле људе. Што су паре веће и дубље, то ће већи главар погинути, а што је мања, мањи. Сами убоди предсказују просте војнике.

Ако су убоди и паре ближе крста, то ће изгинути војска онога, који гледа у плеће; ако су ближе мозга, то онда непријатељска.

Што су поре или убоди ближе кући и чашици, то ће се прије догодити.

За отоманске владе, док је било народних устанака, народ се је вазда бројио од крста, а држава од мозга.“

ξ) О фалу (бацање граха).

Ријеч „фал“ је арапског порекла те долази од „тефаул“, што значи: прорицање на добро.

Да „отворе фал“ узму жене 41 зрно грашка, ни више ни мање, па онда гатају: н. пр. хоће ли се момак оженити или цура удати; има ли још ономе, коме се грах баца, нафаке, т. ј. ако је болестан, хоће ли још живјети или не ће, хоће ли још дуго у кући остати или не и т. д. Грашак узме се у руку те се изнад њих најприје проучи молитвица — у мухамеданкиња проучи се обично три пута сура „Кулхувеллаху“ или која друга сура, па се то поклони Хазрети Фатими, — онда, намјењујући их н. пр.: ако ће бити добро и повољно што се мисли и жели, нека пане лијеп фал, — спусте се на тле и не бројећи раздијеле се у три дијела. Из сваког дијела вади се по четири грашка; што преостане од сваког дијела, метне се горе свако засебице у једну линију, и то тако, да се преостатак од десног дијела метне горе на десни, онај лијевог на лијеви ћошак, а преостатак од средишњег дијела у средину између њих. Ако има у којем дијелу 8, 12, 16 и т. д. грашака, онда се задња четири метну горе.

Оно, што се вадило по четири, то се опет скупи у једно, те се по други пут раздијели на троје, и опет се из сваког дијела вади по четири, па што остане, меће се под прво у исту водоравну линију. Што се вадило по четири, скупи се опет у једно и раздијели на троје, па се с њиме чини као први и други пут. Што коначно преостане, то се метне у хрпице по четири, те се сложи испод онијех грашака у трим линијама. Грашки овако смјештени зову се „фал“. Сваки фал има своје име. Лијепи фалови јесу: „слуха“, „приметани“ (наиме фал), „брзи“ и „бржи“ (наиме фал) и „ничах-фал“. Зао фал је н. пр. „велики сал“. Слухом или Хазрети-Фатиминим фалом зове се онај фал, гдје има у првој линији по три грашка. *Слика 1.* Ако падне слуха, узме се најприје од десне стране један грашак, па се метне у десно ухо, онда од лијеве стране па се метне у лијево ухо; коначно из средине па се метне под језик. Овако слуша се шутећи на улици. По ономе, што се ту најприје чује, тумачи се, хоће ли бити повољно оно, ради чега се је грах бацио или не. Од овог слушања има и фал своје име. Фатимин фал зове се с тога, што се прича, да је једноћ Хазрети

Фатима, кад је била нешто забринута, узела грашке, те се с њима забављала. Од тада веле, да је остао обичај отварања фала. — Приметани (слуха приметана) зове се фал, ако има у горњој линији на једном мјесту два, на другом три, а на трећем четири грашка. *Слика 2.* Приметани зове се овај фал с тога, јер би била слуха онда, кад би се један грашак са хрпице од четири грашка приметнуо хрпици од два. Кад се више пута отвора фал — за свашто отвора се три пута — а не може да пане слуха, онда „приметну“ па слушају, као да је слуха. — Ничах-фалом зове се фал, ако има са десне и доње стране по четири грашка. *Слика 3.* — Брзи фал зове се онај, гдје има у техиру три хрпице по четири; „бржи“ се зове фал (види *слику 4.),* ако има седам хрпица. — Велики сал (?) зове се онај фал, гдје има мушка и женска глава (види *слику 5.)* по четири грашка, а на јастуку један грашак.

Слике споменутих фалова.

```
 0 0      0      0 0
  0      0 0      0
 ---     ---     ---
 0 0             
 0 0      0      0 0

 0 0      0      0 0
 0 0     0 0
-----------------------
0 0    0 0    0 0    0 0
0 0    0 0    0 0    0 0
```

Слика 1. Слуха.

```
 0 0     0 0
 0 0      0      0 0
 ---     ---     ---
                 0 0
 0 0     0 0     0 0

         0 0      0
  0      0 0     0 0
-----------------------
0 0    0 0    0 0    0 0
0 0    0 0    0 0    0 0
```

Слика 2. Приметани фал.

```
  0      0 0     0 0
 0 0             0 0
                 ---
 0 0     0 0     0 0
                 0 0
                 ---
 0 0     0 0     0 0
 0 0     0 0     0 0
-----------------------
 0 0     0 0     0 0
 0 0     0 0     0 0
```

Слика 3. Ничах-фал.

```
  0 0       0       0 0

   0       0 0       0

   0        0       0 0
-------------------------------
0 0  0 0  0 0  0 0  0 0  0 0  0 0
0 0  0 0  0 0  0 0  0 0  0 0  0 0
```

Слика 4. Бржи фал.

```
женска страна                                        мушка страна
            глава  0 0        0         0 0  глава
                   0 0       ---        0 0
                   ---      јастук      ---
             срце  0 0       0 0        0 0
                          нафака или    0 0  срце
                            обиље
      руке, ноге   0 0        0         0 0  руке, ноге
      или стопе    0 0      врата       0 0  или стопе
      ----------------------------------------
                   0 0       0 0        0 0
                   0 0       0 0        0 0
                   \__________________________/
                      техир или вријеме.
```

Слика 5. Велики сал (?).

Како се може из слике 5. разабрати, има у фалу свако мјесто своје име и своје посебно значење. Хрпице по четири испод решетке од три водоравна и три управна реда зове се „вријеме“ или „техир“. Десну страну фала зову мушком, лијеву женском (*sc.* страном). Горње мјесто у мушкој и женској страни зове се „глава“, те представља главу онога или оне, којему или којој се је грах бацио; средње зове се „срце“, а дôње зове се „руке“ или „ноге“ или „стопе“. Горње мјесто у средњој линији зове се „јастук“, средње „нафака“, а дôње „врата“.

Како има свако мјесто своје значење, онако и б р о ј грашака на сваком мјесту у решетки и број хрпица у техиру. Ако је на мјесту *а* (види приложену *слику 6.)* само један грашак, онда значи, да је у мушког

в 0 0 0 0	0 б	0 0 0 0 а
$в_1$ 0 0 0 0	0 0 0 0 $б_1$	0 0 0 0 $а_1$
$в_2$ 0 0	0 0 0 0 $б_2$	0 0 $а_2$
Д 0 0 0 0	Д 0 0 0 0	Д 0 0 0 0

Слика 6.

разбијена мисао, т. ј. он не зна никако што би учинио; када су два грашка, онда не зна, би ли се на „хоћу“ или „не ћу“ одлучио; када су три грашка, онда се мушко ономе, ради чега се је фал отворио, радује те хоће оно учинити (шућур чини); када су четири, онда мушко много о том мисли. — Један грашак на мјесту $а_1$ каже, да је у мушког разбијено срце (т. ј. тужан, невољан је); два кажу да ће некуда поћи; три да он то хоће, а четири да је с тиме сасвим задовољан. Један грашак на мјесту $а_2$ значи, да су у мушког празне руке (т. ј. да нема ништа); два значе да некуда полази; три да је задовољан с оним, што има; четири да има пуне руке (т. ј. имућан је, или способан је оно учинити). — Када је на мјесту *б* један грашак, онда се каже, да је мушко или женско само на јастуку; када су два грашка, онда јест двоје на јастуку и т. д. — Ако је на мјесту $б_1$ један грашак, онда кажу да нема нафаке; ако су два, онда има мало нафаке; ако су три има доста, а ако су четири, онда има много нафаке. — Стоји на мјесту $б_2$ један грашак, онда кажу, да су врата затворена, или у другом случају да је хабер на вратима; ако су два грашка, онда су врата отворена; ако су три, онда је шућур (хвала) на вратима; ако су четири, онда

је скуп на вратима. — Број грашака на мјестима у женској страни, има за женско оно значење, што за мушко на мушкој страни.

Оно што претеће грашака по четири, то показује уопће онога фала вријеме, т. ј. хоће ли се то, што фал показује, догодити о д м а х, б л и з у или з а д у г о. Може доље остати три пута, четири пута, пет пута, шест пута и седам пута по четири. Ако је остало три или седам пута по четири, то ће се оно, што је фал показао, врло брзо догодити; ако је четири или пет пута по четири остало, то ће се догодити наскоро; а ако је остало шест пута по четверо, онда се дуго или никако не ће догодити.

Тумачење примјерима.

I. примјер:

3 0 0 0 0	2 0 0 0 0	1 0
6 0 0 0 0	5 0	4 0 0 0
9 0 0 0	8 0 0 0 0	7 0

техир (вријеме)

0 0 0 0	0 0 0 0	0 0 0 0	0 0 0 0

10

II. примјер:

3 0 0	2 0 0 0	1 0 0 0 0
6 0 0 0	5 0 0	4 0 0 0 0
9 0 0 0 0	8 0 0 0 0	7 0 0 0 0
0 0 0 0	0 0 0 0	0 0 0 0

10

Питање, хоће ли се *А* са *Б* оженити, тумачило би се из I. примјера овако:

1 значи да м у ш к о нема никакве мисли; 4 да на срцу шућур чини т. ј. он воли то, на што се је фал намјенио; 7 да нема ништа у рукама; 3 значи да ж е н с к о много мисли, 6 да је забринуто, 9 да Богу хвали (шућур чини) кад има тога; 2 значи, да ће се ово двоје узети; 5 да им не ће бити дуго заједно нафаке; 8 да је ничах (вјенчање) већ на вратима; 10 значи да требају мало почекати.

Исто питање тумачило би се из II. примјера овако:

1, 4, 7 значи, да је с мушке стране све готово, да је спреман и приправан да узме *Б*, само још мисли док одлучи; 9 значи да је *Б* такођер приправно; 6 да захваљује Богу; 3 да већ и не мисли, него да је већ одлучило поћи за *А*; 2 показује, да ће се састати; 5 показује да има нафаке; 8 показује, да је ничах готов; 10 каже, да ће то уред (одмах) бити.

Закључак: По I. примјеру закључило би се, да у *А* и *Б* није једнака мисао, да им још није вријеме, а ако би се узели, да им не би било

сретно, нити би били дуго заједно. Ро II. примјеру би се закључило, да ће се *А* и *Б* одмах узети, и то са приволом једног и другог, да је већ све готово и да ће бити сретно код *А* и *Б*.

Када су на све четири стране по два грашка, тада кажу, да су то носила, т. ј. да ће умријети онај, којему се је грах бацао. Види *слику 7*.

Осим споменутих фалова (који се сви скупа зову „отворани“ фал) има још „бацани“ фал. Узме се наиме 38 грашака, једно кавено зрно, мрвица хљеба и какав новчић, скупа 41. Све се скупи у руку, намијени се на што, па се онда хукне (пухне) у то и баци на тле.

0 0   0 0   0 0
0 0   0   0 0
0 0   0 0   0 0
0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0
0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0

Слика 7. Носила.

Један се грашак прије забиљежи, те представља онога, на кога се баца фал. Кад је све на тле бачено, гледа се гдје је пао онај забиљежени грашак. Ако је пао близу хљеба, каже се, да му има нафаке; ако је близу паре, да ће добити новаца; а ако пане близу каве, кажу да је кахарли (тужан), или да ће му се каква несрећа догодити; ако пане између четири, или у скуп грашака, онда кажу, да ће умријети.

Ако има на више мјеста одијељена по три грашка, онда кажу, да му је добро и да је весео. Ако се наоколо пореда више грашака по саму, онда кажу, да ће дотични некуд путовати.

Када се више фалова отвара један за другим, а не ће да пане лијеп фал, онда кажу, да се је фал „упалио“ па га метну под кољено, да се „одмори[1])“.

ζ) Гатање растлинама (Pflanzenorakel) и по другим знаковима за народних, прољетних, љетних и зимских светковина, наиме на Ђурђево, Видово, Петрово и Божић.

Ђурђевдан као навјеститељ прољећа држи се, да је сретан дан и да ће открити будућност, ако се буде онда гатало. С тога прост народ много гата на Ђурђевдан у јутро прије сунца, и то већином дјевојке, које су радознале кад ће се удати, за кога и куда. За љетних народних светковина: на Видовдан и Петровдан, исто тако за велике зимске светковине, наиме на Божић, радо гатају.

[1]) По казивању Хаџирустанагића.

Да дозна, које ће се године удати, гата дјевојка овако: У очи Ђурђевдана ископа три рупе, једну до друге, и означи их бројем 1, 2 и 3, те их покрије листовима каквегод биљке. Сјутрадан у јутро прије сунца гледа да ли је каква животињица ушла у коју рупу. Ако је нађе у првој рупи, удаће се исте године; ако у другој, друге, а ако у трећој, удаће се треће године. Ако нађе све три рупе празне, онда се не ће за те три године удати[1]). Мухамедовска дјевојка пружи се на Ђурђевдан преко пармаклука (ограда од горе зашиљених дасака), па ухвати објема рукама дасака колико год може. Онда почне викати од почетка, гдје јој је једна рука до друге: „Та“ — „ту“, и ако јој буде на крају „ту“, остаће још и ону годину неудата, а ако „та“, онда ће се удати исте године[2]).

На коју ли страну? Узме у очи Ђурђевдана коприву са стабликом, али без жила, те је усади у земљу. Стаблика, како нема жила, мора се на страну оборити и увенути. На коју се страну жара на Ђурђевдан у јутро оборила, на ону ће се страну дјевојка удати. Дјевојке мухамедовске гледају по засађеном милодуху и луку, или пуцају из пушака преко себе, и на коју страну дим оде, на ону ће се страну удати[3]). — Желећи знати, хоће ли се удати на далеко или на близу, излије у очи Ђурђевдана у какву бијелу посуду бјеланце од јаја говорећи: „Ако ћу се удати на далеко, нека ми изађу коњи и јунаци, а ако близу, нека ми изађу врсте и фењери“.

За кога? На Ђурђевдан у јутро прије сунца хвата се за халку од кућних врата, па ту чека док когод не зовне кога мушког. Какијем се именом викне, онако ће име бити у онога, за кога ће се удати. С истог разлога стоји у очи Божића послије вечере пред кућом, држећи у руци кашике са стола. — У очи Видовдана узме први и пошљедњи залогај хљеба, мало соли и вида. Кад легне да спава, метне све то под главу говорећи: „Виде, Виде! Тако ти соли и хљеба, земље и неба, кажи мени: који ће ми бити суђен! Нека ми изађе на сан!“ — Дјевојка ашикујући са три момка подреже у башти у очи Ђурђевдана три пера лука једнако и намијени свако перо једном момку. Сјутрадан прије сунца гледа та пера, и које је перо највеће, за онога ће се удати[4]).

Мухамедовска дјевојка узме опредену жицу од кудеље, па је привеже за своја и сусједова врата. Ко јој први прекине жицу, или ће јој бити он сам њезин суђеник, или који други, који је у истом стању као и он[5]).

[1]) Николиновић. [2]) Кадић. [3]) Ник. Николић, Николиновић и Кадић. [4]) Николић Мил. [5]) Кадић.

У очи Петровдана саде кућна чељад свако по један струк цвијета „Петровца“. Сјутрадан устане домаћица прије сунца и гледа цвијеће. Чији је цвијет увехнуо, онај не ће дочекати другог Петровдана[1]).

η) Гатање у пећини „Слухи“ код Сарајева.

Покрај Козије ћуприје на лијевој обали Миљацке имаде мала пећина, која се зове „Слуха“. Ако ко о нечему сумња, онда се завуче у ту пећину, — обично дјевојке, — па шта ту чује, по томе суди. Н. пр. ако ко чује, да се копа или теше, онда кажу да ће умријети; ако чује да вода хучи, онда кажу да ће свијет на њега викати; ако чује, да се што меље или сије, онда кажу да ће му бити у томе, што је намијенио, нафаке, т. ј. ако је болестан, да ће остати и даље болестан, ако је зао, да ће таки и даље остати. Причини ли се дјевојци да чује гдје маказе режу, рећи ће, да ће њезин човјек бити кројач, а ако чује да перо шкрипи, казаће, да ће јој бити њезин супруг писар. Чују још друге гласове у пећини, н. пр. плач, пјевање, како се бешика љуља, како се ватра ложи, како вода капље и т. д., те по том проричу шта ће им бити[2]).

ϑ) Различито.

1. Знакови смрти. Ако пуца икона или сандук, у којем су хаљине, веле, да ће неко из куће умријети. Исто кажу ако куца у зиду као сахат. Ако се ноћи човјеку учини као да га неко зове, па се томе звању одазове, веле, да ће онај, који се је одазвао, за годину дана умријети.

На кога самртник најпослије погледа, онај ће брзо иза њега умријети. Ако самртник мало више изједе него обично, кажу, да је прибрао нафаку и за то мисле, да ће брзо умријети.

Ако мртвацу не могу затворити очи, веле, да ће скоро неко из исте куће умријети.

На Божић дају главу од заоблице чобану. Овај остави костур од те главе на једном дрвету. Ако оно дрво у прољеће не озелени, умријеће чобанин исте године.

2. Знак рођења. Кад дијете љуља бешику, веле, да ће мајка брзо родити још једно дијете.

3. Добро — зло, срећа — несрећа. Ако се ракија нехотице проспе, слути на добро, ако пак кава, на зло. Ако путујући најприје

[1]) Богдановић. [2]) Хаџирустанагић и Денишлић.

сретнеш доброга човјека, проћи ћеш добро, ако зла, зло. Ако се дијете роди са кошуљицом, па му се та кошуљица умије у лијеву руку, кажу, да га онда пушка не ће моћи убити. Кад се прела предећи вретеном дохвати дјетета, кажу, да дијете не ће више расти. Исто кажу кад ко пређе преко дјетета. Ако се обућа изврне на ђон, исто тако ако се фес изврне, стићи ће те каква несрећа. Ако се столац изврне, кажу, да ће некакве штете бити. Ако млијеко покипи кад се вари, кажу, да ће крави сисе попуцати.

4. Знакови оскудице и глади. Ако има у прољеће по воћкама много паучина, кажу, да ће бити јесени оскудица и глад.

5. Навјеститељи госта. Ако попржена кава у кутији пуца, веле, да ће неко доћи. Исто кажу, ако се на синији нехотице заборави кашика, или ако се дробећи хљеб, ували већи комад.

6. Навјеститељи кише и зиме. Ако се рукама трава чупа, биће брзо кише. Бабе не даду дјечацима стругати млијеко што је загорјело у тенџери (бакрачу), бојећи се, да не би њихови сватови покиснули кад се жене[1]).

7. Кад се ко струни, т. ј. ако га заболи трбух, онда гатају на овај начин: Загрију воде у лонцу, онда поставе на равно мјесто тепсију па излију воду из лонца на тепсију. Ако лонац покупи воду, па је више не пушта, кажу, да ће болеснику бити лакше. Ако ли лонац покупи воду па је опет пушта, онда кажу, да ће болесник још имати струну[2]).

8. Кад се укаже млад мјесец, потражи дјевојка брже боље ма какав кључ, само нека је одозго шупаљ, па се онда окрене прама мјесецу метнувши кључ под десну ногу и говори мјесецу: „Млад мјесече, мој по Богу оче! Кажи мени мога суђеника, који ће ми бити суђен, јали њега, јали његово име!“ Ако когод некога мушкога викне именом не знајући за њу, онда ће се она удати за онога, кому је онако име, какво је викнуто[3]).

ι) Гатање по сусрету (Angang).

Трговцу није драго, ако му у јутро рано први муштерија дође неумивен, јер вјерује, да му онда 40 дана не ће бити напретка[4]).

Ако човјек пође на пут, па сретне жену неумивену или отрцану (издерану), биће му пут несретан. Исто вриједи, ако сретне попа[5]).

[1]) Ђежић и М. Николић. [2]) Мат. Поповић. [3]) Мил. Николић и други. [4]) Симић. [5]) Николић. И Ј. Грим каже у својој њем. митологији: „Priester sind übles Zeichen“. Види: „D. Mythol.“, II. св., стр. 941.

Човјек равна табана (дуз табана) је од несреће ономе, који га сретне. Несрећу значи такођер, ако видиш човјека боса на једној нози, а на другој обувена кундуром или чарапом[1]).

Ако у Сарајеву дођеш у јутро трговцу, док још у руци држи кључ од дућана, даће ти тражену робу под сваку цијену, вјерујући, да ће бити цио дан несретан, ако пусти прву муштерију[2]).

Којих је животиња сусрет сретан, а којих несретан, о томе види у слиједећем (VII.) одсјеку.

Животиње, што могу прорицати будућност и гатке животињске (Orakelthiere und Thierorakel).

А. Хрптењаци (vertebrata).

I. Сисавци (mammalia).

а) Нетопири (chiroptera, Flatterthiere).

Ако се у кући излеже слијепих мишева, не дају их убити, јер кажу, да то значи срећу по кућу. Падне ли слијепи миш на бацу (Rauchloch), онда сељаци гатају, да ће бити доста марве и говеда[3]).

б) Кукцождерци (insectivora).

Кртови (talpina).

Ако кртице (*Talpae europaeae*) много рове, кажу, да ће те године бити помора. Пророви кртица у кући, гатају, да ће домаћин наскоро умријети[4]).

в) Звјерад (carnivora).

1. Мачке (felina).

Домаћа мачка (*Felis domestica*) навијести по вјеровању овдашњег народа вријеме, госта, какву несрећу, н. пр. смрт или др. Кад се мачка завлачи за пећ или легне на огњиште или пури уз ватру или тресе стражњим ногама, веле, да ће бити студено. Ако се умива иза ушију, веле зими да ће бити снијега, а љети да ће бити кише.

Кад ко пође на пут, па види црну мачку да иде преко пута, нека се врати, јер ће му се догодити каква несрећа.

Кад се мачка изврати на леђа па сасвим отегнута лежи, умријеће неко од укућана[5]).

---

[1]) Мутевелић. [2]) Турић. [3]) Богдановић. [4]) Николић. [5]) Николић Мил., Грђић и Бошкић.

Ако се мачка окренута прама вратима умива, доћи ће гост, и то с лијеве стране ако се умива с лијевом ногом, са десне стране ако се умива са десном ногом. Исто кажу ако мачка преде.

2. Пси (canina).

α) Домаћи пас (*Canis domesticus*) може својим вијањем и лајањем навијестити смрт човјека или живине, лопова, ватру или коју другу несрећу.

Кад пас у вече пред кућом вије, кажу, да ће неко из куће умријети, или да ће се каква друга несрећа догодити.

Смрт у кући или у комшилуку навјешћује пас, ако вије држећи главу међу предњим ногама. Старе жене преврну онда јастук, на којем спавају.

Када пси много вију, онда кажу, да ће бити рат, или да ће ко из куће умријети.

Кад пси код стоке вију, онда ће штогод од стоке крепати. И кад се пси ваљају по земљи, кажу, да ће липсати каква животиња. Пси наиме знаду то унапријед, па се с тога радујући месу ваљају по земљи.

Кад пас вије а у небо гледа, онда ће нечија кућа изгорјети.

У очи Божића слушају, у кога ће пас најприје залајати; у кога залаје, из оне ће куће прво чељаде умријети[1]).

β) Лисица (*Vulpes vulgaris*) навјешћује, да ће хрсуз доћи или какву другу несрећу, ако у јутро испред тебе пријеђе. — Кад близу куће лаје, онда слути мејиту[2]).

γ) Вук (*Canis lupus*) навјештава смрт или коју другу несрећу, ако завија близу куће. — Ако путујеш, па вук прескочи преко пута, биће ти путовање врло сретно[3]).

3. Куне (mustelina).

У којој се кући ласице (*M. vulgaris*, Wiesel) легу, ондје је добро становати. Кад ласица остави кућу, у којој је много година била, онда то значи несрећу по ову кућу[4]).

г) Глодавци (rodentia).

1. Вјеверице (sciurina).

Наша обична вјеверица (*Sciurus vulgaris*) навјештава путнику сретно путовање, ако је види кад пође на пут[5]).

---

[1]) Ј. Јовановић, Мат. и Марко Поповић. [2]) А. Кондић. [3]) Ђоровић. [4]) Терзић. [5]) Мат. Поповић и А. Кондић.

2. Мишеви (murina).

Ако се домаћи миш (*Mus musculus*) ували у бунар, веле, да ће се догодити каква несрећа. — Када мишеви рове у кући земљу, па је избацују напоље, веле, да ће се скоро селити из те куће. Ако се намножи много мишева у кући, кажу да ће неко умријети, јер живине хоће његову храну да једу. Други кажу у том случају, да ће оне године бити јака зима и да ће падати велик снијег. Ако се у јесен под житом покажу многи мишеви, кажу, да ће бити тешка зима[1]).

3. Зецови (leporina).

Ако ко иде путем, па сретне обичног зеца (*Lepus timidus*) или му претрчи преко пута, онда је то знак некаквој несрећи. Исто веле, кад ко види да се више зецова игра. Некоји људи, кад то виде врате се одмах кући. Ако зими зецови по снијегу устралају, пашће велик снијег[2]).

д) Такопапчари (artiodactyla).

1. Свиње (setigera).

Ако наша питома свиња (*Sus scrofa domestica*) много земљу рови или урличе, биће кише. Кад крмад купе сламу, па је сносе на једно мјесто, кажу, да ће бити непогодно вријеме[3]).

2. Преживачи (artiodactyla ruminantia).

Ако марва неће да једе сијено, каже се, да ће зима бити дуга. Марва, знајући то, штеди храну. Кад ноћу чују да говече риче на јаслима, веле, да ће болесник у кући умријети. Ако има која дјевојка у кући на удају, онда ће се она удати. Кад ко потјера вола, краву или што му драго од стоке на пазар, онда гледа, којом ће ногом живинче најприје ступити. Ако ступи десном, онда ће се продати, ако лијевом, вратиће се. Ако се у кога облизне крава, кажу, да је то велика несрећа по ту кућу.

Јање, јаре и теле. Ко у прољеће види најприје јање, тај ће бити тога љета у свачему сретан, а ко види најприје јаре или теле, тај ће бити тога љета несретан. Ко види од Нове године до Ђурђева-дне прије јање или јаре него теле, тај ће бити сву годину лахак; а ко види прије теле, тај ће бити сву годину тежак и лијен. Још кажу на више мјеста, да ће бити разборит, ко види прије јање,

[1]) Николић, J. Јовановић и Хаџирустанагић. [2]) Бабић А., Мат. Поповић и А. Кондић. [3]) Мил. Николић.

а будала, ко види прије теле. Ако се овнови (Widder) рано у јутро у тору бију, онда слуте кишу.

Кад коме срна (*Cervus capreolus*) пређе преко пута, онда слути некаквој срећи. Кад ко изгуби стоку, па пође да је тражи, онда кажу, ако на путу сретне срну, да је вук стоку поклао. Исто кажу и за зеца[1]).

е) Лихопапчари (perissodactyla).

Коњи (equina).

Кад ко пође на пут с коњем (*Equus caballus*), па кад коњ неће да иде, онда се треба вратити, јер се може догодити каква несрећа на путу. Ако намјераваш путовати на коњу, па видиш, да коњ ногом копа земљу, онда треба тај дан оставити путовање. Кад коња поведу из стаје на трку гледају, којом ће ногом корачити преко прага. Ако лијевом ногом корачи, кажу, да ће утећи.

Кад ко продаје коња, онда метне јулар пред трговца на земљу. Трговац дигне јулар и гледа, да ли ће коњ прво крочити десном или лијевом ногом; покрочи ли десном, биће сретан, иначе несретан.

Ако се магарац (*Equus asinus*) прије, него пође на пут, у авлији побалежи, веле, да ће се опет сретно вратити[2]).

II. Птице (aves).

а) Грабилице (raptores).

Кад јастријеб (*Astur*) стојећи у облаку трепеће крилима, биће кише по оним мјестима куда он лети[3]).

Ако је ко болестан, па му дође по ноћи сова „кукувија“ (*Strix flammea*) на прозор или на какво дрво близу куће, па ту стане кукувијекати, кажу, да ће болесник умријети. У Невесињу почну укућани у овакву случају викати: „Ни за ким не кукали, но за њом![4])“

И јејна или велика ушара (*Strix bubo*), кад на кући хукће (дуличе или буче), и ћук (*Strix noctua*), кад почне ћукати близу куће, у којој лежи болесник, навијесте смрт којег укућанина[5]).

б) Пузавице (scansores).

1. Жуне (picidae).

Кад жуна или клицавица црна, зелена и сива (*Picus martius, viridis*) кликће, кажу у Зеници, да ће се вријеме промијенити.

[1]) Марко Поповић, J. Јовановић, Бесаровић, Богдановић и Мутевелић. [2]) Мат. Поповић, Мутевелић, Херцеговац и Николић Мил. [3]) Мат. Поповић. [4]) Јеремић и Радовић. [5]) Херцеговац и J. Јовановић.

Кад дјетлић велики, средњи и мали *(Picus major, medius et minor)* више куће запјева, кажу, да ће из дотичне куће неко умријети[1]).

2. Кукавице (cuculidae).

Обична је кукавица *(Cuculus canorus)* права пророчица у овдашњег народа. Она ти знаде напријед казати, колико ћеш још година живјети, кад ће ко из твоје куће умријети, које ћеш године бити гладан или сит, кад ће бити много хајдука у твом завичају и т. д.

Кад кукавица кука, онда броји; колико пута закука, толико година ћеш још живјети. Кад човјек чује у рано прамаљеће кукавицу гдје кука, онда се боји, да ће и он кукати. На кући кукајући навјештава, да ће умријети које чељаде из куће. Ако на Лазареву суботу из јутра чујеш гладан кукавицу гдје кука, бићеш гладан цијелу годину, па макар колико год јео; ако је чујеш сит, бићеш сву годину сит, па макар само пола онога јео, што обично једеш.

Ако кукавица у ком селу закука прије Благовијести, кажу, да ће те године у том селу бити много хајдука. У Доњој Тузли кажу у том случају, да ће бити зла година. На истоме мјесту, кад ко чује кукавицу гдје кука, не смије рећи „кукавица кука", него „пјевачица пјева", иначе ће му на скоро отац или мајка умријети[2]).

в) Пјевачице (oscines).

Ластавице (hirundinidae).

Ако се у кући или на крову куће нагнијезди ластавица или уопће птица, онда веле, да је то сретно. Грјехота је онуда гонити птицу и покупити јаја. — Кад ко види бијелу ластавицу *(Hirundo urbica)* гдје лети земљи, онда вели, да ће на скоро умријети; ако види, гдје лети у вис, онда вели, да ће му срећа поћи за руком и да ће постати све богатији. — Ластавице, кад лете у висину навјешћују лијепо вријеме; ако лете ниско биће кише[3]).

г) Гаврани (corvidae).

Кад ко чује гаврана *(Corvus corax)* из јутра гдје гракће, онда слути каквој несрећи. Ако гаврани гракћу, веле да ће бити хладно. Кад прелете два гаврана гракћући преко куће, онда ће неко у кући умријети[4]).

[1]) Мутевелић, Њежић и Петронић. [2]) Говедарица, Мутевелић и др. [3]) Исти. [4]) Мутевелић, Николић и М. Поповић.

Ако падне врана *(Corvus frugilegus)* на прву бразду, онда ће жито добро родити. Исто вриједи за први дан орања. У Љубињу веле, ако вране око куће гракћу, да ће неко у брзо умријети. У чајничком котару веле, да ће се некаква радост у кући догодити, ако врана близу куће гракће. Ако врана падне на кршћанску или хришћанску цркву, умријеће неко од католика или источно-православних, а ако на џамију, онда неко од мухамеданаца. Гдје зими вране гракћу, тамо ће бити велике болести. Кад чавке *(Corvus monedula)* посједају око ријеке или које друге воде, веле, да ће онда дотична вода велика надоћи. Ако чавке летају амо тамо, биће кише.

Ко чује свраку *(Corvus pica)* на кући или близу куће гдје кречи, слути, да ће му доћи гост на конак, или да ће му ону вечер хрсус доћи кући. Особито оглашује, да ће гост доћи, ако полети на какво дрво пред кућом па ту врти репом и гракће. Ако сврака падне на прву бразду, онда не ће година бити родна. Неки кажу, да је сретно, ако сврака прије подне на кући кречи, а несретно, ако послије подне[1]).

д) Зебе (fringilidae, Finken).

Када се врапци *(Fringilla domestica,* Haussperling) почну у јата скупљати, биће брзо зиме[2]).

е) Сјенице (paridae).

„Види сјеницу *(Parus,* Meise), па надај се зими", вели овдашњи народ[3]).

ж) Голубови (columbae).

Кад дођу туђи голубови *(Columba domestica)* на кућу, у којој има болесник па ту гучу, онда кажу, да ће тај болесник умријети. У којој се кући легу голубови, та ће се кућа раскућити. Кад виде гдје се голубови бишћу или се ваљају по стрехи као да се купају, онда веле у Жупањцу, да ће бити кише[4]).

Кад кумрија или кумрикуша *(Columba risoria)* дође на кућу па ту пјева, биће глади у оној кући[5]). Народ вели: ено је, гдје виче „купуј крух".

з) Коке (rasores).

Праве коке (phasеanidae).

Кад пијевац *(Gallus gallinaeus)* пјева на кућном прагу, доћи ће гост. Ако ту пјева окренувши се према огњишту, доћи ће добар гост.

[1]) М. Поповић, Ј. Јовановић, Пупић, Кандић, Денишлић, Мутевелић, Смољан и Милошевић. [2]) Терзић. [3]) Томановић. [4]) Смољан, Бошкић и Димитријевић. [5]) Смољан.

Кад пијевац рано у јутру запјева, биће лијепо вријеме. Ако запјева пред вече, онда се вели, да ће се вријеме промијенити. Ако пијевац на једној нози стоји, вјерују у Љубињу, да ће бити зима. Умријеће старјешина (или ће доћи неко туђи или лопов), кад пијевац у вечер запјева. Који то вјерују, заклаће одмах пијевца. Доћи ће лупеж у кућу, ако пијевац касно у вечер запјева[1]), па му се други пијевац не одазове; а ако други ороз отпјева, то ће се вријеме промијенити[2]).

У којој кући кокоши *(Gallus domesticus)* рано лијежу, ондје ће бити велика срећа, а гдје касно, тамо слуте великој оскудици или смрти. Ако кокош запјева, слуте смрт, па ће је одмах заклати. Други је закољу с тога, што кажу, да ће се жена прометнути старија од мужа, т. ј. жена не ће се више мужу покоравати, већ њему наређивати. Кад кокош за велике зиме закукуријече, онда кажу у Купрешком пољу, да ће зима престати. Ако у јутро рано (у Грачаници у вечер) све кокоши закокоћу, онда слуте, да ће неко из куће умријети. Кад се двије кокоши састану, те тако стоје као да нешто шапћу, гатају, да ће неко доћи на конак[3]).

и) Мочварице (grallatores).

Чапље (ardeidae).

У Љубињу пазе особито на лет ждралова *(Grus cinerea)*. Ако ждралови лете у реду, а један пред њима предњачи, онда кажу у Љубињу, да ће година веома родна бити. Ако ждралови не лете у облику трокута, него раскомешани, биће буна или рат. Кад ждралови лете јатомице, веле, да ће бити тешка зима. Исто кажу, кад се ждралови рано селе[4]). Када се чапље *(Ardea cinerea,* Fischreiher) појаве око града, кажу, да ће бити добре кише[5]).

ј) Пливачице (natatores).

Патке и гуске (anatidae).

Ако се патке *(Anas)* по води прачкају и гнурају се под воду, веле, да ће бити кише. — Кад чују дивље гуске *(Anser cinereus)* гдје гачу у зраку, онда кажу у Жупањцу, да ће се вријеме промијенити. Исто кажу, кад домаћа гуска у вече много гаче[6]).

[1]) Исто кажу и Словенци у Штајерској. [2]) J. Јовановић, Смољан, Ћоровић и Николић М. [3]) Мат. и Марко Поповић, Хасић и Мил. Николић. [4]) Пупић и др. [5]) Кандић. [6]) Бошкић и Терзић.

III. Гмазови (reptilia).

а) Змије (ophidia).

Ако ко иде путем па сретне змију, онда кажу, да ће му бити сретно, ако му змија побјегне низа страну; ако му пако побјегне уза страну, да ће му бити несретно. Змија у кући значи срећу. Ако је ко болестан у кући, па змија „покућница“ изиђе из куће, онда ће болесник умријети. Исто кажу, ако она „запјева“. Кад ко почне змију тучи, па му утече или се некуд сакрије, гатају, да му је пола снаге однијела[1]).

б) Гуштери (sauria).

Зеленбач *(Lacerta viridis)* навјештава кишу[2]).

IV. Водоземци (amphibia).

а) Жабе (batrachia).

Ако много жаба у бари крекеће, веле, да ће бити кише. Када жабе у прољеће крекећу, онда веле, да не ће више снијег падати. Кад се чује зелена жаба *(Rana esculenta)* да крекеће, онда ће бити сигурно кише. Да ли ће бити лијепо или ружно вријеме, куша овдашњи народ жабом тиме, да ју метне у лонац пун воде. Ако жаба изиђе преко у лонац постављених малих мердевина, онда ће бити лијепо; ако пак не изиђе, онда ће бити ружно[3]).

б) Репаче (caudata).

Ако дуждевац *(Salamandra)* иде уз брдо, биће лијепо; ако иде низ брдо, биће кише[4]).

V. Рибе (pisces).

Ако се рибе у води изврћу на леђа, биће кише. Исто се вјерује, ако се дижу мало из воде.

Б. Членконошци (arthropoda).

I. Кукци (insecta).

а) Опнокрилци (hymenoptera).

Кад се пчеле *(Apis mellifica)* љети много роје или пуштају, онда ће бити јака зима. — Кад виде доста мрава *(formicida)*, кажу, да ће бити кише, и нико оне мраве не смије убијати[5]).

[1]) Мил. Николић и други. [2]) Пупић. [3]) Говедарица, Мат. Поповић, Мил. Николић и Терзић. [4]) Терзић. [5]) Ћоровић.

б) Правокрилци (orthoptera).

Скакавци (saltatoria).

Ако има по ливадама много скакаваца *(locustida)*, биће гладна година.

Ако попић или црвчак *(Gryllus domesticus)* у кући код огњишта црвчи, биће кућа сретна.

в) Лепири (lepidoptera).

1. Дањи лепири (diurnia, Tagfalter).

Када човјек види у прољеће најприје жута лепира *(Colias rhamni)*, онда слути, да ће тога љета имати доста масла и мрса; ако пак најприје види бијела лепира *(pieris)*, онда слути, да ће оскудијевати маслом и мрсом. Ако у прољеће видиш најпрво бијела лепира, бићеш све љето бијел; ако пак друге боје, бићеш цијело љето црн[1]).

2. Вечерњи лепири (crepuscularia, Dämmerungsfalter).

Кад у веће велики лепири *(sphingida*, Schwärmer) облијећу око лампе, онда ће ону ноћ доћи у кућу вјештица, те сисати крв у оног човјека, који има најслађу.

г) Двокрилци (diptera).

Мухе (muscidae) и штркови (oestrida).

Ако мухе љети зврче и лете амо тамо, веле, да ће наскоро бити кише. — Кад коњска муха *(Gastrus equi)* долети на човјека, кажу, да ће неко доћи на коњу, или да ће сам морати некуд путовати[2]).

II. Пауци (arachnida).

Кад човјек у каквој невољи или муци види паука (Spinne), како се спушта на паучини или на њему, онда се нада сретноме преокрету, радости. С тога и зову паука „радо[3])“.

Сретни дани и мјесеци.

Дијете, које се роди у уторак врло је сретно, али није дуговјечно. У марту рођено дијете биће дуга вијека, али врло деверли главе[4]).

[1]) Јеремић, А. Бабић, Мутевелић и Њежић. [2]) Мил. Николић, Хаџирустанагић и Томановић. [3]) Мутевелић. [4]) Богдановић.

В. Чарање; мора и вјештица; „неваља“.

Чарати (староњемачки karawan, zaubern) значи уопће толико као чинити *(facere)*, бајати и врачати. Мјесто чарати чујеш често и чварати (schmoren, kochen), мјесто чарка (Zauber) и чварка.

Баје и врача се н. пр. да се дигне какав учин (Verzauberung, Verhexung) или да се излијечи каква болест, — по томе у добру сврху. Чини се, да се другоме начини каква штета; с тога се и каже мјестимице чинилица мјесто вјештица. Чара се обично у добру сврху, наиме да се постигне каква корист или одврати каква штета.

Ко чара? Мушки и женске, особито пошљедње. Крадљивац и лопов желе, да су сретни у крађи; болесник жели да се лиши болести, жена нероткиња да има дјецу, дјевојка да је заволи момак, мати да јој дјеца не помиру и т. д.

Чиме се чара? Душевним и тјелесним средствима. Од пошљедних су особито она добра, која су била и у какву савезу са мртвацем или гробом.

Када се чара? У свако доба, а највише о народним светковинама, као на Ђурђевдан, љетни Јовандан, Спасовдан, Божић и др.

а) Душевно чарање.

Дјетету се надјене друго име. Ако је које дијете болешљиво, надјену му родитељи друго име, да би од тог оздравило. И новорођенче добиће неколико дана иза крштења друго име, ако дјеца у дотичној породици помиру. Остане ли овакво дијете живо, онда се може, кад одрасте, звати једним и другим именом. Н. пр. Коста или Мило Костић. Друго име давају дјеци мухамеданци и источно-православни.

Клетва. Клетвом можеш човјека претворити у свакојако тијело, н. пр. у коња, мачку, гују, сламку, траву, камен и т. д. Има пуно прича, гдје су родитељи своме дјетету рекли: „Шејтан те однио!“ и одмах га је испред њихових очију нестало[1]).

б) Тјелесно чарање.

1. Чарање лопова.

Лопови узму мртвачку руку и земље из гроба, па обнесу обоје око куће, гдје желе да краду, говорећи: „Како онај мртви спава,

[1]) Испореди што каже Ј. Грим у „D. Mythol.“, II. св., стр. 1026.

нека и укућани заспу". При том поспу са гроба земље по кући. Идући у туђу кућу, кад се већ спава, помилују мртвачком руком сву чељад по лицу. За свијећу служи њима прст од умрлога дјетета, којему се не зна ни за оца ни за мајку. Овај прст намажу каквом машћу. Док прст гори, изнесу све благо, а укућани тобоже ништа не чују[1]).

2. Чарање дјевојке.

Чарање да коса расте. Дуга коса много доприноси љепоти дјевојачкој. Та и вилу замишља овдашњи народ са дугом косом. С тога има пуно сујевјерица за косу: шта треба радити да расте, да не опада и т. д. Неки веле, да је најбоље косу привезати за младу шљиву, па ће коса исто онако расти, као она младица. Тако привезују ону косу што отпане, кад се чељаде чешља. Једни се опет чешљају прије зоре и бијела дана, па веле, да ће им коса узрасти. Младе дјевојке, особито од 12—15 година, јагме се, која ће изјести косицу од брава. Косица је вратна дебела жила у брава, која држи труп и главу заједно. Пошто је ону жилу веома тешко изјести, а сажвакати се никако и не може, но онако прогутати, то им старији дају нека једу, кад тијем себи и не ће никакве штете учинити. Остарије дјевојке не једу косицу, ван ако на саму, кад их нико не види, јер их је стид. — Неке дјевојке ухвате слијепог миша, откину му ноге, па их сплету у плетеницу, надајући се, да ће им послије велика коса узрасти. Овако раде у Гацку[2]). У кључком котару сједну дјевојке на Ђурђевдан у зору на уже и пратљачу, па се овако чешљају, да им буде коса дуга као уже и дебела као пратљача. Још узимају воду, која се устави на виновој лози кад киша пада, па том водом косу мажу[3]). У чајничком котару раде слично. Дјевојка, којој не може коса да расте, сједе прије сунца на цјепалу и когод јој косу оплете, уплете јој уже тако, да се уже, кад дјевојка устане, по својој тежини исплете из косе. Онда је удари пратљачом по коси говорећи: „Коса ти била широка као пратљача, а дуга као уже". Овдје се мажу водом што се заустави за лискама „држиводе" (блиједа чешљуга, *Dipsacus fullonum*, Weberkarde). Држе се још слиједећега: На Ђурђевдан у јутро прије сунца стане дјевојка виш лукове лијехе (Beet), метнувши под ногу конопац, пратљачу и врбову младицу, те се тако стојећи ишчешља. Неке се пењу на врбу, па се ту чешљају. — Кад жена сплете дјевојку, онда дјевојка треба да пољуби жену у руку и кољено, ако жели, да

[1]) Денишлић и Хаџирустанагић. [2]) Шћеп. и Дан. Грђић. [3]) Ђ. Кондић.

јој косе расту до кољена, а жена потегне дјевојку за плетеницу говорећи: „Плетеница на нас, дјевојка на добар глас[1])".

Чарање, да се момак омами:

α) Катанцем и кључем. Ако је дјевојка којег момка завољела, па жели, да је и он воли, онда узме на Ђурђевдан катанац и кључ, па најприје погледа момка кроз катанац, онда га закључа и баци на раскршће. Или она метне на пут, којим ће момак проћи, отворен катанац с једне, а кључ с друге стране. Кад је момак између положених ствари прошао, заврне дјевојка катанац кључем, па га баци у воду, да га нико не нађе[2]).

β) Слијепијем мишом. Дјевојка ухвати слијепог миша, па га жива три пута обнесе око момка, да му овако заслијепи очи. Или узме длаку од слијепог миша, па му је даде у кави. У Фочи је обичај заклати слијепог миша рушпом (дукатом), па од његове крви насути у каву и дати је ономе, кога би жељела очарати[3]).

γ) Змијином главом. Кад момак хоће дјевојку, а она њега не ће или обратно, онда нека осијече живој змији главу и метне у њу зрно жита, пак нека обоје усади у земљу. Кад жито никне и сазре, нека онда узме једно зрно тога жита, па нека њиме дирне особу, коју жели. Одмах ће је завољети и отићи преко свијета за њом[4]).

δ) Медом и маслом. У очи Божића метне цура меда и масла на синију, да обоје преноћи под иконама. У очи Младе недјеље маже се тим медом и маслом, и то по челу, на оба слијепа ока, под оба пазуха и по прсима. Сјутрадан прије сунца окупа се на каквој тепсији, ухвати воде којом се купа, па на тој води испече каву и даде је пити момку још прије сунца.

ε) Дјетелином са четири листа. Дјевојка потражи дјетелину са четири листа и располови је овако, да дођу два листа на једну, а два на другу страну. Онда намаже два листа младијем маслом, а два медом, па их баци око пута, којим ће момак проћи. Кад је прошао, дигне их, па их опет састави, те их носи уза се, надајући се, да ће сада онај момак њезин бити.

ζ) Комадићем момкових хаљина и праменом његове косе. Дјевојка одреже момку комадић хаљине и прамен косе, онда узме земље испод његове десне ноге, па све то замота у једну крпу те носи уза се[5]).

Чарање, да се момак приказује у сну. У глухо доба ноћи, кад свако спава, онда дјевојке устану, пак се посве скину, те

[1]) Мил. Николић и други. [2]) Мил. Николић. [3]) Јеремић. [4]) Из Грахова; Билбија. [5]) Мил. Николић.

онако голе унићу у оџак (т. ј. у онај простор, који се налази испред пећи) говорећи три пута: „Мој суђениче, или си у гори или у води, или си у лугу или си у ћумуру, дођи ноћас да се видимо!“ Онда оде под вишњу те исто опет рекне три пута. Најпослије оде пред дворишна врата и тамо исто три пута рече. Коначно се п . . . . . те се врати натраг у кућу без обзира, па обуче исто одијело на изврат. Иза свега тога легне спават[1]).

Чарање ради сватова. У очи Ђурђевдана узме дјевојка са громиле мравињака, али скупа са мравима, и баца уз кућу, т. ј. на стреху, говорећи у три пута: „Мравињак ми *уз* кућу, а сватови *у* кућу!“ То ради, да би се чим прије удала[2]).

3. Чарање завидника.

Ако завидници не могу гледати да се двојица или њих више воле, онда узму пасје и мачије крви, па њима даду те крви у чему помијешане вјерујући, да ће их тиме омразити[3]).

4. Чарање младе.

Кад младу доведу кући, даду јој жита, да га баци три пута на кућу; за тим јој даду мушко дијете, да га три пута окрене. Ако је млада дошла на коњу, узјаши когод од мушких на њезиног коња, па га три пута опћера око куће[4]). Овако на Гласинцу. У Грачаници мухамеданска заручница ради среће ово чини: Када долази у двор заручников, изнесу домаћи два ибрика воде пред врата, да их она пролије, и то један с десном, један с лијевом ногом. Онда јој метну под десно пазухо куран, а под лијево погачу те тако уљезе у кућу[5]).

Кад поведу дјевојке младу, стану крај врата, а млада их потегне за нос, да би се и оне што прије иза ње удале[6]).

5. Чарање мајке.

Ако се мајци не даде у дјеци, т. ј. ако јој дјеца помиру, онда се напише једна молитва, тако звана „Сибјан дова“. Ова се дова замота у једну мушему (Wachsleinwand), за ту мушему свеже се канафа, па се онда трудној жени објеси о врат. Жена носи дову о врату дотле, докле не роди, а кад роди, објеси се дова са материна врата рођеном дјетету о врат. Дијете носи дову о врату, док је год живо.

Или: Кад мајка роди дијете, зове жену, којој се да у дјеци, да она купи њезино дијете. Та је трговина јако јефтина. За један крајцар

[1]) Кадић еф. [2]) Мил. Николић. [3]) Мил. Николић. [4]) Беговић. [5]) Кадић. [6]) Билбија.

једно дијете! Тај се крајцар проврти, па се купљеном дјетету на капу пришије. Дијете носи тај крајцар више година, каткад до 20. године. Жену, која га је откупила, треба да зове мамом, а и жена га не смије разликовати од своје дјеце. „Моја мати источно-православне вјере“, казивао ми је гимназијалац Димитријевић, „купила је тако једно мухамеданско и једно католичко мушко дијете“.

У Фочи купују дјецу обично мушки, женске ријетко[1]).

6. Чарање нероткиње.

Жена, која не рађа, налије воде у чизму свога мужа, који се вратио с пута, па попије ту воду. Или она раскопа обноћ гроб дјетета, расплете своју косу над дјететом, онда помакне дијете у гробу, па опет гроб закопа до зоре[2]).

7. Чарање родиље.

Три дана послије порода окупа се родиља у води, у коју је метнула три ораха, а онда стане на сијено. Водом купа се за то, да добије хране за дијете; а ораси и сијено за то су, да буде рађала синове.

8. Чарање супруге.

Ако је муж љут на своју жену, нека она узме свијећу, па је однесе у цркву. Муж ће је на то одмах вољети[3]).

9. Чарање планинке, чобанице и чобана.

Кад сијеку бадњаке, оставе прву љуску (трijеску), која отпане за планинку, ова је метне под шкипе, да се кајмак боље хвата.

На Божић у јутро иде чобаница у овчију стају те се љуби с једном овцом, да би и овце љубиле своје јањце, као што су се њих двоје љубиле[4]).

Ако чобанин, гонећи стадо у шуму види вука, треба да он прије обзине вука него вук њега, јер онда вук не ће моћи нахудити ни њему ни стаду[5]).

10. Чарање хајвану на здравље и напредак.

Прије Ђурђевдана и између М. и В. Госпојине записују хајвану код хоџе. Један запис метну за обруч ручице (крављаче), а други у

[1]) Јеремић. [2]) Проф. Реповац. [3]) Терзић. [4]) Д. Грђић. [5]) Терзић.

брвна више врата од стаје, у којој се говеда затварају. То врачају, да им буде хајван здрав и да се не може урећи.

У очи Ђурђевдана обносе просо около тора и око куће, те је по мало просипају говорећи: „Кад чинилице покупиле ово просо, онда моме хајвану нахудиле". И маховину посипају по говедима.

На Спасов-дан прије сунца ките сељаци своје краве цвијећем мљечавцем око главе и око врата, а око трбуха оплету вијенац гатајући, да имају онда више млијека.

Кад се крава отели направе кичанку од црвена плетива и свежу крави око репа, да виме краву не урекну. Ждребади објесе око врата дрвену кашику или киту, да се не урекну.

Кад се крмци побију и окрваве зубима, запишу запис по хљебу, па даду хљеб са записом рањеном крмку у мећи, да рану преболи.

Кад се говече надме, повале га, онда један скине капу са главе, те савије капу па повлачи њом говечету по трбуху и глави, а други га пита: „Шта то параш?" на што му он одговори: „Парам жабине", а други му опет рекне: „Парај, парај, док не испараш!" Тако један три пута пита, а други три пута одговара. — Кад се коме не дају излећи пилићи, украшће са три туђа ћумеза (Hühnerstall) по једну сламку, те ове сламке метнути у гнијездо под кокош, коју је насадио. Кад належу кокош, метну уза гнијездо или у гнијездо клин или какавгод комад од гвожђа и комад угљена, гатајући да овако грмљавина не ће нахудити јајима.

На Даниловдан (недјељу дана прије Бадњег дана) и на Бадњи дан не једу чобани ништа нити говоре, да звјерад не би ударала у стоку. У исту сврху завеже се на Божић у јутро прије сунца соли у једну мараму, сакупи се онда сва стока на једно мјесто, па се та сô три пута обнесе около стоке. Од ове соли, помијешане с другом, даје се стоци преко цијеле године.

На Јеремијевдан прије сунца сију жене конопљу и изнесу таву, те идући око куће лупају у таву вичући:

„Јеремије у поље,
А змије у море!"

То чине, да змије не би овог љета уједале краве и други хајван.

Кад планинка музе овце, козе или краве, онда ону, коју помузе пошљедњу, помаже млијеком по бедри ради берићета[1]).

На Велики четвртак музу жене краве и другу стоку прије сунца, да би било оне године више млијека[2]).

---

[1]) Мил. Николић. [2]) Богдановић.

Кад ко купи краву, па је доведе кући, обичај је у Д. Тузли, да јој о чело разбије јаје. То се чини, да би крава била добра на млијеку[1]). У Сарајеву чине то још свечаније. Кад домаћин доведе купљену краву кући, простре домаћица у авлији један покровац, узме у руку једно јаје, па кад је крава наведена преко покровца, удари је јајетом о чело и рекне: „Како се је ово јаје разбило по твојем челу, онако нека се твоја срећа разлије по мојој кући!" Уже што је било на купљеној крави, не да купац нипошто с краве скинути, па макар га и прескупо платио, јер кажу, да иде и млијеко дотичне краве за ужетом, кад се на коју другу краву свеже[2]).

11. Чарање за напредак дрвећа и другијех билина.

Ако која воћка не носи плода, посипаће је мрвицама, што су на Бадњу вечер покупили са синије. Или ће један човјек узети сјекиру, па замахнувши према дрвету говорити: „Сад ћу те посијећи, кад не ћеш да рађаш", а други стојећи покрај њега рећи ће: „Немој је посијећи, родиће!" Тако раде три пута надајући се, да ће онда воћка родити.

На Бијеле покладе натурају у чајничком котару љуљачку, да боље расту конопље[3]).

У Грахову износе задњи комадић бадњака на Мали Божић, те га баце на конопљиште, да боље конопље роде[4]).

12. Чарање против крупе.

У Вишеграду, када крупа пада, изнесу жене брус и косу из куће, нешто у себи шапћући. Изнесу и дијете, којему још нема седам година, скину га гола, па махну с њиме три пута пред кућом[5]).

О другим начинима чарања против леда, види у II. свеску овог „Гласника" на страни 280—281.

13. Чарање против болести или народно лијечење.

1. Чарање, да се здравље сачува (προφύλαξις). Када се послије кише виде дуждавци, треба метнути кајиш, свитњак, руку или што друго, да пређе дуждавац преко тога, ако желиш, да те никад не боли стомак, глава или што друго[6]).

---

[1]) Симић. [2]) Денишлић. [3]) Мил. Николић. [4]) Билбија. [5]) Богдановић. [6]) J. Јовановић.

У Сарајеу међу малом дјетету на капу осим других предмета као пушке, сабље и т. д. и раково око и љељенове рогове, као средства, која чувају дјецу од урока и изванредне болести. Кад мати шаље своје дијете на сокак, обичаје уз њега метнути руте, да га ко не урече или да иначе не оболи[1]).

Да те леђа не боле. Кад ко први пут чује, да жабе крекећу, треба да легне на земљу, па да се по њој изваља. У Посавини ваљају се мушки и женске по трави, кад у прољеће први пут загрми. Кад се убије крмак, треба се такођер по њему изваљати[2]).

Ако желиш да ти нико у кући не оболи од вруђице, потражи трнов цвијет од држиводе (чепљуге), и то од онолико трнова, колико имаш чељади у кући, па онда објеси тај цвијет више кућних врата[3]).

На Јовандан (24. јуна по старом календару) иде народ чајничког котара прије сунца на хладну водицу. Тамо дјевојке пребацују воде преко себе и којешта гатају, а момци их чекају, да се с њима мало проиграју. Онда иде свако својој кући и када дођу кући, вежу жене свакоме и мушку и женску мало црвене свиле и златних конаца око десне руке и лијеве ноге. То носе до Петровдана. На Петровдан поскидају прије сунца и привежу на ружицу, леандер или буд какав други цвијет, гдје остане преко цијеле године. То раде ради здравља[4]).

У очи Божића обичавају у Грачаници и женски и мушки мухамедове вјере мазати табане и длане бијелим луком и нож забости у врата. Бијелим луком мажу се, јер кажу, да нечисти дух бјежи пред његовим смрадом, а нож забоду, да се препадне[5]). И овдашњи народ вјерује, да је болест извана проузрокована, и то од нечистога духа. Кад је ко полудио, онда мисле, да је у њега унишао зао дух.

2. Лијечење различитих болести:

Како се црвени вјетар лијечи. Жена узме најприје црвене чохе, па је метне на оно мјесто, гдје је бол. Онда узме кучина (Werg) и раздијели их на девет дијелова, па их три по три у реду постави. За тим почне их све један по један палити, окрећући их ножем и нешто говорећи. Кад је свих девет дијелова изгорјело, узме још два пута по девет дијелова кучина, па их исто тако запали, тако да их од једном 27 дијелова изгори. То чини још два пута. Болесник мора овако претрпјети, да му на тијелу изгори 3 × 27 хрпица кучинâ. Кад

[1]) Деспић. [2]) Јеремић. [3]) Мил. Николић. [4]) Мил. Николић и Николиновић. [5]) Кадић.

је гимназијалац Димитријевић прије неколико година лежао од реуматизма, мислили су, да има на нози црвени вјетар, па му је једна мухамеданка палила кучине на нози. Изгорјело је само 54 хрпица, јер није могао више да претрпи.

Салијевање страве. О страви и њезину лијечењу писали су у „Гласнику“ већ тројица, наиме др. Трухелка у 4. књизи „Гласника“ од год. 1889. под насловом: „Лијечништво по народној предаји и по једном старом рукопису“; др. Глик у 1. књизи „Гласника“ од год. 1892. под насловом: „О страви“; Садик еф. Угљен у 1. књизи „Гласника“ од год. 1893. под насловом: „Олово као народни лијек“. Биће с тога доста, ако ја само два начина салијевања споменем. Читалац нека их испореди са начинима, што су их описали горе споменута господа.

У Грачаници салијевају страву на овај начин: Престрашеном чељадету метне се најприје црвен рубац или што друго црвено на главу, онда се растопљено олово над његовом главом салијева у другу посуду, напуњену чистом, свјежом неначетом водом. Ово се ради девет пута у исто вријеме, или кроз три дана по три пута. Од воде, у коју се је олово салијевало, треба да се болесник напије. Онда се још овом водом умива по трбуху, по десној руци и лијевој нози, за тим по лијевој руци и десној нози. Кад је то свршено, узме бајалица маказе, па њима баца у исту воду угљен по угљен све дотле, док један не падне на дно. Коначно носи ту воду на раскршће, те је ту пролије. Враћајући се кући, не смије се обазријети[1]).

У Сарајеву кажу мухамедовке, да смије страву салијевати само она жена, која има за то изун (дозволу) од друге у том послу вјеште жене. Салијевају овдје овако: Жена бајалица узме куршум или комад олова, па га обнесе најприје престрашеној особи око главе, трбуха и ногу, растопи га онда у посебној тавици, па нанесе препаднутоме над главу и салије у чашу воде. Од те воде даде му три кашике да пије. За тим извади олово из воде, па га опет растопи. Сада наднесе растопљено олово препаднутом чељадету на трбух, па га опет салије у воду и даде чељадету опет три кашике те воде да пије. Исто учини и трећи пут над ноге. За тим намаже престрашеному том водом десну руку и лијеву ногу, онда лијеву руку и десну ногу, пљусне мало воде преко њега, а осталу баци на раскршће[2]).

Малој се дјеци не салијева страва, већ се узме чаша воде, па у њу жена-бајалица, мрмљајући неке ријечи баци три жива угљена. Водом поступа се као код салијевања. У Посавини проспу воду на

[1]) Кадић. [2]) Хаџирустанагић.

кров од куће[1]). Овај начин лијечења зове се *загаса* (од загасивања живих угљенова у води).

Лијечење од урока. Кад је ко немоћан, или кад га глава боли, или кад му се много зијева, онда веле, да су „уроци" на њему. И уроци видају се, тјерају се *водом и ватром*. Донесе се тазе воде из врела или бунара, па се у ту воду бацају веома живи угљени ватре, и то тако, да се први угљен намијењује на црне, други на зелене, трећи на жуте, четврти на паштре, а пети на сиве очи. Свакијем од овијех пет угљенова прекрсти се вода уз ове ријечи: „Бјежите уроци у небеске висине и у морске дубине, гдје ороз не пјева, гдје пчела не зуји, гдје овца не блеји и т. д.". Који угљен почне цвркутати и падати на дно чаше, онога су очи урекле. Вода се даде болеснику да три пута пије и да се њом умије. Онда се пролије на вашку, па ако се вашка стресе, онда веле, да ће болеснику добро бити[2]).

Мухамедовка сарајевска испјева најприје ову пјесмицу:

„Урок сједи на прагу,
Урочица под прагом.
Урок рече, урочица одрече.
У урока два ока:
Једно огњено, друго водено.
Провали се огњено,
Погаси водено."

Иза ове пјесмице говори: „Ако је у овог дјетета девет урока, нека буде од девет осам, од осам седам, од седам шест, од шест пет, од пет четири, од четири три, од три два, од два један, од један пиједан[3])".

Бајање против ударца. Кад кога боли глава, ноге или руке, тако да му ударају жигови у главу, руке и ноге, онда кажу, да има болест „ударац". Бајалац лијечи ову болест примјерице овако: Узме гô нож па говори овако: „Ако је у Н. Н. девет удараца, девет братаца, нека буде од девет осам, од осам седам, од седам шест, од шест пет, од пет четири, од четири три, од три два, од два један, од један ниједан. Изиђи ударче из осамдесет и осам зглавака, из 77 дамара, из главе, из врата, из руку, из срца и из ногу!" Говорећи ове ријечи бије голијем ножем по глави, врату, рукама, ногама и т. д. „Изиђи у земљанске ширине, у небеске висине, у морске дубљине, преко сто поља, преко сто шума, за девет брда, у пусту земљу, у незнану међу, гдје пас не лаје, гдје свијећа не гори, гдје се бешика не љуља, гдје лупача не лупа, гдје сјекира не куца! Изиђи у неспоменуто мјесто за Кавдаг и у Јабан-планину!" Тако говорећи све бије полако голијем ножем,

[1]) Хаџирустанагић и Милошевић. [2]) J. Поповић. [3]) Хаџирустанагић.

па га за тим метне у зубе ономе, кому баје. Онда га баци на тле вичући: „Хајде! Изиђи!" и пљуне до три пута за оним ножем[1]).

Да се бљување прекине. Наструже се тијеста из наћава (Brottrog), и то унакрст на сва четири ћошка. Онда се узме чађе (Russ) из солунара (димњака), који је *према истоку* окренут и мало срме. Све то метне се у чашу, у коју се налије *неначете* воде. *Болесник треба да ту воду попије*[2]).

Лијечење кад се ко струни. Кад се ко струни, т. ј. кад га заболи трбух, *вежу му руку*, штогод више могу. Други дају болеснику *траву* или му праве *желудац*. Онај му праве или на руци или на трбуху код пупка. Има још других начина лијечења. Ухвате *живих риба*, па их метну у посуду са водом. *Болесник мора гледати у рибе* дотле, док су живе. Пошто рибе умру, кажу, да му је лакше. — Узваре воду у лонцу, па је излију на тепсију и поклопе је истим лонцем. Ако лонац покупи воду у се, престаће болест, ако је не попије, онда ће трајати даље. Више се пута догоди, да лонац покупи воду па је опет пусти. То они тумаче, да ће болесник још дуго боловати. — У Сарајеву узме болесник говеђу *слезену*, прореже је и *при младом мјесецу* гô се *кроз њу провуче*[3]).

Лијечење сугреба. Људи се не смију провлачити гдје се пси провлаче, нити стати ногом гдје је сугреб, т. ј. гдје је пас ногама земљу гребао. Ако би ко нехотице туде наишао, попао би га сугреб, који сврби као свраб. Сугреб лијечи се тиме, да се узме *коњска торба*, па да се њом *у први мрак*, кад се сугреб најлакше добије, по *свему тијелу добро истареш, не говорећи ништа*[4]).

Други лијече овако: Узму земље испод *туње* па њом *обаспу* болесника, те га *потару капом и зобницом*. Земљу однесу на исто мјесто, капу и зобницу баце на стреху, па је не скидају дуље времена, барем док три кише не падну[5]).

Лијечење главобоље. Ако кога глава боли, *нека обнесе крајцар три пута око главе*, а за тим нека га даде *сиротињи*. На неким мјестима чини то мјесто болесника његова мати или ко други од његове родбине, говорећи по прилици слиједеће ријечи: „Ја ово жртвујем сиротињи да Бог подијели здравље болеснику Н. Н.[6])".

Лијечење провлачењем. Како се болесници провлаче кроз шупље стијене и шупље камење, испод ораховиx жила и кроз расцијепљен прут од дивље руже, о томе види поглавље „Штовање елемената" и „Штовање растлина" у 2. и 3. књизи овог „Гласника".

[1]) Хаџирустанагић. [2]) Димитријевић из Посавине. [3]) Петар Кондић, Мат. Поповић и Деспић. [4]) Мутевелић. [5]) Хаџирустанагић. [6]) Терзић.

Мало прије споменусмо, да се болесник провуче и кроз прорезану говеђу слезену. К тому бих још додао, да је у љубинскоме котару обичај, да се трудна жена, и ако је болесна, при рађању провуче испод кућнега прага, да би без труда породила[1]).

Лијечење болести пренашањем. Кад је ко болестан, обнесе какав новац три пута око главе. Ако је болесник несташно дијете, онда му то чини мати. Обнесен новац баци се или на раскршће или у кутију турбета. У Милошевцу код Шамца иде болесник пред вече на раскршће, окупа се тамо и проспе онда воду. За тим завеже неколико новчића у крпу, па тај завежљај баци на раскршће вјерујући, да ће овако болест прећи на онога, који ту прође и новце дигне. Човјек, који има брадавице на рукама узме штап, па на њему зареже онолико резотина, колико има брадавица. Онда уреже у једну брадавицу, па намаже штап крвљу, што тече из ње. Овако намазан штап баци на раскршће. Неки лијече се од брадавица овако: Кад виде гдје двоје јаше на коњу, повикаће:

„Двоје јаше на коњу,
Носи моје брадавице.“

Ко има чир или што слично, узме такођер штап или новац, помаже с њиме по чиру, па га онда баци на раскршће говорећи: „Ко однесе штап, нека носи и чир![2])“ На Ђурђевдан прије сунца ките се најприје дријеном, онда иду на сокак, зовну именом онога, кога виде, па му рекну:

„Ја угледах зелен дријен,
Предајем ти мој дријем,
Да дријемаш и за ме и за те,
До оног доба године[3]).“

Лијечење прилепчиве болести у Сарајеву. Ако је у кући, гдје има доста ситне дјеце, ко болестан од прилепчиве болести, онда се узме јечма и бобова зрна, завеже се у крпицу и метне за греду, испод које се пролази, па се рекне:

„Јечам јечи, боб removed бобоче,
Греда лежи за сву кућну чељад[4]).“

Како се нијемо дијете лијечи. Треба узети ороза, црна, без биљега, па метнути ороза и нијемо дијете у врећу, те их три дана прије сунца по три пута обносити око куће говорећи:

„Запјевај пијевче,
Проговори нијемче!“

[1]) Пушић. [2]) Азабагић, Бошатлић еф., Стојић, Милошевић и Терзић. [3]) Мил. Николић. [4]) Крсмановић.

У другим мјестима кажу: Ако је дијете нијемо, треба да пије из звона[1]).

Дјетету, које за дуго не ће да проговара, дадну хљеба из циганске торбе. Одавле пословица, кад ко много говори: „Говори као да је из циганске торбе хљеба јео[2])“.

Лијечење грознице у Грахову. Кад ко чује први пут кукавицу гдје кука, нека завеже какав узао на себи, па нека тај узао одријеши, кад га грозница ухвати[3]).

Лијечење боље помоћу спужа. Кад ко први пут у години види спужа, нека му којим год прстом три пута побрка рогове, па кад му се која боља натури, нека оним прстом три пута обнесе око боље, и боља ће му проћи[4]).

Лијечење живинских болести. Ако се коњ не може помокрити, узму сламку међу мали прст и кажипут, па је три пута пребацују преко коња, или воде коња три пута око гробља.

Балага и мокрача као лијек. Под народно лијечење спада такођер лијечење балагом и мокрачом. Када се у кога појави мицина (Beule), меће се на зејтину загријана балага, чим мицина добро сазри. Балага меће се у ту сврху, да мицина омекша, и да се провали и да умањи бол. Каткад поспу по разгријаној балаги још прах каког старог истученог лонца.

Осим балаге позната је овдашњему народу и мокрача човјечија као лијек:

1. Када се ко много обреже или посијече прст, онда му се препоручује: „Опогани“, т. ј. помокри.

2. Када се ко препадне, онда се треба помокрити на жишку, па ће тиме бити одстрањене све зле посљедице препадању[5]).

14. Различито.

Кад се дијете роди, метне се код њега бијелог лука и нож[6]). Повије се први пут на земљи, да буде јако као земља[7]). Кад ждралови лете, можеш их помести, ако удариш нож у земљу[8]).

Кад се дјетету извади зуб од првијех зуба, онда дијете баци зуб говорећи:

„Дај ми мишу твој зуб
Ево теби мој зуб,“

или:

„Дај ми врано гвозден зуб,
Ево теби коштен зуб[9]).“

[1]) Радић. [2]) Хаџирустанагић. [3]) Билбија. [4]) Богдановић. [5]) Када од платна или вуне отпада боја, онда треба да дотично платно или дотична вуна преноћи у мокрачи, па више не ће отпадати боја. Деспић. [6]) Беговић. [7]) Ђ. Кондић. [8]) Бабић А. [9]) Димитријевић.

*

Ако ти је досадно лајање пса, преврни јастук, па ће пас умукнути.

У Љубињу хватају ластавицу па кроз њезин кљун сипају воду у уста онога, који жели да постане паметан[1]). Кад човјек чује први пут кукавицу да кука, нека узме испод ноге земље и поспе по кући, па онда не ће бити буха, макар се кућа и мање чистила[2]).

Жене кад снују пређу, онда која год жена или цура прође покрај њих, назове им Бога, подигне ногу и рече: „Оволики ти зијев био“.

На Ђурђевдан опаше се већи дио дворишта конопцем, те се тамо метне сваковрсне хране, па се онда кокоши, патке и т. д. пусте у тај округ да једу. Ово се ради за то, да кокоши и др. не би ишле у сусједне куће носити јаја[3]).

Мора и стуха, вјештица и вјештац.

а) Мора и стуха.

По Босни и Херцеговини каже и вјерује се о морама (њем. Mahr) и вјештицама у главноме оно исто, што у других Словјена, Романа и Германа.

Море су зле цуре, које по ноћи шаљу свој зли дух на људе и женске да их притисну. Мором постане она дјевојка, којој је мајка била рђава, н. пр. која се је криво клела, била безобразна, често у кући ђаволе спомињала, није ишла у цркву, није се исповиједала и причешћивала и т. д. Кад мора долази ноћу у кућу, у којој спава оно чељаде, којега је она дошла да притисне, приступи постељи, те најприје мало стисне зубима оно чељаде, да види да ли добро спава; ако је чврсто заспало, навали на њега тако јако, да му хоће душа да изиђе; или ако му полако приступи, исиса му сисе. За то човјека боле сисе и сва прса. Особито радо долази к малој дјеци те им крв сиса. Познаје се то у малог дјетета на томе, што су му сисе тврде. Ово може бити и мушко, тако звани стухаћ (или здухаћ, здуаћ).

Од море може се човјек обранити, ако се таре или маже по прсима бијелим луком, или смолом из ушију и слинама из носа, или ако себи више главе направи од појаса тако зване „морине пранге“, или ако на се метне црвени појас унакрст. Неки ударају нож у врата и међу окренуту метлу пред њих. Дјетету пришивају за капу: једињак бијели лук, или јељенове рогове, или ноге од кртице, или тисова дрвета[4]). Помаже и ова молитва, коју у вишеградском котару прије спавања три пута читају:

[1]) Ћоровић. [2]) Дучић. [3]) Кадић. Исп. Грим II., стр. 1040. [4]) Вогдановић, Беговић и Ник. Николић.

„Мора лези дома!
Дома су ти пути,
Земља ти је узда,
Бог те проклео,
Свети Јован сапео!
Свети Никола, који
По мору ходиш,
Ти си на мору бродар,
Свежи мори моћи,
А лопову руке;
Свежи вуку зубе,
Да вук не уједе,
Да лопов не украде,
Да ме мора не удави,
Да ми штогод не науди,
Док не испјече
На бријесту гране,
На бору иглице,
На јели листиће,
И док не почупа
На волу длаке,
На коки перке,
Амин![1])“

У Сарајеву говоре мухамеданке мори овако:

А ти мора, мора!
Сједи дома хрома,
И два брата твоја
И сестрица Сурунтија!
Личином се пошчапала,
А соком се опасала,
Пребројила гори листак,
И дубокој води пијесак,
И прије се не вратила,
Док ово све не урадила[2]).

Кад на човјека дође мора, па он жели да је види, треба само палцем од руке отиснути гвожђе у луг, па ће је одмах видјети[3]).

б) Вјештица и вјештац.

Вјештици кажу овдје и чинилица[4]), чаратица[5]), вјежа[6]) и вишћа[7]). Мушкоме кажу стуха ако је неожењен, вјештац или вишћац ако је ожењен.

Вјештице су зле жене, које могу помоћу зла духа нашкодити марви и људима у туђој кући. Народ држи, да је она жена вјештица, која је била цуром мора. Вјештице имаду по народном казивању бркове и браду; за то се и каже: „Да те Бог сачува бркате жене и ћосава човјека!“ И за оне жене кажу да су вјештице, које имаду састављене обрве или велике очи и оштар поглед. О пошљедњима кажу, да могу човјека прекинути, кад га оштро погледају.

На Гласинцу разликује народ вјештице или чинилице, које шкоде људима од чинилица, које шкоде стоци. Чинилице, које шкоде људима, иду ноћу на пометно гувно (т. ј. на оно мјесто, гдје се је прије врхло [врло][8]), па је кашње напуштено), те се ту договарају, кога ће уморити. Радо море младу дјецу и момке. Особито облијећу жену,

[1]) Богдановић. [2]) Хаџирустанагић. [3]) Терзић. [4]) Н. пр. на Гласинцу. [5]) Н. пр. у Вијаци. [6]) У вишеградском и чајничком котару. [7]) Мухамедовке у Сарајеву. Изразе вјежа и вишћа испореди са словенским изразима веша (Irrlicht, Schmetterling) и вешћа (Hexe). [8]) У Жепчу кажу врхло, на Гласинцу врло.

која ће родити. С тога треба да се жене од њих чувају кад рађају. Родиља не смије се кроз 40 дана по ноћи остављати сама, не смије гасити светиљку и треба да држи бијелога лука код себе. Чинилицâ се треба чувати особито у очи великих празника, као н. пр. у очи Божића, Богојављења, Јованадне, Сретенија, Благовијести, Цвијети, Вел. четвртка, Вел. петка, Васкрса, Аранђеловадне и Никољадне, а особито у очи великих постова[1]).

У фочанском котару причају, да има каткад по двије чинилице заједно, једна у бијелој, а друга у црној хаљини, па ако види човјека најприје она у бијелој хаљини, не ће му ништа бити, а ако га види она у црној, кажу, да ће још исте ноћи умријети[2]).

Вјештицама зове народ и оне жене, које могу човјека, момка и т. д. „обенцијати" т. ј. обманути га буном или чим другијем, тако да није више при себи, да није при здравој памети. Каже се н. пр. да је једна жена једног момка или човјека обенцијала, ако је момка одвратила од оца и матере, човјека од његове жене.

Од бенцилука разликује народ „учин" или сихир. Н. пр. кад се момак ожени, па му каква жена „учини", онда се тај момак не ће никад вољети са својом младом. То чине на много начина. Ево један: Кад млада пође на вјенчање, онда се узме ћилит (катанац) па се раздвоји. Један се комад метне на једну, а други на другу страну врата, мимо којих ће проћи женик и невјеста. Кад прођу, склопи се ћилит, ко што је прије био, те се баци у бунар или у чатрњу[3]).

Чинилице, које шкоде стоци. Ове подбаце (уврачају) да се говеда топе од крви, да краве и овце пресуше од млијека, да млади јањци почну нагло липсати[4]). У Фочи кажу, да могу крављe или овчије млијеко овако премамити: Узму једно ћебе са ресама, па га превјесе преко ленке (Stange) нешто врачајући. Млијеко почне на то из онијех реса капати, а кад домаћица дође да музе стоку, види да нема ни мало млијека у ње.

Начине себи дизгин од верига и узму мјесто коња вратило од стана, па тако јашући на вратилу облијечу око торова и стаја, особито у очи споменутих празника[5]). Народ назива вјештицама и оне ноћне лепирове, што око вида лијетају. Кад дође таков лепир, ухвати га когод од кућне чељади и спали га на ватри говорећи! „Дођи сутра, да ти дадем соли". Која жена сутрадан прва у кућу дође, оној кажу, да је она послала оног лепира и да је она вјештица[6]).

---

[1]) Беговић. [2]) Јеремић. [3]) Беговић и Кадић. [4]) Мат. Поповић. [5]) Беговић. [6]) Мат. Поповић.

Вјештица се може прометнути и у мачку. С тога треба истјерати мачку из собе кад грми, јер под њу се сакрива вјештица, а гром хоће најприје у вјештицу да удари[1]). И у вука и кокош може се вјештица прометнути. Кад наиме вјештица легне да спава, онда изиђе из ње нечастиви и овај иде сада којекуда у облику лепира, мачке, кокоши или вука[2]).

Вјештице мажу се некаквим вражјим маслом, те постану невидљиве. Купе се највише на гувнима, буњиштима, око бунара и врела и на водама, јашући на вратилима, метлама, штаповима или јарцима.

Жене, које су вјеже, могу то остати све до своје смрти, ако се не исповиједе попу. Ако вјежа умре неисповјеђена, онда и послије смрти нема мира, него тумара по гробљу и причиња се као вампир или вукодлак[3]).

Како се људи и стока бране од вјештица. Поради вјештица добро је заклати јежа, али не посве, извадити из њега срце, осушити га на сунцу прије Илинадана, онда га турити у хамајлију, па ову дати дјетету, да је носи на лијевој страни покрај срца. Овако бране дјецу у вишеградском котару. У Власеницама вјерују, да вјештица може нашкодити човјеку, чим види некакав нишан на челу; за то треба капу носити на чело накривљену, да вјештица не би видјела нишан[4]). Највише се боје вјештицâ у очи часног поста. С тога, кад се пође ту ноћ спавати, остави се н. пр. у Рогатици и Сарајеву светиљка да тихо гори кроз сву ноћ; чељад намажу се по прсима бијелијем луком, метла се окрене наопако за врата, а у врата забије се нож. У чајничком котару бране дјецу овако: Мажу их бијелијем луком по дланонима, по табанима, на ожличици и за вратом по кости; на веригама замећу узо, више и ниже врата направе жене крстиће кашом од колачића, што ће их пећи ту вечер[5]).

Стоку бране од чинилицâ записима, што их записују хоџе. Овакве записе дају на соли кравама и овцама. Кад је вјештица стоци већ нашкодила, онда иде домаћин врачари, да му помаже. Ова му даде какву траву, да је даје говедима или овцама, или му каже, да има нешто подбачено у стаји. Тражећи што је подбачено, нађу обично свежањ крпа или конаца. Ако се стаја од тога очисти, престаће штета у марви[6]).

Како се тисовина, луч, велико зеље и оман против вјештица употребљује, о томе види у 2. књизи овогодишњег „Гласника".

---

[1]) Ник. Николић. [2]) Богдановић. [3]) Богдановић, Билбија, Дражић и Николиновић. [4]) Богдановић и Мат. Поповић. [5]) Николиновић и Мил. Николић. [6]) Мат. Поповић.

Како се може дознати, која је жена вјештица? Треба прије Благовијести убити змију, пробости јој кроз главу чехно (чесно) бијелог лука, и онда обоје засадити у земљу. Кад се лук омлади, треба га отргнути и о Благовијести задјенути за капу. Сад ће вјештице доћи и искати тај лук. Овако у Вишеграду[1]). У Зеници чине ово: Код покладне вечере метне онај, који жели да упознаје вјештице, први залогај хљеба у зубе, те га опет извади, па га онда метне под софру. Мало за тим иде с њиме на поље и ту га метне под ногу. Сада ће видјети, из којих кућа излазе вјештице, те их може овако распознати[2]). У Власеницама раде слично. Овдје изваде на Божић први залогај меса из уста и чувају га добро док ручају. Иза ручка стисну га добро у руци, изиђу с њиме на најближе гувно и звижну ту. Сада се скупе све вјештице око њих, и желе украсти онај залогај; с тога га треба добро чувати, те ни животињама се не смије дати, јер би га вјештице могле из животиње извадити[3]).

„Не ваља."

Прије смо казивали, што мора човјек чинити и како, да од себе одврати какву штету, несрећу или болест; а сада ћемо из народног сујевјерја набројити неколико примјера, што не ваља чинити, ако не ћеш, да на се навратиш какву штету, несрећу, болест или смрт. Обоје се оснива на истој психолошкој основи.

У вече, када се смркне, не ваља ићи на буњиште или гдје се дрва сијеку, јер се ту којешта приказује[4]).

Звијезде, кажу, да не ваља бројити, јер ако би бројећи погодио своју (мисле, да се свакоме по једна звијезда на рођењу дала), одмах би умр'о[5]).

„Не ваља:"

трешњева дрва ложити, због врућице;

трешњевим дрветом гробље ограђивати, јер је проклето;

на Бадњи дан и Божић сједити на столицама, грање преко кољена ломити, сједећи мигати столицом, јер ће иначе стока храмати[6]);

нагорјелим штапом тјерати овце, или у сриједу отварат маказе — због звјеради;

никог питати, за што му лијек, јер од оног лијека не ће бити користи („Прије лијек био него ти упитао!");

[1]) Богдановић. [2]) Петронић. [3]) Мат. Поповић. [4]) Ђ. Милошевић. [5]) Ћоровић. [6]) Мил. Николић.

јести са ножа, јер ћеш добити санђију (Seitenstechen);

остављати на софри угризака хљеба, јер у том задњем угриску остаје снага;

прати хаљине за вријеме међу Божићем и Богојављењем;

убити жабу или пред њом отворити уста, јер ће ти избројити зубе, па ће ти умријети отац или мајка;

стојећи јести и пити;

у први мрак спавати, ни мести собу ни искупљати сметље;

глодати мјешају (дрво, којим се мијеша мандара), јер ће иначе вране јести кукуруз;

палити луч на два краја, јер ће доћи куга, па ако нађе онај угарак, умријеће одмах онај, којега њиме дохвати под ухо[1]);

млијеко просипати на ватри, јер би сисе попуцале у оне овце, козе и т. д., чије је млијеко;

убијену змију преко кољена дизати, да те ноге не боле;

послије сутона по буњишту ходати, да не ограјишеш;

у соби или у кући звиждати, јер ће се котити мишеви;

казивати у кући о јастребу, вуку или о чем другом шкодљивом, јер би опет наскоро штету учинило.

Жене не дају да буде тако (gerade Zahl), н. пр. 2, 4, 6 и т. д. сватова, већ мора бити лихо (ungerade Zahl), н. пр. 12 сватова и 13. млада, јер је број тако несретан[2]).

Ако ти се што привиди кад путујеш, и ако те случајно она приказа зовне, онда се немој одазвати, јер ћеш иначе одмах обољети.

Кад се саткава, не смије мушко дијете ни човјек бити у оној кући, гдје се саткава.

Мушкоме дјетету не смије мати шити кошуљу урезницима.

Мушкоме дјетету не смије се кошуља настављати, нити се смију клини уметати[3]).

Онај дан, кад сељаци сјеме изнесу на њиву, не дају никоме ништа у зајам, да им се жито не расипа кад роди.

На празник Обретеније (дне 24. фебруара) не раде ништа у чајничком котару. Когод ради на тај празник, томе ће се сва радња на зло обратити.

На Вратоломијевдан, који долази кад трешње сазријевају, не пењу се на трешње, вјерујући, да ће одмах са трешње пасти и врат сломити[4]).

Три дана прије и три дана послије Илина дана не смију жене да перу хаљине, бојећи се, да би им се хаљине распале. Тијех шест дана зову „кресови".

[1]) М. Николић. [2]) Мил. Николић. [3]) А. и Ђ. Кондић. [4]) Мил. Николић.

Први дан по Митровдану не ради на селу нико од куђне чељади, да им се мишеви не би котили у куђи и чинили им штету.

Кад се једе млијеко, не даду на селу нагињати ђасом или чанком, мислеђи, да онда не ђе бити млијека.

Ако неко точи на чесми воду, па дође други да точи, онда му први не да наточити док није сам наточио, бојеђи се, да му не би у хајван ударила каква несређа.

Онај дан седмице, у који дође Усјекованије св. Јована, славе преко читаве године и не даду тај дан, који зову „варовни“ дан, ништа почињати, ни дијете крстити, ни карпузу крижати и т. д., јер не би било сретно[1]).

О ноктима и коси. Не ваља у свако доба ни на сваки дан откидати нокте; боље их је откинути у јутро него у вечер. Мухамедовци мисле, да је нокте најбоље откинути у петак, кад им је седмични дан. Источно-православни мисле, да не ваља нокте резати у светац ни у очи празника. Тако не ваља нокте одрезати у недјељу, а ни у суботу, особито у вечер. Код источно-православних је најбоље нокте одрезати у понедјељак или у четвртак. Та се два дана у опђе држе најсретнијим у недјељи, те је најбоље у њих какав посао започети.

Кад се нокти одрежу, не смију се бацати на пут, ни иначе на какво мјесто, куд људи иду, јер би могао ограјисати онај, који би на њих наишао. Најбоље је одрезане нокте замотати у артију, па их метнути у какву рупу у зиду. А нокти не смију се ни на ватру бацати, као ни коса. Кад се мушкиђи оширају, баца се коса гдје му драго, веђином на сметље, јер мушкиђи не пазе толико на косу. Али тим више пазе на косу жене и дјевојке. (Види о томе одсјек: „Чарање дјевојке[2])“.

Послије запада сунца не ваља бити под каквим дрветом, особито не под лозом, јер ђеш ограјисати.

Напротив: Са неначетом водом треба закухати чесницу и налити боју, у којој ђе се васкрсна јаја бојити. Ову боју не ваља просути ни прије ни послије него на Спасовдан у зору. Она јаја, с којима ђе се омрсити, треба бојити на Велики петак, али прије сунца. Љуске од ових јаја треба бацити у воду и рећи: „Ево бацих мухе и бухе[3])“.

[1]) Мил. Николиђ. [2]) Шћеп. Грђиђ из Гацка. [3]) Азабагиђ, Блажековиђ и Деспиђ.

Prilozi fizičkoj antropologiji španjolskih Jevreja u Bosni[1]).

Priopćio

dr. **Leopold Glück,**

primarni liječnik u zemaljskoj bolnici u Sarajevu.

Godine 1884. objavio je Ikow[2]) raspravu, u kojoj je na osnovu svog i tugjeg ispitavanja došao do zaključka, da se Jevreji antropološki dijele na dvije skupine, od kojih je jednu označio „brachycefalnim Nesemićanima“, a drugu „dolichocefalnim Semićanima“. Za prve, koji su sada poglavito u Rusiji naseljeni, veli, da potječu iz srednje Azije, Babilonije i Kavkaza, a za potonje, koji stanuju u transbalkanskoj Turskoj, da potječu iz Palestine.

Po Majeru i Kopernickom[3]) godine 1876. u većoj mjeri potaknuto, pa kako po njima, tako i po drugim poljskim i ruskim ispitačima[4]) do u najnovije doba nastavljeno antropološko proučavanje Jevreja, dokazalo je doduše, da ih je većina brachycefalna, ali u drugu ruku nije još prikupljen dovoljan materijal, da se transkavkaski Jevreji, ili kako se obično nazivaju, Španjoli, splohom ili pretežno mogu karakterizirati kao dolichocefalni. Izuzevši nekoliko lubanja, koje su mjerene po vrlo različitim metodama, imamo samo općenite i vrlo nesuglasne vijesti o fizičkim svojstvima Španjola, koje po mome uvjerenju nijesu dovoljne za konačni sud o antropološkim osebinama.

Ikow je u Weissbachovu opisu španjolskih Jevreja u Carigradu[5]) imao izdašnu podlogu za udešavanje hipoteze, ali da nije previdio Maurerovog prikazivanja španjolskih Jevreja u Bosni[6]), on, ako ne bi sasvim

[1]) Predavao pisac pri 66. sastanku liječnika i prirodoznanaca u Beču, mjeseca septembra 1894.

[2]) Constantin Ikow: „Neue Beiträge zur Anthropologie der Juden“. „Archiv für Anthropologie“, svezak XV., 1884., strana 369 i d.

[3]) Majer i Kopernicki: „Charaksterystyka fizyczna ludności galicyjskiéj“. Krakov, 1877.

[4]) Snegirew (Petrograd, 1878.—1879.), B. Blechmann (Dorpat 1882.), Stieda (Dybkowski), „Archiv für Anthropologie“, svezak XIV., 1883., Majer i Kopernicki (Krakov 1883.), Anučin (Petrograd 1889.), Pantiuchow (Petrograd 1889.), Talko-Hryncewicz (Krakov 1892.).

[5]) A. Weissbach: „Tjelesne mjere raznih ljudskih plemena“ („Zeitschrift für Ethnologie“, svezak IX. Supplement. Berlin 1878.

[6]) F. Maurer: „Mittheilungen aus Bosnien“. „Das Ausland“ 1869.

napustio svoje hipoteze, za cijelo bi je veoma modificirao. Weissbach za španjolske Jevreje veli, da su „mahom lijepog, vitkog stasa, ma da su većinom uskih pleća, da imaju izrazito dugu, usku glavu, i isto takvo, nešto prognatno lice, — velik, često svinut, uzak, samo veoma rijetko malen nos, velika usta, bujnu, većinom mrku kosu, ma da ih ima i crvene, a vrlo rijetko plave kose; oči su im smegje, rijetko kad sive, a najrjegje modre“. Taj učenjak[1]) misli, da su španjolski Jevreji „po svoj prilici pravi židovski tip mnogo čistije sačuvali od svoje braće, koja su rasuta megju Evropljanima“.

Maurer opet ovako prikazuje španjolske Jevreje u Bosni: „Najviše u oči udara lice tih ljudi, koje rijetko kad bijaše semitsko, ali tomu nasuprot, naročito u starijih žena turansko, ako se naime jako razvijene obrazne kosti, široka usta tankih usana, utisnut, a dolje debeo, gotovo kruškolik, prilično dug nos, može nazvati turanski, te je povrh toga glava izrazito kratke lubanje. U te vrste glava vrlo sam često vidio modre oči i plavu, često crvenkastu kosu, koju sam dakako samo u muškaraca mogao vidjeti, koji se onda od onih s dugom lubanjom razlikovahu višim i krepčijim stasom, ali uopće ne bijahu onako lijepih ličnih crta, kao oni tanji sa semitskim glavama“.

Da španjolski Jevreji nijesu splohom dolichocefali, to potvrgjuje u novije vrijeme i pl. Luschan[2]), tek ovaj dojako nije objelodanio rezultate svoga mjerenja. Pošto dakle — osim onih, što sam ih gore citirao, — rezultati o ispitavanju španjolskih Jevreja nijesu ni malo suglasni niti su eksaktni, to hoću da ovdje priopćim rezultate, do kojih sam došao, izmjerivši 55 bosanskih španjolskih Jevreja, mahom muškaraca.

Ljudima, koje sam mjerio, bilo je od 18 do 51 godine, a pripadahu gotovo svakomu zanimanju, u koja španjolski Jevreji u Bosni najviše ulaze.

Dužina tijela variirala je izmegju 1502 *mm* i 1855 *mm* s prosjekom od 1634 *mm*. Španjolski su Jevreji po tome, kao uopće svi židovi u Evropi, srednjeg stasa. Razmjere njihove veličine osobito će nam prikazati ovi brojevi. Izmegju 55 osoba bilo je 11, t. j. 20% do 1600 *mm*, 34, t. j. 61·8% do 1700 *mm* i 10, odnosno 18·2% preko 1700 *mm* visokih. Prema tomu može se reći, da megju španjolskim Jevrejima ni mali ni veliki ljudi nijesu rijetki, ali da su najviše srednjeg uzrasta.

Većinom valovite (47·2%) i kudrave (33·9%), rjegje pak kovrčaste (13·2%) ili glatke (5·7%) vlasi najčešće su mrke (68·5%), ma da i jasno-smegja (16·6%) i crna (11·1%) kosa u opreci s plavom (1·9%)

[1]) F. Maurer: „Mittheilungen aus Bosnien“. „Das Ausland“ 1869.

[2]) F. pl. Luschan: „Die anthropologische Stellung der Juden“. (Izvještaj o XXIII. općoj skupštini njemačkog antropološkog društva u Ulmu). „Archiv für Anthropologie“, svezak XXI., 1892.–1893.

nije rijetka. Megju onima, koje sam ja mjerio, zabilježen je samo jedan crvene kose, ali moram reći, da je to samo slučajno, jer nema sumnje, da mnogo češće nailazimo na crvenu, nego na plavu kosu u španjolskih Jevreja.

Slabu trajnost vlasi, koju je već Talko-Hryncewicz[1]) konštatovao u litavskih i ukrajinskih židova, mogu ja da potvrdim i za španjolske Jevreje, jer ne gledeći na to, da sam u malom broju, na koji je stegnuto bilo moje ispitivanje, u pet osoba konštatovao nedostatak vlasi uslijed favusa (krasta), mogao sam povrh toga u tri čovjeka u godinama od 43—45 zabilježiti vrlo razvijenu ćelavost.

Koža im variira od bijelo-ružičaste, žućkaste i svjetlomanjaste, pa sve do prave ciganjske crnomanjaste boje, ali je češće bijela (60%) nego zagasita. U tom pogledu priliče španjolski Jevreji drugim židovima, u kojih se svjetla koža nalazi do 66%.

Šarenica u oku bijaše u 17 osoba, t. j. u 30·9% siva, smegja u 25, t. j. u 45·5%, a mrka u 13 osoba, t. j. 23%. Ako i prevlagjuje u ostalih židova mrka šarenica, to se u njih svjetlija boja opet 12% do 13% više vigja, nego u španjolskih Jevreja.

Iz dojakošnjeg prikazivanja u pogledu boje, kose, kože i očiju slijedi, da 69% španjolskih Jevreja valja pribrajati mješovitom, 29% zagasitom, a samo 2% svjetlom tipu. Toliki broj osoba mješovitog tipa d o k a z u j e bez sumnje dovoljno, da španjolski Jevreji nijesu čista rasa, ali se iz toga što se na bijeli tip nailazi samo u malog broja, može izvoditi, da se je miješanje izmegju zagasite semitske i svjetle nesemitske rase obavilo već prije više vijekova, jer bi taj proces u kasnije doba bez sumnje ostavio jasnijih tragova, t. j. svjetli tipus bio bi češći.

Dužina glave variira izmegju 174 *mm* i 201 *mm* s prosjekom od 186 *mm*, širina glave izmegju 138 *mm* i 166 *mm*, prosječno 149 *mm*, iz čega slijedi srednji indeks glave od 80 *mm*. Španjolski su Jevreji dakle, gledeći na indeks glave, na megji izmegju meso- i brachycefalije (srednje- i kratkoglavih). Kada se ovako dobiveni brojevi pobliže razmotre, onda pokazuju, da je od izmjerene čeljadi nagjeno 4, t. j. 7·3% dolichocefalnih (dugoglavih), 19, odnosno 34·5% mesocefalnih (srednjeglavih) i 32, odnosno 58·2% brachycefalnih (kratkoglavih).

Ako sada iz nereduciranih brojeva slijedi, da su bosanski Španjoli smjesa od jednog dolichocefalnog i od jednog brachycefalnog plemena, i da je pri tome danas još potonje osam puta jače zastupano nego pregjašnje, to nas opet reducirani brojevi uče, da su oni, koje smo mjerili, doduše

[1]) Julian Talko-Hryncewicz: „Fizička karakteristika ukrajinskih i litavskih židova“. Krakov, 1892. (poljski).

potekli iz smjese rečenih plemena, ali da pri tome brachycefalno pleme nije onako silno odlučivalo, kako bi čovjek mogao suditi na temelju nereduciranih brojeva.

Nego uzeli mi reducirane ili nereducirane brojeve za temelj pri prosugjivanju plemena, kome bosanski Španjoli pripadaju, opet ćemo vazda doći do toga rezultata, da ti Španjoli nijesu jedinstveno pleme, i da se u tome ne razlikuju od ostalih Jevreja, naročito od ruskih, koji su, kako je to utvrgjeno mjerenjem Dybowskog (Stieda), Blechmanna, Talko-Hryncewicza, pa i samoga Ikowa, takogjer pomiješano pleme. Ovaj je naime megju 51 izmjerenim mužem konštatovao 14% dolichocefala, 23% mesocefala i 62·5% brachycefala s prosječnim indeksom lubanje od 80·76%.

Horizontalni obim glave, kome je središnja mjera 546 *mm*, variira u pojedinaca izmegju 515 *mm* i 587 *mm*; može se dakle, gledeći na dužinu tijela reći, da je srednje veličine. Poljačko-ruski Jevrej ima upoprijeko obim glave od 551 *mm*, ovaj dakle ne samo da je apsolutno, nego je u razmjeru prama dužini njihova tijela (340:1000) nešto veći, nego u Španjola.

Čelo je većinom (72·7%) visoko i pràvo (74·7%), ma da su i niska i nagnuta čela zabilježena od prilike u četvrtog dijela onih, koji su posmatrani. Širina čela variira izmegju 94 *mm* i 115 *mm*, te u prosjeku ima 105 *mm*. U Španjola je dakle prãma dužini tijela razmjerno usko čelo (63·6:1000). Pošto rusko-poljački Jevreji prosječno imaju 110 *mm* široko čelo, to Španjoli već po sebi za 5 *mm* za njima zaostaju; uzme li se povrh toga još na oko, da je prosječna dužina tijela u onih prvih za 14 *mm* manja (1620) nego u Španjola (1634), onda širina čela u potonjih izlazi još manja.

Mjerenjem visine lica od okrajka kose do brade pronašla se minimalna visina od 157 *mm* i maksimalna mjera od 195 *mm*, a osrednja visina od 176 *mm*. Visina lica od nosnog korijena do brade bijaše od 107 *mm* do 135 *mm*, prosječno 120 *mm*. Visina srednjeg lica najposlije pokazala je, izmjerena megju oblucima jarmenice, minimum od 125 *mm*, maksimum od 149 *mm* i prosjek od 131 *mm*. Širina viličnog kuta iznijela je pri razlikama od 87 *mm* do 114 *mm*, prosječno 98 *mm*.

Poredivši ove brojeve sa gore spomenutima, koji se odnose na širinu čela, naći ćemo, da Španjoli upoprijeko imaju lice srednje visine, pri čelu i dônjim vilicama usko, pri jarmenicama pako široko, sve u svem dakle uglasto lice.

Indeks lica, sračunan po Kollmanu, pokazuje osrednju mjeru od 89·7 *mm*, po tome Španjoli još izlaze chamaeprosopi (niskog lica); nego kada se taj indeks poredi u izmjerenih pojedinaca, onda se nagje, da ih je 29, odnosno 52·7% chamaeprosopa, a 26, t. j. 47·3% leptoprosopa (visokog lica). Ako sad već iz te činjenice same, da je kako chamaeprosopija, tako

i leptoprosopija gotovo pojednako zastupana, nesumnjivim načinom slijedi, da su Španjoli mješovito pleme, te ćemo za to naći nepobitan dokaz, ako isporedimo indeks lica s indeksom glave. Megju onima, koje smo mi mjerili, nagjeno je, — uzevši na oko indeks glave (ali ne indeks lubanje), — da su 4 dolichocefala, 19 mesocefala i 23 brachycefala. Od ovih su 2 dolichocefala chamaeprosopi i 9 leptoprosopa, a najposlije 17 brachycefala chamaeprosopi i 15 leptoprosopa. Iz ovakog poredanja slijedi, da su obje forme lica na svaku od one tri grupe lubanja gotovo pojednako podijeljene.

Većinom duguljasto rasporene oči imaju, — osim nekoliko izuzetaka, — ravna, prosječno 30·3 *mm* duga očna šipila. Samo su u dva slučaja konštatovana kosa šipila, ali je u oba slučaja samo jedno oko bilo krivo.

Nos ima izmjerivši ga od korijena do vrška, prosječnu dužinu od 80 *mm* i prosječnu širinu od 33 *mm*. Nosni korijen u 9% je dubok, u 55% srednje dubljine, a u 36% splošten. U 44% konštatovan je pràv, u 20% konkavan, a u 34% konveksan nosni hrbat. U 64% bio je srednji, u 34% šiljat, a samo u 2% tup nos. Naduvena nosna krila bila su u 66%, sploštena u 34%. Nozdrve najposlije bijahu u 48% prave, u 36% spuštene, a u 6% uzvinute. Po tome Španjoli imaju velike nosove srednje širine i različitog oblika, megju kojima pràvi pretežu, ma da i šiljasti i konveksni hrptovi i spuštene nozdrve nijesu rijetke. Tupi se nosovi u Španjola samo rijetko kad nahode.

Usta, mahom sastavljena od podebelih, nešto nabulih usana, imaju pri razlikama izmegju 41 *mm* i 61 *mm* srednju širinu od 51 *mm*. Ona se dakle u razmjeru prama dužini tijela (31:1000) mogu označiti kao široka.

Dužina ušiju variira izmegju 51 *mm* i 71 *mm*, osrednja je dakle 37 *mm*.

Često odmaknute uši imaju, osim rijetkih izuzetaka, odvojene resice, te su u razmjeru prãma visini tijela vrlo velike.

Bosanski Španjoli pri razlikama od 744 *mm* do 980 *mm* imaju prosječni obim prsiju od 851 *mm*, gledeći na dužinu tijela iznosi on dakle 521 *mm* na 1000 *mm*. I ako se dakle oni; koje sam ja izmjerio, i ne mogu mahom označiti tjesnogrudima, pošto je srednji obim prsa za 34 *mm* viši od dužine tijela, to opet moram istaknuti, da je od prilike u 35% izmjerenih bio manji nego polovica dužine tijela, ili drugim riječima, da je više nego treći dio bosanskih Španjola tjesnogrud.

Raširene ruke najposlije pokazuju osrednju širinu od 1693 *mm*, koja je po tome za 59 *mm* viša, nego prosječna dužina tijela, ma da u 13% izmjerenih za ovom zaostaje.

Iz našeg razmatranja dobivamo ovu spoljašnu sliku bosanskih Španjola. Oni su srednjeg uzrasta, često tjesnogrudi, a ne rijetko i malog uzrasta, megju kojima plećat gorostas, kada se ponegdje zadesi, tim više udara

u oči. Glava različitih oblika, megju kojima je mesocefalni najobilatije zastupan, odlikuje se gotovo tipičnom, u svim nuancama mrkom, većinom valovitom ili kudravom kosom. Crvena se kosa nahodi ponegdje, plava sasvim rijetko kada. Niska, široka lica nahode se baš tako često, kao i visoka i uska, a oba ta tipa većinom su svjetla; visoko, usko i pràvo čelo imaju većinom crnomanjasti Španjoli sa mrkim, ne rijetko sivim, ali rijetko kad plavim očima. Isto tako imaju velike, pràve, prije široke nego uske nosove, koji se u 34% razviju u prave pravcate semitske nosove. Tupi su nosovi rijetki. Ako sad još dodamo široka usta sa ponešto nabulim usnama i velikim, ponešto klapavim ušima, onda pred sobom imamo antropološki vjernu, ako možda i ne potpunu sliku bosanskog španjolskog Jevrejina.

Pošto se rezultat moga izučavanja veoma razlikuje od dojakošnjih nazora, koji su se u antropološkom pogledu razvili o bosanskim Španjolima, valja mi, da predusretnem kakoj dvoumici o identičnosti bosanskih s drugim Španjolima, spomenuti, da je većina danas u Bosni naseljenih Jevreja amo došla iz Carigrada i iz Salonika, a samo mala čest iz Italije. Veliki dio bosanskih Španjola potječe od 30—40 familija, koje su god. 1604. sa Naftali-bin-Mandžurom, bankirom bosanskog valije, Baltadži-Mehmed-paše, iz Carigrada i Salonika amo došle. Mnoge su se familije kasnije doselile iz Rumelije, Srbije i Bugarske, isto tako pojedine iz Padove i Mletaka. Iz toga nadalje, što bosanski Jevreji mahom pripadaju „sefardičkoj“ šljedbi, što od vajkada imaju koje španjolska, koje talijanska imena, kao n. pr. Alchali, Chavio, Pereira, Albachari, Calderon, Danon, Gaon, Altaraz, Pinto, Finzi, Maestro, Montiljo, Papo, Pardo i t. d., a najposlije, što izmegju sebe govore španjolski, s turskim i bosanskim primjesama, slijedi čisto i jasno, da su bosanski Jevreji pravi Španjoli, te će se i u antropološkom pogledu jedva razlikovati od drugih Španjola.

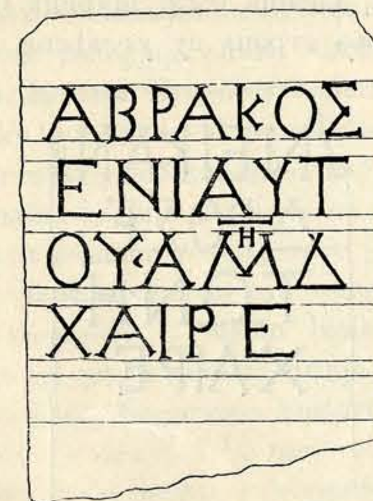
Sad i ako se, kako je mojim mjerenjem utvrgjeno, izmegju Španjola i drugih, naročito ruskih Jevreja u antropološkom pogledu opažaju nekoje razlike, to one ipak nijesu tako bitne naravi, da bi se na tom temelju mogle istaknuti onako oštro razlučene dvije grupe Jevreja, kako je to Ikow učinio. Isto tako, kao što nema židova, koji bi se mogli nazvati „Nesemićanima“, nema — bar u Evropi — ni takvih Jevreja, koji bi se smjeli označiti kao „čisti Semićani“. Po mome sudu svi su Jevreji mješovitog plemena, u kome su — po svoj prilici — nesemitski elementi jače zastupani nego semitski.

Натписи из Никопола (Превеса) у Епиру.

Прије кратког је времена набавио босанско-херцеговачки земаљски музеј мале надгробне натписе, који потјечу из Никопола, града, што га је Аугуст утемељио послије побједе код Акција. Биљешка о провениенцији овог нахођаја позната је само гледе натписâ под тачкама 1.—3., али нема сумње, да и 4. натпис потјече с истог мјеста; плоча је начињена од истог материјала, има једнаки облик, а садржај јој приликује садржају свих других натписа.

Те плоче ваљда потјечу из гробнице сличне колумбарију; од чавала и загвоздица није се на њима могло распознати трага. Аналогне плоче објавили су К. Геројанис и Е. Санто у „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XIV., стр. 114., тачка 2. *a—f* и XV., стр. 127., тачка 1.

1. Мраморна плоча, висина 0·295, ширина 0·22, дебљина 0·03; само предња и стражња је страна углађена; линије слабо запаране.

Слика 1.

Објавио К. Геројанис на означеном мјесту XIV., стр. 114., тачка 2. *a*. *Ἄβρακος, ἐνιαυτοῦ α′(=1) μη(νῶν) δ′(=4), χαῖρε.*

2. Мраморна плоча, сасма храпаво остављена; висина 0·295, ширина 0·24, дебљина 0·03. *Γλαύκη, ἐτῶν με′ (=45), χαῖρε.* (Исп. *сл. 2.*)

3. Мраморна плоча доље с десна одломљена; висина 0·33, ширина 0·185, дебљина 0·021; само предња и стражња страна углађена.

Објавио по Геројанис-у Е. Санто на означеном мјесту, XV., стр. 128, тачка 2. *Εὐθάλασος, ἐτῶν με' (= 45), χαῖρε.* (Исп. *сл. 3.*)

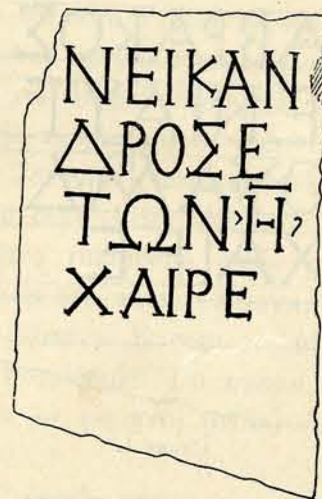

Слика 2.

Слика 3.

4. Мраморна плоча; висина 0·29, ширина 0·185, дебљина 0·021; горња, предња и стражња страна су углађене.

Слика 4.

Νείκανδρος, ἐτῶν η' (= 8), χαῖρε.

Сарајево, у октобру 1894.

Карло Пач.

O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni.

Piše

Franjo Fiala.

Godine 1891. je gospodin Hugo Jedlička, inžinir zemaljske vlade, u nasutoj gradini Čungaru, koju i Čongarom zovu i koja leži od prilike za jedan sat jugozapadno od kotarskog mjesta Cazina, za pokušaj na nekoliko mjesta prekopavao, pa je gospodin rudarski satnik Radimsky uspjehe tih pokušaja objavio u 3. svesku „Glasnika“ 1894. pod naslovom „Gradina Čungar kod Cazina“.

Radnje rečenog gospodina inžinira stegle su se na dva jarka, od kojih jedan, 31 *m* dug i 3 *m* širok, teče duž nasipa, dok drugi, 12 *m* dug i 3 *m* širok, na prvi u njegovu produšku upada u pràvom kutu (vidi rečenu publikaciju, sl. 1.).

U proljeću godine 1894. nagjoše seljaci u velikom jarku na jednom odronjenom mjestu broncanu kacigu, koju je kotarski predstojnik cazinski, gospodin pl. Szirmay poslao zemaljskom muzeju.

Radi tog znamenitog nahogjaja odasla visoko zajedničko ministarstvo financija gospodina dra. Moritza Hoernesa i mene na ono mjesto, gdje je nagjen, da u jednu ruku pobliže izvidimo prilike, u kojima je nagjen, a u drugu da eventualno raskopamo grobove, ako bi takih bilo.

Od onoga, koji je našao kacigu, mogosmo na samom mjestu ovo doznati.

Kaciga je nagjena u jednom grobu. Grob je bio 1·2 *m* duboko pod površinom čungarskog nasipa, taman na onome mjestu, gdje na veći jarak upada produžak manjeg. U njemu bijahu tri kostura, i to jedan odraslog čovjeka i dva od prilike desetgodišnje djece, koja su ležala na desnoj strani onoga čovjeka. Na prsima kosturovim ležahu dvije željezne stremenke ili halke, *slike 1.* i *2.*, $^1/_3$ i $^1/_2$ nar. vel. To ili su bile ručice štita ili kake drvene posude; kraj nogu, s otvorom gore okrenutim bila je postavljena broncana kaciga. Osim toga da su se u zemlji, koja se čini kao da je masna, našli tragovi drvenom uglju i fragmenti ilovastih rbina. Mi od toga ništa više ne mogosmo naći.

Od jednog komada iskovana kaciga ima oblik šešira s uskim perom uokolo i jednostavnim povorom duž glave, tako da se je slobodno može

nazvati kacigastim ili šljemovitim šeširom. (Vidi *tablu I.*, ⅓ nar. vel.) Niže pera smještena su dva tenećeta tako na oblik koluta, da ih drže u širini od 6 *mm* uzvrnuta i za njih prikovana pera. Ova dva polukružna tenećeta, koja zajedno čine kolut, imaju s obiju strana dva zaliska, za koje se pričvršćivao remen podbradač. Prema zjalu šešira ti su zalisci

Slika 1.

Slika 2.

u širini od 5 *m* okomito previnuti na pera, a pri temelju previnutog dijela ima 21 probušena ušica u razmacima od 30 *mm*, koje su valjda služile za pričvršćivanje postave od jarine ili od kože.

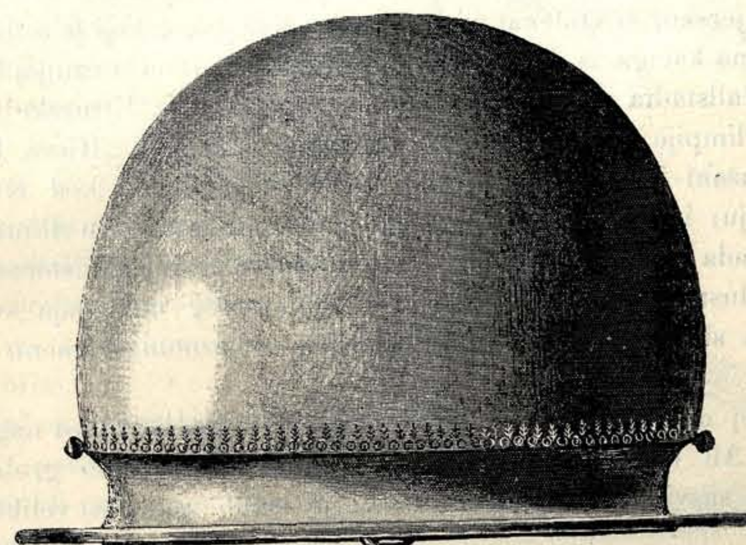
Na prednjoj i stražnjoj strani kacige, ima ondje, gdje se svršava povor, po jedno broncano dugme. Jesu li ta dugmeta samo imala dekorativnu svrhu ili su služila za pričvršćenje kriste, ne mogu pouzdano da reknem. Jedina je ornamentalna dekoracija toj kacigi trak, kojim je opasana, i koji sastoji od usavaćenih kolobara i palmeta. U kolobarima izveden je usavaćenom crticom, koja markira pravac glavnog sjena jedne kruglje, takav efekat, kao da su jedna do druge nanizane i plastički se ističu. Taj kacigasti šešir ima ove dimenzije:

Obim na spoljašnjem okrajku pera . . .	930 *mm;*
obim kacige	650 *mm;*
dugi premjer pri perima	295 *mm;*
poprečni premjer „	285 *mm;*
unutrašnji dugi premjer kacige	215 *mm;*
unutrašnji poprečni premjer kacige . . .	205 *mm;*
visina kacige	205 *mm.*

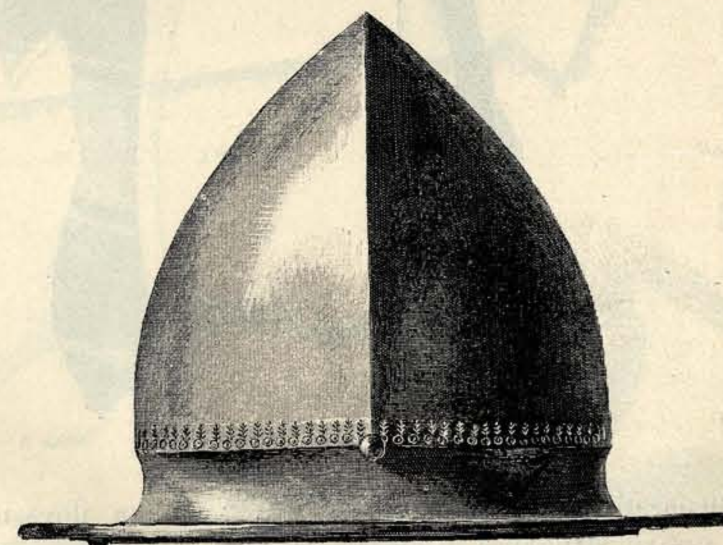
Od našeg eksemplara poznate su mnoge analogije. Najsličnija je ona godine 1878. kod Vača u Kranjskoj nagjena kaciga[1]); razlikuje

[1]) Deschmann i Hochstetter: „Prähistorische Ansiedlungen in Krain". „Denkschrift der matem.-naturw. Classe der Academie der Wissenschaften" XLII. sv., Beč 1879. — Hochstetter: „Die neuesten Gräberfunde von Watsch in St. Margarethen". „Denkschrift der matem.-naturw. Classe der Academie der Wissenschaften" XLVII. sv., Beč 1883.

Tabla I.

1.

2.

se samo ponešto izvijuganim perima i time, što nema dugmeta na oba kraja povora.

Nadalje valja našem tipu još pribrojiti:

20 kaciga sa djelomice etrurskim natpisima, nagjenih 1812. kod Negave u Dônjoj Štajerskoj; fragmenat od Dernave u Kranjskoj, koji je u ljubljanskom muzeju; jedna kaciga iz Idrije u Kranjskoj s natpisom u ranijoj latinštini[1]); kaciga iz Hallstadta u Gornjoj Austriji[2]); isto takva iz Etrurske[3]); glasovita kaciga iz Olimpije s grčkim posvetnim natpisom, kojim „Hiero, Deinomena sin i Sirakužani Zevsu kao desetinu tirhenskog plijena kod Kume“ ovaj dio posvećuju; i serija kacigâ u gregorijanskom muzeju u Rimu.

Da li sada ta kaciga pripada kojoj srednjo-italskoj ili istočno-alpinskoj metalnoj industriji, to je za odregjenje doba našeg nahogjaja svejedno; u oba nam ga slučaja valja pribrojiti starijem željeznom vremenu halštatske perijode.

U maloj mjeri pokušanim prekopavanjem nije, na žalost nagjen kakav novi grob. Ali to nije isključeno, da se ne bi još našlo grobova, kada bi se nasip sasvim raskopao. Za sada je samo nagjena velika množina

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

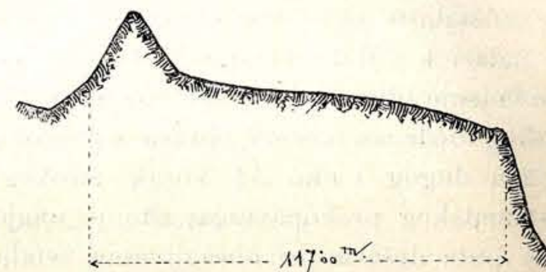
našaranih i nenašaranih ilovastih rbina, dva krstolika ilovasta pršljena, dvije koštane sprave, strugalice ili dlijeta, *slike 3.* i *4.*, $^2/_3$ nar. vel., nekoliko komada broncane žice nikakog oblika i više fragmenata našarane lončarske

[1]) U zbirkama dvorskoga muzeja u Beču.

[2]) Sacken: „Das Grabfeld von Hallstadt“, tab. VIII., sl. 6., Beč 1868.

[3]) Lindenschmidt: „Die Alterthümer der heidnischen Vorzeit“ I. knj., III. sv., tab 2., sl. 5., Mogué 1864.

robe grčkog ili italskog postanja; jedan komad sa veoma istaknutim okrajkom, s užim i širim rgjastim trakama, prikazan je u *slici 5.*, u nar. vel. Gradina „Čungar“, vidi crtež i presjek, *slika 6.*, takav je tip, koji se vrlo razlikuje od svih drugih prehistoričkih gradina u našoj zemlji. Impozantni, 7·5 *m* visoki, 77 *m* dugi i 46 *m* široki nasip, koji zatvara ulaz i kome se uz zapadni pristranak prostire samo naselište (castelliere), ima premca samo u dvije druge gradine cazinskog kotara, o kojima ću ovdje da progovorim.

Slika 6.

Na zapadnom obronku Čungara ima uska, potočićem natopljena drâga. Prešavši preko nje, uzlazi se sjevero-zapadnim pravcem kroz selo Osredak do sela Gradine, gdje se u morskoj visini od 385 *m* uzdiže Mali Čungar, koji još zovu „Velika i Mala Gradina“.

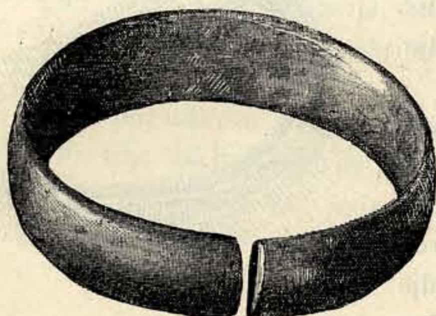
Slika 7.

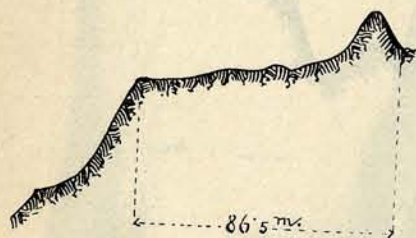
Sva je gradina malim prodolom razdijeljena na dva dijela, na južni, „Veliku Gradinu“ i sjeverni, „Malu Gradinu“. *Slika 7.* prikazuje nam crtež i presjek zemljišta od sjevera prama jugu.

„Velika Gradina“ omegjašena je na južnoj strani 51 *m* dugim, 7 *m* visokim, ponešto na oblik polumjeseca savijenim zemljanim nasipom. Zemljište se za tim u dužini od 60 *m* spušta u duboki prodô, iz koga se uzlazi k „Maloj Gradini“. I ovdje ima nasip, koji zatvara ulaz, ali su mu manje dimenzije, nego onome pred „Velikom Gradinom“. Ostanci niskog bedema, veoma obrasli šipragom, vide se na sjeveroistočnoj strani 232 *m* dugog i oko 51 korak širokog kastelijera. Ovuda još nije bilo sistematskog prekopavanja; što je nagjeno, slučajno je nagjeno, kako se više puta dešava pri obragjivanju zemlje.

Pažljivo tražeći nagje se rbinâ od ilovastog sugja u obje gradine dosta onuda rasutih. Po masi i po tome kako su pečene, posve su slične onima na Čungaru. Našarani mi komadi nijesu dospjeli u ruke. Broncanih stvari našli su seljaci više puta na Maloj Gradini. Od tih su ovi predmeti dospjeli u zbirke zemaljskog muzeja: fragmenat jedne bočke s raščlanjenom glavicom, gornji joj je dio udubljen poput lijevka, gravirana, *slika 8.*, $^2/_3$ nar. vel.; fragmenat naočaraste špiralne fibule s utaknutim jezičcem; dva ulomka dvostruke špirale; ulomci plosnatog, ljevenog koluta s trouglastim trupom; špiralna žica i četiri ulomka masivne grivne s noge. Slična, čitava, *slika 9.*, $^2/_3$ nar. vel., izorana je kod sela Mutnika, $3^1/_2$ *km* sjeverozapadno od Male Gradine. Kamenit nadžak, probušen popunjuje za sada taj inventar. Po nagjenim broncima možemo konštatovati, da je to mjesto i u halštatsko doba bilo naseljeno; vrijeme, kada je naseobina postala, za sada se ne može ustanoviti.

Slika 8.

Slika 9.

Slika 10.

Treća je slična gradina iznad sela Vilenjače, koje je šest kilometara jugozapadno od Cazina.

U crtežu i presjeku, *slici 10.*, vidimo gotovo 10 *m* visok i 35 *m* dug zemljani nasip, kojim je zagragjeno oko 100 *m* dugo i 45 *m* široko naselište. Po nasipu i u gradini rasuta je množina ilovastih rbina čungarskog tipa; drugih predmeta ovuda se još nije našlo.

Te tri ovdje prikazane prehistoričke gradine razlikuju se od onih u srednjoj i južnoj Bosni, te se i nehotice mora pomišljati, da te gradine treba pripisati drugim plemenima nego onim ilirskim, koja su bila naseljena u južnim krajevima.

I u sjeverozapadnoj Bosni nagjeni artefakti iz halštatskog doba upućuju na sjeverno kulturno središte, što se naročito tumači Savom kao prometnim putem.

Možda su u onom kraju bili naseljeni Japudi.

Сјенице у Босни и Херцеговини.

Приопћио

О. Рајзер, кустос земаљског музеја.

Једва да је икоја птичија фамилија својим животом кориснија и својим кретњама убавија него сјенице. И ако у њих за право о пјевању не можемо говорити, опет се не може порећи, да се вабљење њихово, нарочито у прво прољетно доба, веома угодно доимље уха људског.

По томе, што су све врсте, које находимо у нашем подручју, махом станарице, излазе нам поједини заступници фамилије тим драгоцјенији, што помажу оживљавати зимску пустош. Први јасни сунчани трачак и у дане циче зиме изваби весели тај народ из густог грања, гдје је почивао прошлу ноћ, те онда птичице с веселим звиждуком полете кроз безлисне крошње и грмље, тако да се понегдје нагомилани снијег на земљу спраши.

Не види се веселим птичицама, да им у те дане често ваља патити љуту невољу. Ако је благо вријеме, онда су им зарезници сакривени под кором, да ондје презиме, као и њихова јајашца, угодна храна; али када љута студен ледом оцакли и дебло и гране, онда множина тих најкориснијих птица погину, као жртве глади и студени. Ту човјек може и треба да помогне, па да уређујући хранилишта, просипајући сјеме од сунцокрета, вјешајући на подесним мјестима животињске лешине и т. д. учини колико може за уздржавање сјеница, које тако љуто страдају.

Када у рано прамаљеће топлије сунчане зраке, а још више југовина растали лед са дрвећа и грмља, онда ти за сјенице настане весео живот. Сад има доста хране, па гласно звиждећи вабе мужјаци женке.

На срећу свимколиким сјеницама у Босни не треба за дуго тражити подесна мјеста за гнијездења, таких овуда има тушта и тама. Пошто су јаја снесена, има женка доста времена да смишља, како ће прехранити онолико потомство. Када се млади извале, онда се она без одмора и умора натјече с мужјаком у добављању хране, а тиме човјеку постаје највећим добротвором. Када једноћ цијела дружба полети, онда ти буде весела живота како у шуми, тако по вртовима,

и по дрвљу у пољу. Из почетка млади још просјаче храну у старих, који се без престанка труде, касније их виђаш живе као живо сребро у лову на зарезнике. Тако се помало примиче јесен, те посматрач у то доба године може да види сјенице, гдје по фамилијама једна за другом лете украј шума, уз обале потока и ријека и т. д., па хитро и брижно претражују грање и свагдје само кратко вријеме проведу. Тако својом веселом игром забављају како безазлена шетаоца, тако и шумара на самотном чекању. Тако те умилне птице проживе годину. Толико хтједох као увод рећи прије, него што пријеђем на описивање појединих врста и фамилија.

Скуп сивих сјеница обично се означује укупним именом врсте *Poecila*, те у Босни и Херцеговини има три заступника, наиме:

Poecila palustris (L.) = *P. montanus* Baldst., Gebirgssumpfmeise, горска сивка.

P. fruticeti (Wallgr.) = *P. communis* Baldst., Sumpfmeise, сивка.

P. lugubris Natt. Trauermeise, сјеница туробница.

Између обје прве врсте има множина прелазних облика, по којима би се могло питати, да ли она прва није тек само облика оне друге. То нам потанко разјашњује најновије, савјесно и опсежно разлагање орнитолога Празака у Бечу.

Толико стоји, да и у Босни *P. montanus* више живи у горовитим крајевима, а *P. communis* више по равницама, и то нарочито на сјеверу. У Бугарској пошљедњи облик још никако није нађен. — Сјеница туробница необично је проширена у нашем подручју, пошто као чедо југа своју праву домовину находи у шумовитим крајевима Херцеговине, али је и станарица у горским крајевима средње Босне, те је овуда има до 1000 *m* морске висине. Али према Сави још се је није виђало. Може се дакле за све три трсне сјенице рећи, да су неодвисно од форме земљишта настањене по свем подручју.

Ексемплара типичног сивића има у музејској збирци из околице сарајевске (Кошева, Требевић), са Козаре планине, из Главатичева и из краја око Борака у Херцеговини и т. д. Ко потанко разликује, одмах ће типску форму сивића распознати по нешто ситнијем и њежнијем гласу од горског облика с великом црном пјегом на гркљану и у затиоку, и по зеленим ивицама летних пера. Сјеницâ таквог шара поубијано је и конзервирано на Хранисави, на Озрену (код Сарајева), на Требевићу, код Коњица и у Клековачи планини.

Биологија обију ових трсних сјеница доста је позната. То мање вриједи за сјеницу туробницу. Боравиште ове велике сјенице познаје се вазда по њеном, врапчијем гласу сличном дозивању: цер, цер!

Она је нестална, па је често баш није лако згодити из пушке. То најлакше за руком пође у касно јесенско и зимско доба, кад се скита по безлиснатим хвојевима воћака. Једноћ, 22. марта 1890., пође ми за руком, те сам једним јединцатим метком убио и мужјака и женку, пошто сам се дуже времена за њима шуњао, — а то је ријеткак случај. Све настојање, да се из Босне и Херцеговине добију јаја сјенице туробнице, остало је доселе посве безуспјешно, ма да у појединим крајевима Херцеговине не ће баш бити одвише тешко налазити их, па тако се поуздана јаја од *P. lugubris* још увијек добивају из неисцрпивих збирки одличнога испитивача дра. Крипера у Атени.

Осим горе наведеног краја посматрао сам и убио ту занимљиву врсту код Пазарића, Локава код Стôца, Завале, Билећа, Драчева, Подхума и Главатичева. У задњим мјестима живи она нарочито у пространом храстовом шипрагу, а чини се, да тамо амо гнијезди и по распуклинама у стијењу.

Parus ater L., Tannenmeise, борова сјеница. Станујући једино у црногоричким шумама по Босни, не салази борова сјеница никада у низине, него се цијеле године крије по височинама. Име јој додуше ни у њемачком ни у нашем језику није право, пошто јој је оморика *(Picea excelsa)* дража од сваке друге црногорице. Тако она оживљава горњи шумски појас свих планина сарајевског котара, те је поновно прикупљена код Вареша, на Озрену, на Хранисави, на Игману и код Довлића (Требевић). И неколико је јаја од ње нађено у предјелу код Ступња испод Јахорине.

11. јуна 1889. прикупио сам у планинама код Сарајева полетарце, који су се излегли у некој напуштеној мишјој рупи. Шар борове сјенице чини се, да је у овим земљама прилично сталан, док у другим балканским земљама веле да има знатних одлика.

Parus cristatus L., Haubenmeise, круната сјеница. Као што је боровој сјеници најдража оморика, тако круната сјеница најволи бити у борићима, али се понешто находи и по другој црногорици. У нашим је земљама свуда много рјеђа него ли пређашња, али се ипак по планинским шумама код Сарајева и уопће у централној и јужној Босни готово свуда находи. У клековини *(Pinus montana)* Пласе планине код Јабланице, гдје сам 23. јула 1889. убио старог мужјака, ваљда је стигла највишу међу докле је раширена. На југу балканског полуострва чини се да само до Олимпа допире, гдје ју је констатовао др. Крипер. Она је, како је познато, најљепушнија од европских сјеница а познаје се, гдје је има, по њеном гласном ћурликастом звиждуку. Јаја се од ње до сада у Босни и Херцеговини нијесу нашла.

Parus major L., Kohlmeise, јасеница. Куд год ногом ступиш у босанским шумама, пољима и ливадама, свуда ти једна од првих међу птицама у очи удари јасеница, која је проширена готово по свој Европи. Свуда је воле што је тако жива и весела, а спрам људи питома, па није далеко вријеме, када ће се њена добра својства и у нашег народа упознати и цијенити. Предалеко би ме одвело, када бих хтио набројити сва она мјеста, гдје је у Босни и Херцеговини виђана и убијана, те само ваља примјетити, да је, како се чини, у неким предјелима Босне и Херцеговине потпуно надомјешћује *P. lugubris*, која је исте величине.

И једног дјеломичног албина те сјенице ваља овдје споменути, кога је госп. Варош убио у пољу код Дервенте, те га најљубезнијим начином послао музеју. У те је птице све црно перје јасно-сиво, а жуто је перје за један тон отвореније. Јаја од те сјенице има музеј више легала, која се од јаја из других страна одликују особито крупним мрким шаром.

Parus coeruleus L., Blaumeise, плавић. Тај је без сумње најрјеђи између сјеница, које се обично виђају, те ја само мало крајева познајем, у којима се може сматрати гњездарицом. Као такве могу назначити горске долине котара фочанског до Чемерног седла, побочне долине уз долину Неретве и благе продоле котара прозорског. Али чим јесен наступи, виђају се плавићи удружени по фамилијама и у другим крајевима земље, па се особито радо појављују у грмљу, које се повлачи дуж обала уз ријеке. Неки су почетници наше науке на основу површног посматрања устврдили, да се у Босни и Херцеговини находи и источна лазурна сјеница (интензивно модра, мјесто жутог бијело перје) као гњездарица (!), па се је та новост на жалост стрелимице раширила по литератури. Ја овдје само још једноћ могу поновити, да то никако није истина, па можемо бити задовољни, ако течајем најближих 50 година један пут у најљућој зими један ексемплар те азијатске сјенице стигнемо на коме мјесту у Босни и Херцеговини за наш музеј. Помоћни препаратор Сантаријус мислио је једноћ, да је виш Борачког језера упознао једну лазурну сјеницу, али се је у брзо увјерио, да је то само био албинистички индивидуум плавића, који је у друштву своје врсте весело тамо амо лијетао. Још сам ова мјеста нашег подручја нашао забиљежена, гдје је нађен плавић: Сарајевско поље (септембра 1887. и новембра 1889.), Босанска Рача (4. септембра 1889.), Петровићи код Сарајева (21. септембра 1890.), Рогатица (16. новембра 1890.) и т. д.

Чини се паче, као да је модрина у босанског плавића интензивнија, него у сјеница из сјеверних страна, али је до сада премало материјала за испоређивање при руци, те се још не може о томе изрећи поуздан суд.

Acredula caudata L. и var. *rosea* (Blyth.), Schwanzmeise, дугорепка, бјелоглавка, млинарић. Потљедња одлика дугорепке, која за чудо више припада западној Европи, много је обичнија у Босни. Само се находе поједини ексемплари чисто бијеле главе, па је питање, да ли ове сјенице и гнијезде у земљи. Даље на истоку Балканског полуострва уопће се није нашла типична дугорепка. Љети и у прољећу находе се овуда поједини парови на далеку простору, па их опажају само веома тачни посматрачи. У јесен насупрот скитају се хрпимице и опћу пажњу навраћају на се, те су украс природи, која се спрема на зимски починак. Сада се истом види, колико бјелоглавки има у земљи. Нарочито по кусастим старијим деблима и по пристранцима, обраслим густом шикаром најрадије борави, особито ако онуда имаде боровице.

Тако се је у боровичином жбуну почетком априла 1891. недалеко богословије рељевске нашло гнијездо дугорепке. Било је као вазда веома умјетно заокружена кеса, обавијено лишајем и још није било довршено. Али је у њему већ било пет свјежих јаја.

Ексемплара дугорепке има земаљски музеј из Јањића, Кошевске долине код Сарајева, из околице Хутовог блата у Херцеговини, из Рогатице од Ивановог кланца и из Билећа. Она се броји у најумилније и најкорисније птичице свога друштва.

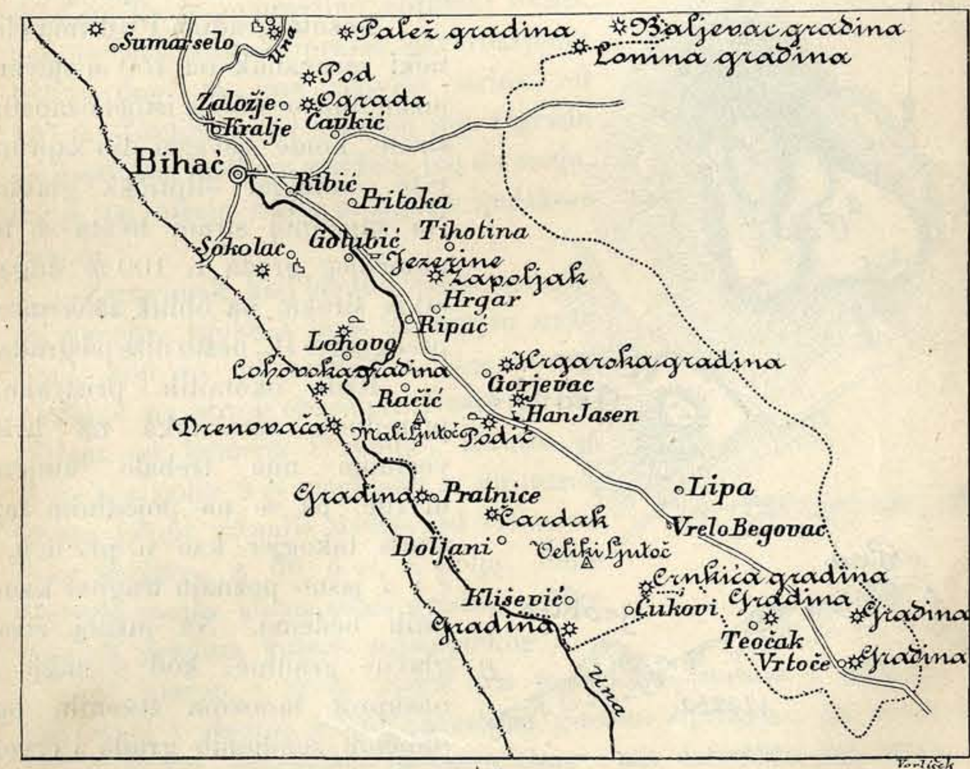
Од обију других врста, које живе на балканском полуострву и то мјестимице у великој множини: плазице или мошњарке — *Aegithalus pendulinus* (L.), Beutelmeise — и базговке или бркате сјенице — *Panurus biarmicus* (L.), Bartmeise, — за прву је вјеројатно, за другу није, да би се могла наћи у Босни и Херцеговини. За базговку нема оних пространих и густих трстика у нашој земљи, који су главним условом за њезин боравак. Насупрот је за мошњарку у сусједној Србији близу босанске међе код Шапца више пута утврђено по браћи Домбровскима, да онуда живи као гњездарица, па и збиља веле, да су је виђали у Бијељини. У подручју Хутовог блата, гдје по нечијем казивању гнијезди, узалуд смо је тражили ја и други, насупрот је честа гњездарица при близом Скадарском језеру. Можда ће коме читаоцу ових редака срећа послужити, да сада, у зимско доба, гдје лишће не заклања дивно умјетно гнијездо мошњарке, нађе такво гнијездо, па да тако птичију фауну земље обогати лијепом једном врстом.

Prehistoričke gradine u kotaru bihaćkom.

Priopćio

rudarski satnik **V. Radimský**.

Prigodom opisivanja nekropole na Jezerinama kod Pritoke blizu Bišća već sam našao prilike, da progovorim o jedanaest nasutih gradina i naseoba prehistoričkog vremena iz bliže okoline bihaćke[1]).

Slika 1.

Ljubeznoj pripravnosti geometra za evidenciju, gospodina Julija Graunera u Bišću, valja da zahvalimo za nacrt petnaest drugih gradina

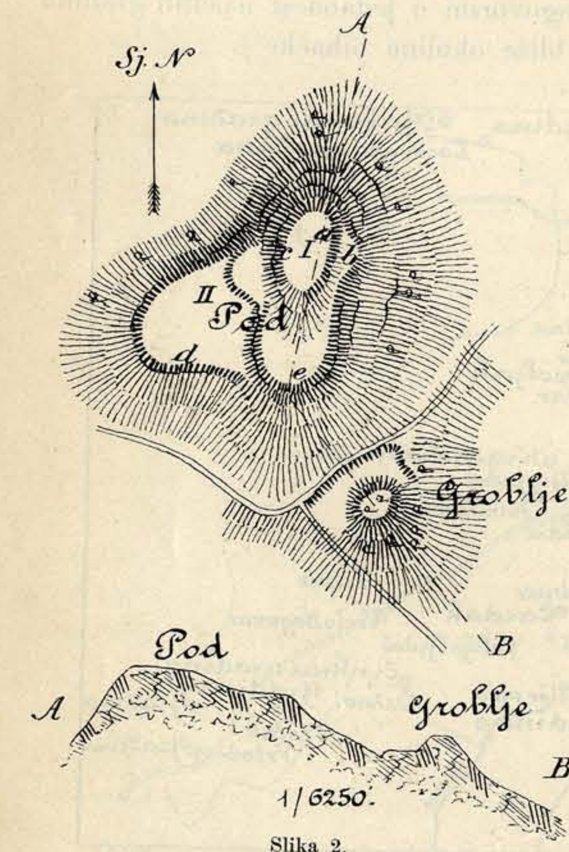
[1]) Vidi: „Glasnik“ 1893., str. 37 i d., 237 i d., 369 i d. i 575 i d.

iz kotara bihaćkog, koje nam uz opisane već kod Jezerina gradine i pronagjene sojenice u Uni kod Ripča[1]) i Golubića najbolje dokazuju, da je taj kraj već u predrimsko doba prilično gusto bio naseljen.

Situacija ovih daljih gradina vidi se iz pregledne karte *slika 1.*, na kojoj su zabilježene znakom, običajnim za utvrde.

1. Gradina Pod i Groblje.

Pô sata puta sjeverno od mjesta Čavkića u općini Založju, gdje smo u ritu Gromilama već upoznali ostanke rimske naseobe[2]), uzdižu se dva izolirana čunja, Pod i Groblje nazvana, u kojima se već po obliku njihovu mogu naslućivati prehistoričke gragjevine. Pobližim pretraživanjem potvrgjen je taj nazor, te su oba rečena čunja u *slici 2.* prikazana u tlocrtu i presjeku.

Slika 2.

Nasuta gradina Pod ima eliptički zaravanak od 150 *m* sjevero-južne dužine i 55 *m* istočnozapadne širine, kome sjeverni dio zaprema viša, takogjer eliptička glavica. Na zapadnoj strani hvata se tog nutarnjeg grada I. 100 *m* duga i 80 *m* široka, na obluk zaokruženo predgragje II., nešto niže od grada I.

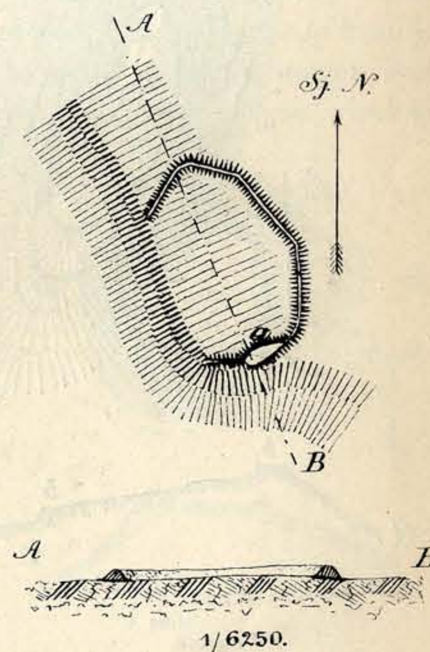
Radi okomitih pristranaka prirodnog zaravanka na hridu većinom nije trebalo umjetne utvrde, pa se na pojedinim mjestima takogjer kao n. pr. u *a, b, c* i *d* jasno poznaju tragovi kamenitih bedema. Na južnoj strani glavne gradine, kod *e* nagje se nasuprot množina žeženih, bezobličnih zemljanih gruda i crvene zemlje, tako da ti se čini, kao da je na ovom mjestu bio nasip od pečene zemlje. Množina rukom gragjenih ilovastih rbina, djelomice sa zaparanim i šrafiranim trokutima ornamentirane, kao i komadi lijepa sa duvara često se nahode u Podu, te je ondje nagjen i ulomak žrvnja.

[1]) Vidi: „Glasnik" 1893., str. 129 i d.
[2]) Vidi: „Glasnik" 1893., str. 53.

Čunjak Groblje, koji je jugoistočno od Poda, od prilike 20 *m* visok, te dominira nad ukupnom okolinom, po svojim je pristrancima još gušće zasut vrlo primitivnim, rukom gragjenim ilovastim posudama i komadima lijepa sa duvara, nego Pod. Na njegovom, mladom šumicom zaraslom zaravanku ima nadalje množina uspravljenog, malenog, neobragjenog kamenja, koje po kazivanju ondašnjih žitelja označuje grobove nekadašnjeg groblja, koje je ovdje bilo. Ja bih rekao, da se je Grobljem u prvo vrijeme naseobina na Podu služila kao žrtvištem.

2. Gradina Ograda.

Južno od opisanih gore čunjeva, a u zračnoj liniji od prilike 1100 *m* odonud, nalazimo u Čavkiću na nekoj ravnoj uzvisini, koja se zove Ograda, drugu nasutu gradinu, kojoj tlocrt i presjek prikazuje pridana ovdje *slika 3.* To je nepravilno eliptički nasip, koji je od jugoistoka prama sjeverozapadu 165 *m* dug, te ima najvišu širinu od 107 *m.* Žiteljima one okolice nije Ograda poznata pod imenom gradine, ma da znaju, da je taj njezin nasip podignut ljudskom rukom.

Slika 3.

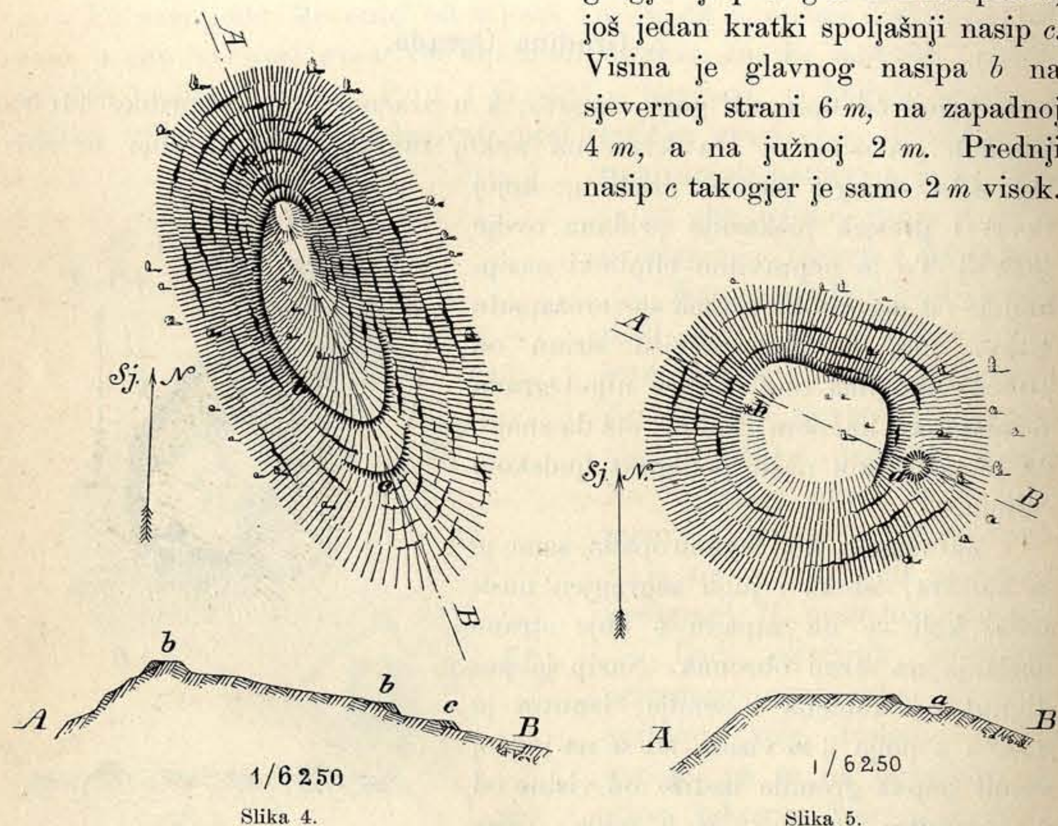
Zaravanak, koji lagano opada, samo je sa sjevera, istoka i juga zagragjen nasipom, koji se na zapadu s obje strane naslanja na strmi obronak. Nasip je podignut od kamena i zemlje, iznutra je 2 *m,* a s polja 3 *m* visok, ali se na južnoj strani poput gromile uzdiže od visine od 5 *m* iznutra, a do 6 *m* s polja, čime Ograda veoma slična izlazi gradnji većine nasutih gradina kotara županjačkog[1]).

U nasipu i izvan njega sva je zemlja izorana i usijana, te samo pristranci i glavica nasipa zarasli su gustom šipragom, pa se za to ovuda nijesu mogle prikupljati ilovaste rbine, ma da bi se iza žetve za cijelo mogle naći.

[1]) „Glasnik" 1894., str. 285 i d.

3. Gradina na Loninoj kosi.

Ta je gradina u jednoj šumi iznad livada Megjugorje u općini Grmuši na jednoj uzvisini Grmeć-planine, a ima, kako to pokazuje *slika 4.*, od sjeverozapada prama jugoistoku pruženu eliptičnu podobu. Ukupna joj je dužina 244 *m*, a najveća širina 77 *m*, a neravni joj nutarnji prostor ogragjen je jednostavnim nasipom, koga samo na sjeveroistočnoj strani nema. Na jugoistočnoj strani, gdje je pristranak manje strm, prigragjen je pred glavnim nasipom *b*, još jedan kratki spoljašnji nasip *c*. Visina je glavnog nasipa *b* na sjevernoj strani 6 *m*, na zapadnoj 4 *m*, a na južnoj 2 *m*. Prednji nasip *c* takogjer je samo 2 *m* visok.

Slika 4. Slika 5.

Po narodnom pričanju potječe ime brdu Lonina kosa otuda, što je neki čovjek iz onoga kraja na gradini našao ilovast lonac. Po prostoru, ogragjenu nasipom ima podosta rbinâ od ilovastog sugja, gragjenog rukom.

4. Gradina Baljevac.

Gotovo dva kilometra po zračnoj liniji nailazimo sjeverozapadno od rečene Lonine gradine u području općine Grmuše, na glavici od 449 *m* morske visine, djelomice šumom, a djelomice visokom paprati obrasloj, drugu jednu gradinu, nazvanu Baljevac, koja je prikazana u *slici 5.*

Zaravanak joj ima nepravilan, okruglast oblik od 130 *m* dužine i 110 *m* širine, te je samo sa sjevera i istoka zagragjen 2 *m* visokim kamenitim nasipom, koji iznutra prelazi u ravninu.

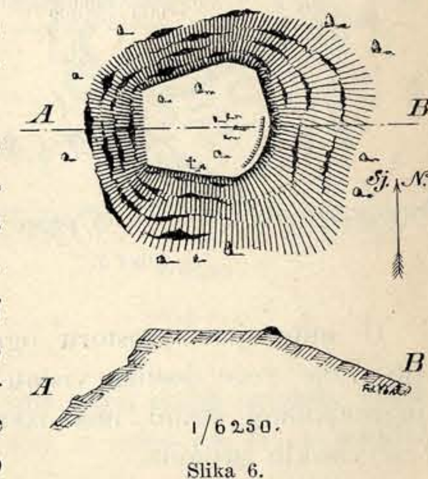
Na zapadnom kraju zaravanka stoji mala gromila *b*, visoka od prilike 50 *cm*, a na istočnom pristranku brda ima jama *a*. U okolici nasipa ima dosta ilovastih rbina od sugja gragjenog rukom, pa za to gradinu Baljevac isto tako smatram prehistoričkom naseobom kao i Loninu kosu.

5. Crkvina Zapoljak.

Pri opisivanju jezerinske nekropole, rekao sam, da sam megju ostancima srednjega vijeka u okolici bihaćkoj našao i crkvenu razvalinu Crkvinu kod sela Tihotine u općini Pritoci[1]).

Pri pobližem pretraživanju toga mjesta pokazalo se megjutim, da ta Crkvina nije crkvena razvalina, nego nasuta gradina, koja je u mnogo kasnije vrijeme upotrebljavana kao groblje, kako to svjedoči ondje nagjen krst od pješćenjaka i više uspravljenog lomljenog, po prilici 20 *cm* visokog kamenja, koje je služilo kao nadgrobno kamenje. Bez sumnje je gradina zbog toga dobila ime Crkvine, te ja naročito primjećujem, da tamo zidinama nema ni traga.

Gradina, *slika 6.*, leži od prilike četvrt sata puta južno od mjesta Tihotine na ošumljenoj glavici od nešta preko 500 *m* morske visine, koja se vidi već iz daleka. Ravni joj zaravanak nepravilnog oblika dug je 110 *m*, širok 95 *m*, a samo sa sjevera, istoka i juga ogragjen jednostavnim kamenitim nasipom, pri čemu su sa zapada okomite stijene služile kao prirodna utvrda. Nasip se prama istoku uspinje na spoljašnjoj strani do 2·5 *m*, ali je iznutra samo 50 *cm* visok. U utvrdi, a naročito u južnom joj dijelu leže mnoge rbine od sugja, gragjenog prostom rukom, te je to, sudeći po obliku i položaju, bila prehistorička naseobina.

Slika 6.

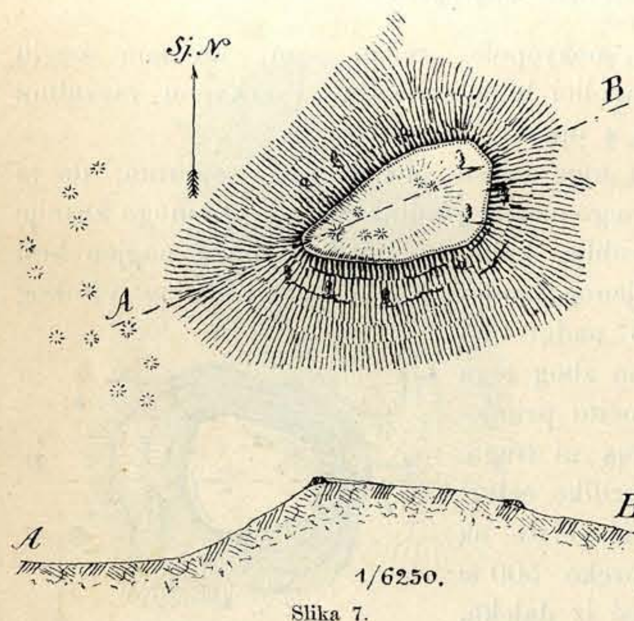
Zapadno od glavice, na kojoj je gradina, stoji pri kraju jedne terase osam gromila s premjerom od 3 *m* po prilici i 50 *cm* visokih.

[1]) „Glasnik zem. muz." 1893., str. 60.

6. Hrgarska gradina.

Dosta daleko jugoistočno od mjesta Hrgara ima na niskoj, bukvom obraslој glavici krševite visoravni Hrgara, i to sjeverozapadno od erarske kuće lugareve, gradina Hrgarska gradina, kojoj je tlocrt i presjek prikazan u *slici 7.*

Hrgarska gradina čini vrlo nepravilnu elipsu, od jugozapada prama sjeveroistoku duga je 168 *m*, ima maksimalnu širinu od 90 *m*, a uokolo je ogragjena jednostavnim kamenitim nasipom. S polja je nasip na jugu visok do 6 *m*, na sjeveru pak jedva 2 *m*, dok iznutra posvuda pomalo prelazi u ravninu. U nutarnjem prostoru toga nasipa, koji dominira cijelom okolicom, veoma je ispremiješan sloj crnice pepelom, gotovo je crn, a ima po njemu množina rbinâ od ilovastog sugja gragjenog rukom, isto tako fragmenata od tkalačkih utega i žeženog ilovastog grumenja. Po tome je gradina svakako bila nastanjena.

Slika 7.

U nutarnjem prostoru ogragjenog zaravanka ima šest gromila, od kojih dvije veće dostižu visinu od $1^1/_2$ *m* i premjer od 6 *m*. Na zapadnoj i jugozapadnoj strani ima izvan gradine 66 malenih, djelomice jedva 50 *cm* visokih gromila.

7. Nasuta gradina Podić.

Na jednom, ne baš poglednom mjestu krševite visoravni Leskovi klanac, nedaleko jugozapadno od ceste Bihać-Petrovac u području sela Gorjevca, općine Račić, našao je gosp. Grauner slučajno u ritu Podiću nasutu gradinu, za koju žitelji onoga kraja kao takvu nikako ne znaju, te je prikazana u *slici 8.*

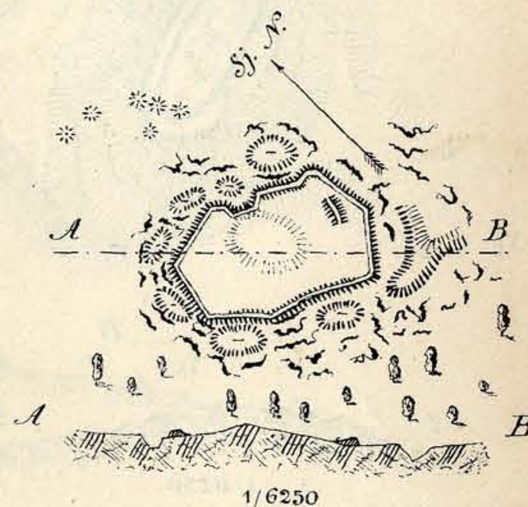
Gradina Podić, posve nepravilnog oblika, ima najveću dužinu od 170 *m* i najveću širinu od 100 *m* po prilici, te je uokolo ogragjena

jednostavnim kamenitim nasipom, koji se s nutarnje strane slabo uzdiže iznad zaravanka.

Ta gradina megjutim po tome izlazi osobito zanimljiva, što oko nje ima osam, do 8 *m* dubokih jama, kojih se neposredno hvata bedem, koji prelazi u njihove bokove, pa se za to ovdje spoljašnja visina nasipa ne može pravo prosuditi. Očevidno ono kolo „dolina" oko Podića čini bitan dio njegove utvrde.

Slično upotrebljavanje jama ili dolina u kršu za jaču utvrdu gradinâ nalazimo doduše i na drugim mjestima, kao n. pr. pri gradinama kod Lipe u kotaru livanjskom i kod Kovača u kotaru županjačkom, ali se obje pošljednje gradine samo svaka na jednoj strani hvataju poveće doline, dok je Podić takim dolinama upravo opasan. Isto je tako gradina Tutunlug kod Miostre u kotaru cazinskom samo sa sjeverne strane jače utvrgjena trima vrlo dubokim jamama, koje su jedna tik druge, isto tako Crnkića gradina kod Ćukova u kotaru bihaćkom, o kojoj će kasnije biti govor takogjer sa sjeverne strane, ali samo dvjema dolinama.

Podić je sasvim zasut rbinama od ilovastog sugja gragjenog rukom, pa kako žitelji onoga kraja pripovijedaju, nagjene su onuda već i čitave posude.

Slika 8.

Sjevero-zapadno od te stare naseobine ima osam malih gromila, visokih od prilike oko 75 *cm* i s premjerom od 4 *m*, a vele, da ih u susjednoj šumi ima još više.

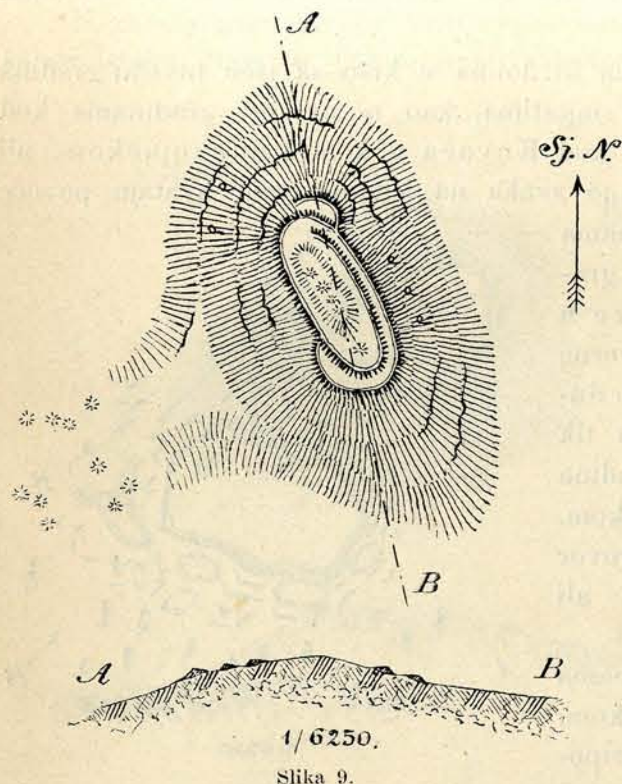
Za čudo je, što ovdje već po drugi put nailazimo na gradine s imenima Pod i Podić, što bi dakle značilo pod, uravnjenu površinu, pa bi se i po drugim krajevima Bosne iz imena „Pod" moglo zaključiti, da ondje ima ogragjen prostor.

8. Gradina Drenovača.

Južno od sela Lohova upoznali smo već jednu gradinu, Lohovsku gradinu, te smo napomenuli, da u samom području rečenog mjesta, i to

jugoistočno od Lohovske gradine tik do hrvatske megje ima još jedna druga nasuta gradina, Drenovača[1]).

Drenovača je po zračnoj liniji od prilike 1600 *m* udaljena od Lohovske gradine i leži na 579 *m* visokoj, na daleko poglednoj kamenitoj pustoj glavici jedne brdske kose. Ona je, kako *slika 9.* pokazuje, eliptičkog oblika, pružena od jugoistoka prama sjeverozapadu, te pri dužini od 170 *m* ima najvišu širinu od 70 *m*. Ta je gradina uokolo opasana nasipima, i to sa zapada sasvim jednostavnim, 2 *m* visokim, s istoka i juga nasuprot dvostrukim nasipom, koji se uzdiže do 4 *m* visine. Izmegju oba pošljednja nasipa vodio je od juga put do unutrašnjeg zaravanka, a pred spoljašnim nasipom ima na sjevernoj strani, gdje je pravi ulaz, još prigragjen na obluk izveden nasip.

Slika 9.

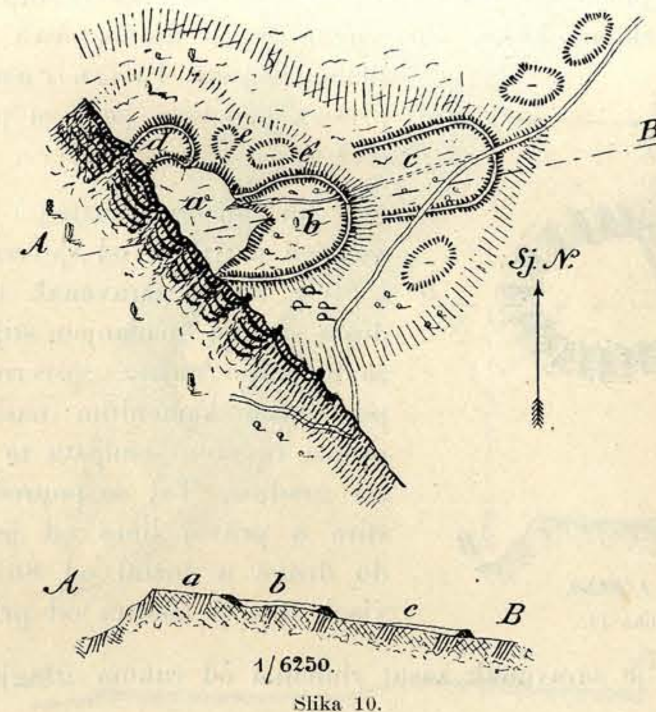
Po cijelom unutrašnjem prostoru rasuta je množina ilovastih rbina od sugja gragjenog rukom. Nadalje ima u gradini sedam malih gromila s premjerom od 3 *m* i 50 *cm* visine, onda na pašnjaku, koji se na jugozapadnoj strani spušta sa gradine, 26 gromila s premjerom od 6 *m* i 1 *m* visokih.

9. Crnkića gradina.

Pô sata južno od žandarske kasarne Begovca u općini Lipi i blizu muktareve kuće u Ćukovima uzdiže se pri kraju krševitog zaravanka, koji se strmo spušta prama Ćukovima, a ima od prilike 740 *m* morske visine, niska, mladom šumom obrasla, vrlo kamenita glavica, na kojoj je prilično komplicirana nasuta Crnkića gradina, *slika 10.*

Ona sastoji od nutarnjeg grada *a*, koji je opasan jednim kamenim nasipom tik uz ostrminu, koji se sa sjeverozapada, istoka i jugoistoka s obje strane hvata ostrmine, te čini nepravilan lûk; bedemi se tom unutarnjem gradu na sjeverozapadu uzdižu do 3 *m*, a na jugoistoku do 5 *m*. Ulazi se s istoka kroz dubok ugao bedema, te su pred gradom na toj strani na položitom pristranku prizidana dva predgragja *b* i *c*. Unutrašnje

[1]) „Glasnik" 1893., str. 48 i d.

Slika 10.

od ta dva predgragja, *b*, ima u lûk izveden, spoljašnje *c* ima zaobljen četverouglast nasip, kroz koja dva nasipa put vodi do prilaza k unutarnjem gradu.

Treće, maleno predgragje *d*, s bedemom svedenim u lûk, prigragjeno je na sjeverozapadnoj strani unutarnjem gradu. Osim toga zaštićuju tu gradinu i dvije duboke krševite doline ili jame, koje su na sjevernoj strani uz nutarnji ugao nasipa nutarnjeg grada *a* i predgragja *b*.

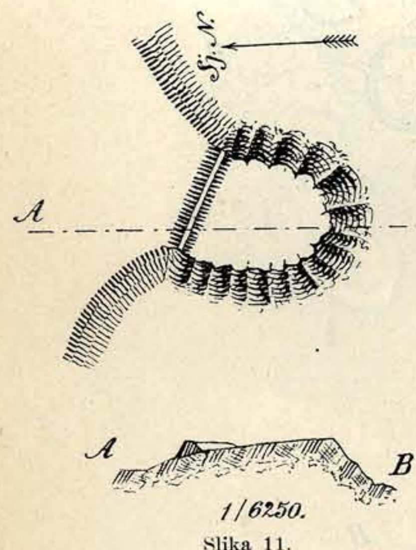
Sva ta, dobro zasnovana utvrda duga je 280 *m* pri najvišoj širini od 170 *m*. Zemlja je u svoj utvrdi, naročito pak u *a* i *b* crna i puna množine mrkih i crvenkastih rbina od sugja gragjenog rukom, megju kojim se često nahodi i žeženo ilovasto grumenje i tkalačke utege i t. d. Ta je gradina dakle bez sumnje bila naselište.

Južno izvan nasipa ima na zaravanku sedam malih gromila, visokih od prilike 50 *cm* s premjerom od 3—4 *m*.

10. Gradina kod Pratnica blizu Doljana.

Ako smo u gore opisanoj Crnkića gradini upoznali nasutu gradinu kompliciranog oblika, to je opet gradina kod Doljana primjer tim jednostavnije gragjevine te ruke.

Ona leži južno od brda Malog Ljutoča sjeverozapadno od sela Doljana na nekome kûku, izbočenom prama desnoj obali rijeke Une, u malom mjestu Pratnicama, a tlocrt i presjek prikazan joj je u pridanoj ovdje *slici 11.*

Slika 11.

Na zapadnoj, južnoj i istočnoj strani zaštićen je $105\,m$ od sjevera k jugu dugi i $90\,m$ široki zaravanak te gradine sa dosta strmim opadanjem stijena, pa se je za to činilo nužno, sjevernu mu stranu poprečnim kamenitim nasipom utvrditi prama ravnom zemljištu te terase, što je iza gradine. Taj se poprečni nasip prostire u pràvoj liniji od jedne ostrmine do druge u dužini od $86\,m$, s polja je visok $6\,m$, a iznutra od prilike $2\,m$.

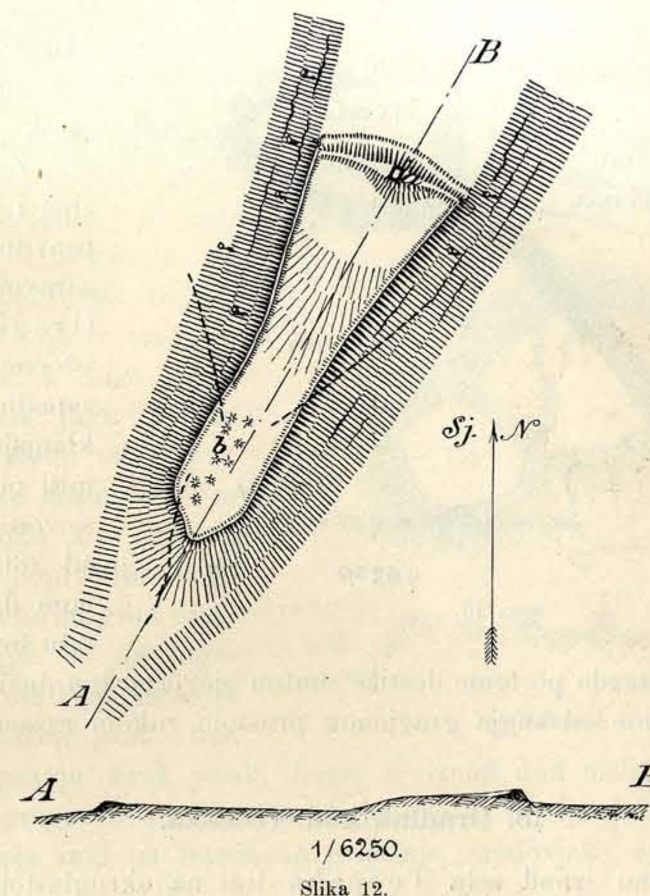
Ogragjeni je zaravanak zasut rbinama od rukom gragjenih ilovastih posuda.

11. Gradina Čardak kod Doljana.

Sjeverozapadno od sela Doljana zaprema jedna gradina glavicu niskog i ne baš poglednog brijega izmegju dva dôla. Tu gradinu narod onoga kraja zove Čardakom.

Kako *slika 12.* pokazuje, ima ta prehistorička gradina od jugozapada prama sjeveroistoku pružen oblik od $370\,m$ najviše dužine i $130\,m$ najviše širine, koja se prama jugoistoku sužava, a svud je unaokolo opasana jednostavnim kamenitim nasipom. Poprečni nasip, koji sa sjeveroistočne strane zagragjuje zaravanak, u sredini je uzdignut poput gromile, s polja do $5\,m$, iznutra do $2\,m$, a s polja ima pred njim $50\,cm$ dubok jarak. Na ostale tri strane visina je nasipu iznutra neznatna, ali je s polja vrlo različita, tako da na istočnoj strani dostiže do $6\,m$, a na zapadnoj strani u sjevernijem dijelu $5\,m$, u južnijem dijelu $3\,m$, a na jugozapadnom rtu samo $2\,m$.

U južnom dijelu zagragjenog zaravanka, koji je samo ponešto zasut rbinama rukom gragjenog ilovastog sugja, stoji devet gromila *b*, od kojih je najviša $1\,m$ visoka.

Slika 12.

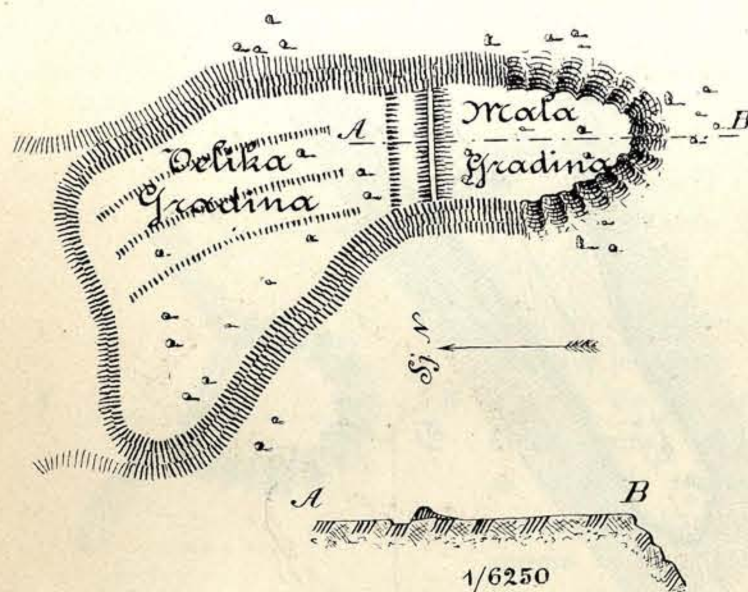
Još su spomena vrijedni temeljni zidovi malog turskog čardaka *a*, koji je stajao na poprečnom nasipu, te od njega gradina ima svoje današnje ime.

12. Gradina Kliševićka.

Isto tako s poprečnim nasipom i jarkom pred njim, kao ova gore opisana gradina, ima nasuta gradina od prilike $^1/_4$ sata puta južno od mjesta Kliševića na osamljenom brdu, na desnoj obali Une, koje se na južnoj strani svršava kûkom od $531\,m$ morske visine.

Ta utvrda, *slika 13.*, sastoji od same Male Gradine, koja zaprema južni dio utvrde, te pri sjeverojužnoj dužini od $166\,m$ ima najvišu širinu od $95\,m$. Na zapadnoj, južnoj i istočnoj strani zaštićena je okomitim stijenama i strmim pristrancima, a samo je na sjevernoj strani od predgragja,

koje narod zove Velikom Gradinom, razdijeljeno poprečnim nasipom, dugim 95 *m*. Taj pràvi, poprečni nasip podignut je od zemlje s kamenom pomiješane, s polja je visok 6 *m*, iznutra pak samo 3 *m*, a na sjevernoj je strani pred njim oko 1·5 *m* dubok i pri dnu 4 *m* širok jarak.

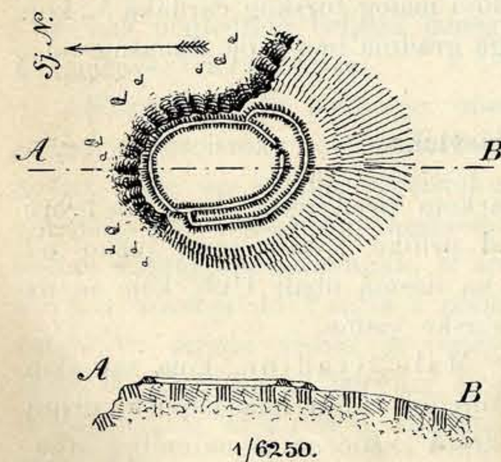

Slika 13.

Zapadno od nasipa i jarka leži nepravilno upriličeni zaravanak Velike Gradine, koji sa istočne, sjeverne i zapadne strane zaklanjaju samo okomiti obronci, te pri sjeverojužnoj dužini od 260 *m* u sjevernom dijelu ima najvišu širinu od 245 *m*. Svakolika utvrda po tome dostiže znatnu sjeverojužnu dužinu od 468 *m*. Ilovaste rbine od sugja gragjenog prostom rukom razasute su svuda po gradini.

13. Gradina kod Teočaka.

Sjeveroistočno iznad sela Teočaka leži na okruglastoj, gore uravnjenoj, krševitoj glavici od 981 *m* morske visine, koja na sjevernoj i istočnoj strani strmo opada, eliptička gradina Teočak.

Slika 14.

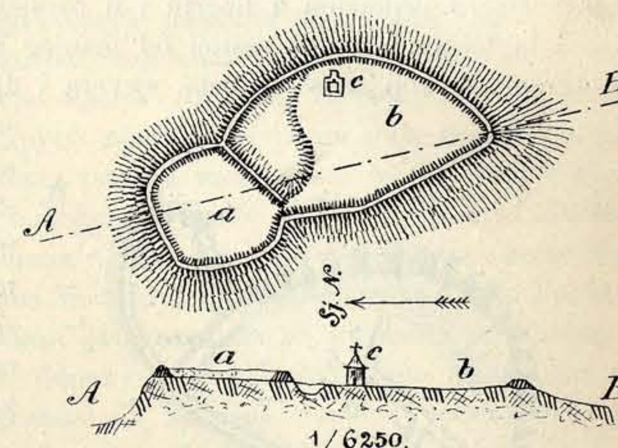
Ona je, kako pokazuje *slika 14.*, uokolo opasana od prilike 2 *m* visokim kamenitim nasipom, a ogragjeni je zaravanak pri sjeverojužnoj dužini od 105 *m* širok 62 *m*. Na zapadnoj i južnoj strani hvata se glavnog nasipa prednji nasip, koji s njime uporedo teče, a visok je 1 *m*, te sam nema ulaza, ali je očevidno služio za višu zaštitu tvrgjave, koja s te strane ima pristup, a naročito i ulaza na jugoistočnoj strani.

Zajedno s tim prednjim nasipom ima gradina sjeverojužnu ukupnu dužinu 142 *m* pri najvišoj širini od 100 *m*.

Po površini te na visoko podignute gradine nije nagjeno ilovastih rbina.

14. Gradina i Crkvina u Vrtoču.

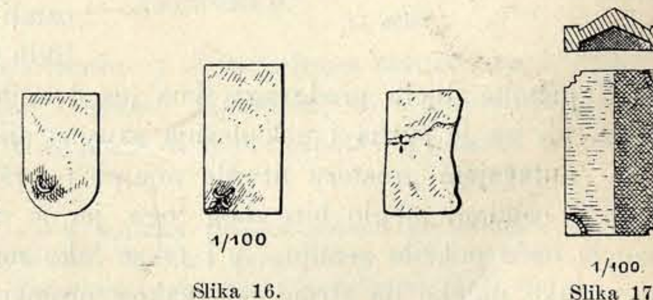
Na ravnoj uzvisini od 711 *m* morske visine nalazimo sjeverno od Han-Surlina u Vrtoču oveću nasutu gradinu, koja je uokolo opasana nasipom, podignutim od kamena i zemlje, a sastoji od nutarnjeg grada *a* i predgragja *b*. Oblik joj je, kako *slika 15.* pokazuje, nepravilna elipsa, koja se na jugu svršava rtom, a duga je od sjevera prama jugu 295 *m*, pri najvišoj širini od 140 *m*. Nasipi dostižu visinu od 1 *m* iznutra, a oko 2 *m* izvana. Samo pred poprečnim nasipom, koji nutarnji grad dijeli od predgragja, te na jugozapadnom svom kraju ostavlja otvor u nutarnji grad, ima prama predgragju širok jarak, kome se iznad dna uzdiže na 6 *m* visine.

Slika 15.

U predgragju te gradine sagragjena je u novije doba nova crkva u Vrtoču, *c*, koja stoji na temeljima prijašnje, sredovjeke crkve, nazvanima Crkvinom.

Oko te crkve leže starobosanske nadgrobne ploče, od kojih su tri prikazane u pridanoj ovdje *slici 16.* Prva od njih je za čudo na jednoj kratkoj strani zaobljena i ukrašena polumjesecom, kako ga često nahodimo, dok nasuprot oba druga imaju pravokutan oblik a na njima su, takogjer ne rijetke podobe ljiljana i krsta.

Slika 16. Slika 17.

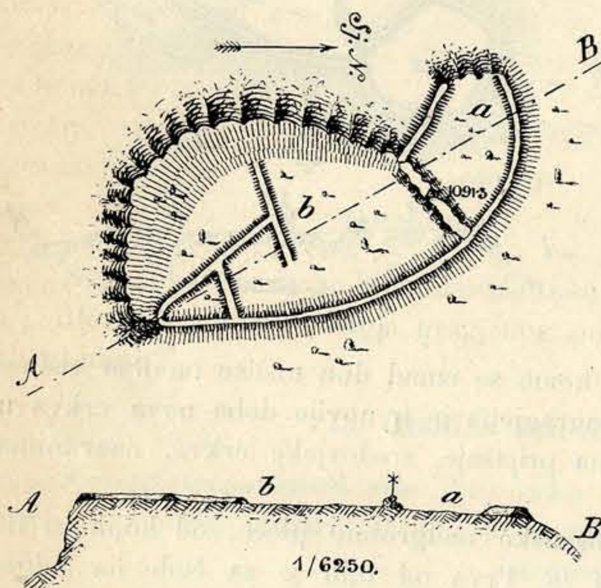
Ali mora da je u vrtočkoj gradini ili u najbližoj njenoj okolini bilo i rimskih grobova, jer kraj crkve leži poklopac kamenitog rimskog sarkofaga, *slika 17.*, dug 2·2 *m*, a širok 1·3 *m*, koji je ukrašen zabatima.

Od ostanaka, koji su onuda nagjeni, valja da se spomene jedan mali broncani fragmenat, ulomak žrvnja, razbijena taljika (Schmelztiegel) od ilovače i množina ilovastih rbina od sugja gragjenog rukom.

15. Gradina Čučevo u Vrtoču.

U općini Vrtoču ima dva sata sjeverno od rečenog Han-Surlina u morskoj visini od 1091 *m* na najvišoj, ošumljenoj, ali vrlo kamenitoj glavici brda Čučeva, koje se gotovo posve osamljeno uzdiže, gradina, koju *slika 18.* prikazuje u tlocrtu i u presjeku.

I ta nasuta gradina sastoji od manjeg nutarnjeg grada *a* i od većeg predgragja *b*, koji su sa zapada, sjevera i djelomice sa sjeverozapada opasana 2—3 *m* visokim kamenitim nasipom, a sa južne i zapadne strane dovoljno zaštićena okomitim stijenama. Ukupna dužina te utvrde od jugoistoka prama sjeveroistoku iznosi 360 *m*, a najviša joj je širina na južnom kraju 170 *m*.

Slika 18.

Pri toj gradini udara u oči, što poprečni nasip, koji nutarnji grad dijeli od predgragja, te bez otvorenog prolaza teče u pravoj liniji od glavnog nasipa jugoistočno donle, gdje zapadna strana strmo opada, nije podignut od prikupljenog kamenja kao ostali nasipi, nego sastoji od velikih kamenitih šuljeva i hridina.

U južnom dijelu predgragja ima još drugih kamenitih nasipa raznog pravca, ali im je svrha i nekadašnja skupna slika nejasna.

U nutarnjem prostoru utvrde nije po površini nagjeno ilovastih rbina, što bi u ostalom moglo biti zbog toga, jer je obrasla šumskim drvećem, kome je lišće pokrilo zemlju. A i to se lako može misliti, da ta gradina, koja je tako daleko na strani od svakog prometa i na tako visoku mjestu podignuta, nije bila naseobina, već samo sklonište narodu onoga kraja, kad bi otkud navalio dušmanin.

Римски останци из долине Неретве.

(Лисичићи и околица.)

У долини Неретве, која обилује римским старинама[1]), нашло се је у најновије вријеме опет неколико споменика, који припадају томе времену. Они су подијељени на три мјеста: Коњиц, Лисичићи и Обре; међу њима особито се истиче друго мјесто. Да је на наводњеном плодном пољу пред Лисичићима била римска насеобина, то се је већ a priori могло судити; новији то нахођаји у пуној мјери потврђују. Лисичићи су према Коњицу у једнаком одношају, као Сарајевско поље према Сарајеву, Бишће поље према Мостару, Травањско поље према Травнику. Римљани — по свој прилици за старијима се мјестима поводећи, која су већ прије постојала — бираху за своје насеобине поља, док се је средњи и нови вијек, нарочито од времена турског господства, више повлачио у брда[2]). Код Лисичића била је ваљда варош, којој су депенденције биле Коњиц и у једној побочној долини (један сат сјеверозападно од Лисичића) Обре. До сада смо, истина, како ће се видјети из овог што слиједи, тек гробље нашли.

Вриједно је спомена, да је овуда келтички елеменат, ваљда измијешан с илирским, био подлога романизовању[3]).

Лисичићи.

Ниже жељезничке станице у Лисичићима нашао сам 18. јуна 1894. на њиви С. Мехагића, названој Црквина, субштрукције правокутне зграде, од прилике 10 *m* дуге и 8 *m* широке. Потање се није могла

[1]) Испореди у најновије доба: В. Радимски: „Римски гробови близу Мостара“, „Mittheilungen“ I., стр. 303 и д.; „Бишће-поље код Мостара“ на истом мјесту II., стр. 3 и д.; Ф. Фиала „Гласник“ 1893. стр. 526. Пач: „Главатичево“, „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., стр. 84.

[2]) Испореди: M. Hoernes: „Alterthümer der Hercegovina“ II., стр. 893 и д.

[3]) Дјеломично потискивање илирског елемента келтичким конштатовао је и за Млетачку C. Pauli: „Altitalische Forschungen“ III. „Die Veneter und ihre Schriftdenkmäler“ стр. 351; испореди: A. Bertrand и S. Reinach: „Les Celtes dans les vallées du Pô et du Danube“ стр. 177. — Нахођаје из ла-тенског доба у Босни и Херцеговини поредао је В. Радимски у „Гласнику“ 1893.

Овај камен од оног под бр. 1. наведеног без сумње није у погледу доба раздалеко; биће паче, да потјече из исте радионице; на њему је исти орнаменат и на оба се находи оно писме, о коме смо горе говорили.

3. Дôњи дио вапненасте плоче с фризом; висина 0·76, ширина 0·765, дебљина 0·25; исписано поље вишеструко оквирено, исплављено.

...MSCELIO
MARITVSCON
IVCICARISSI
MEETSIBI·
POSTERISQVE
SVIS B M

Слика 3.

Објављен по једном препису у музеју у „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVI., стр. 83.

У 7. реду прва четири писмена нијесу потпуна; простор за њих није досегао, пошто је 6. ред нешто косо с лијева доље на десно горе усјечен.

... *ie Imscelio maritus coniugi carissimae et sibi posterisque suis; b(ene) m(erenti).*

Као готово сва имена на лисичићким каменима тако и име *Imscelio* дојако није посвједочено. Можда га треба ставити у један ред са *Posaulio* у бр. 1.

Како се из тога види, и овдје се и мушка и женска имена једнако свршавају.

4. Вапнеаста плоча са два поља, у дôњем натпис, у горњем на средини вишеструко уоквирен трокут с једном протомом, а лијево и десно углови с доље обрнутим делфинима. Исписана површина тако је исплављена, да до сада још није за руком пошло повољно је ријешити.

5. Релијеф[1]). Лов. Десна половица вапненасте плоче, висина 0·87, ширина 1·05, дебљина 0·28; ширина оквира 0·11, највиша висина

[1]) Ловова на јелене има и на средовјеким босанско-херцеговачким споменицима врло често. M. Hoernes: „Alterthümer der Hercegovina“, стр. 811, вели: „Јахачи с испруженим лŷком нишане, пред њима јелен, кога још пред јахачем прогоне два пса“. Исп. 610, 802, 803, примј. 1, 822, 824, 906, примј., 908, 910, 911, 912. „Dinarische Wanderungen“, стр. 338. По находишту и по изради шкулптуре нема међутим сумње, да потјечу из римског времена.

релијефа 0·025. Релијефно је поље правокутно удубљено. Јахач попустио узде, а прати га вижле, које пред њиме трчи[1]), прогони у шуми (гори) јелена, који скоком бјежи. *Слика 4.* Тако се без сумње ситуација има схватити; тек ју је „умјетник“ неспретно изразио. Излази, као да ће и јахач и коњ сад, нà, ударити о дебло, а пас да попут мачке јелена хоће с дрвета да стјера. И коњ није успио; насупрот се за обје друге

Слика 4.

животиње не може клесару порећи познавање природних облика. Од јахача очувала се је само контура лијеве надлактице, лијеве подлактице и лијева рука, која држи узде. Да ли и како је десна рука била оружана, не може се право рећи; о луку не може бити говора, ако је држала копље, онда га морала држати веома окомито. Коњска је орма тачно назначена, крошња дрвета назначена је са два листа пуповима слична и буздованастим лишћем.

Пошто се је овдје очевидно хтјела приказати епизода из живота покојниковог, то тај споменик служи каó прилог за проучавање фауне далматинске у старо вријеме; данас је јелен у Босни и Херцеговини изумр'о.

[1]) О сликама вижлади у Далмацији исп: R. v. Schneider: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., стр. 59.

Исто ће тако с гробишта на Црквинама потјецати ови каменови у џамији лисичићкој:

1. Шуљ од вапненца, висина 1·25, ширина 0·6, дебљина 0·3. Над натписом, саструганим у горњем дијелу 0·62 висок, сасвим осакаћен релијеф; између оба на једној пријечки D M. — У предворју (софи) лијево узидан у дувар.

D M
AVRNV/// IA
NOIIAIRIPIE
NTISSIMODEF
ANXXVIFTAVRVA *sic*
LFRIOAVNCVIo *om.*
DEE·ANXL·AVR *ni.*
DAΣASPP *a*

Слика 5.

Ред 8. И на овом се натпису виђа прије свега туђ знак; без сумње је и онако ријетко писме Z, можда с незнања, необично израђено. И иначе се поткрало доста погрјешака, оне стоје у томе, да је вертикална црта при дну слова испуштена, наиме F мјесто E (р. 5. и 6.) и I за L (р. 6.) и обратно криво стављено E за F (р. 7.).

D(is) M(anibus). Aur(elio) Nu[mer?]iano fratri pientissimo, def(uncto) an(norum) XXVI, et Aur(elio) Valerio av(u)ncu[l]o, def(uncto) an(norum) XL, Aur(elius) Dazas p(ro) p(ietate).

Dazas бијаше дојако непознат, исп. *Aur. Dazanus* у C. I. L. III 3349. (Стôни Биоград), *Dases, Dasa* „Гласник" 1894.

2. На истом мјесту вапненаст шуљ; ваљда римски.

3. На истом мјесту десно вапненаст шуљ; висина 1·75, ширина 0·70, дебљина 0·30; сасвим остругaн и чрчкаријама из новијег доба накажен; исписано поље распознаје се само још као плитка удубина; доље има рупа за насађивање с каналом за саљевање. Камен је овдје већ лежао у вријеме војне 1878., како то свједочи урезана примједба једног ческог војника.

Из Радешине, сасвим близу (западно) Лисичићима, потјече ова врло остругана вапненаста плоча, која је сада у музеју; висина 1·46, ширина 0·63, дебљина 0·25. Два поља, у горњем попрсја трију високо

опасаних жена, с предњом страном лица и с дугом косом, која се с обје стране спушта, друга и трећа спуштају десну руку, друга полаже, како се чини, љевицу на прса. Шта остале руке чине, не може се разабрати. У другом пољу има натпис и 0·27 висока, чиста, очевидно за натпис одређена површина. Оба су поља растављена пријечком, на којој су усјечена писмена D M.

D M
AVRTII////
/RI// /SSAI
/AS/IAII IA
TAΓMATIIIIF
DΓΓNLXXV

Слика 6.

D(is) m(anibus). Aur(eli . . .) Ti[t]i . . . atae matr(i) inf(elicissimae), def(unctae) [a]n(norum) LXXV.

За одређење доба томе натпису служи нам осим имена *Aurelius (Aurelia)* још коса разређена у омашне рудасте коврчке, којима је глава сасвим оквирена, те се на дугачко спуштају, што особито бијаше модом у госпођа за доба Северове династије. О томе нека се нарочито испореде обличја на новцима, онда слике Јулије Домне и Плаутиле.

Из Лисичића, вели се, да потјече и Митрасов релијеф, о коме је био говор у „Гласнику" 1894., стр. 346; други опет као налазиште наводе Трусину (општина Подхум).

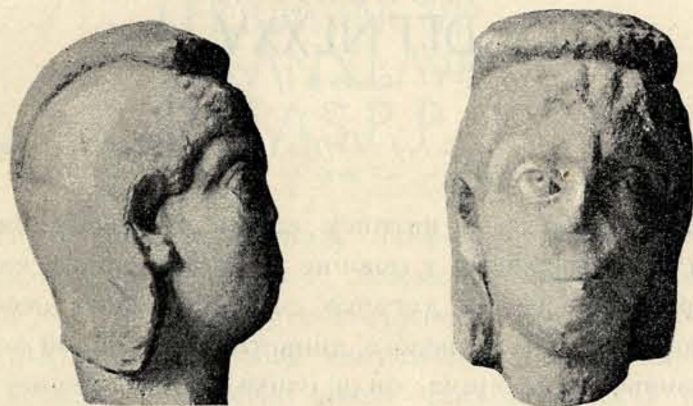
Обре.

Тик потока Риловца (из кога је великом силом извучен), лежи надгробни камен с релијефом, посве исплављеним натписним пољем и подножјем. Висина 1·86, ширина 0·72, дебљина 0·27.

У врло удубљеној, по једним ступом фланкираној и с горње стране у лўк сведеној пањези, попрсје једног мужа с лицем напријед обрнутим, који пружајући десницу, кажипут и средњи прст, на прса их поставља. Одјевен је туником, која је на десном рамену прибодена фибулом, и тогом. Горе у лијевом и десном углу по једна розета. Горе рупа за насађивање.

Коњиц.

Глава женске штатуе у животној величини од бијелог мрамора; врло оруњена, особито нос, уста и брада. Укупна висина 0·295, дужина лица 0·170, ширина лубање 0·174; почетак косе до носног коријена 0·044; унутрашња ширина очију 0·031; спољашна ширина очију 0·096; одаљеност ушних љуштурица 0·121. Гледа право преда се, зенице издубљене на облик полумјесеца. Коса је упчешљана до затиока, овдје прикупљена и као широка, поједнака, нестегнута плетеница напријед положена преко тјемена; пред ушима по једна коврчица. Овакво је чешљање косе карактеристично за обје задње трећине трећег и за прва два деценија четвртог вијека. Уз ту моду приањају све царице, почевши од Сабиније Транквилине, супруге

Слика 7.

Гордијана III., па до Галерије Валерије, кћери Диоклецијанове[1]). Глава дакле пада у то вријеме. Исту фризуру има трогодишња *Aurelia Procula* на једном надгробном камену из Зенице[2]).

Ако с том ношњом испоредимо горе, стр. 717, описано чешљање власи, онда можемо да конштатујемо чињеницу, која није без вриједности за карактеризовање римског живота у нашој земљи, да су римске моде и овамо улазиле и прихваћане биле, да су се за оним, што је када у римским будоарима било „chic“ и „pshut“, вјерно поводиле госпође уз Босну и Неретву.

[1]) Аналогне фризуре из порајнских земаља код: F. Hettner: „Die römischen Steindenkmäler des Provincial-Museums zu Trier“, стр. 136 и д., бр. 313 и д.; исп.: Eduard von Sacken: „Die antiken Sculpturen des k. k Münz- und Antikencabinetes in Wien“, стр. 52; Daremberg et Saglio: „Dict. des antiqu. s. v. coma“; Krause: „Plotina oder die Costüme des Haupthaares bei den Völkern der alten Welt“, стр. 176.

[2]) „Mittheilungen“ I. стр. 278., таб. I., сл. 1. Амо припада натпис стр. 276., бр. 5.

Она, којој је подоба приказана у реченом мраморном кипу, чини се, да је била угледна госпођа, којој је њена својта, или можда и њена опћина подигла споменик. Царице редовно носе диадем.

Глава, која је сада у музеју, била је од петнаест година у Домина Крижанића из Шпиљана. Нађена је у Коњицу у хрпи прикупљених каменица на земљишту Ибрахим-аге Хаџића уз десну обалу Трешанице. Находиште и околиш зове се Црквина, гдје да је по локалној традицији била црква. При тежању земље нашли су се ондје останци зидина.

Још бих овдје због близине находишта напоменуо познату, али даље непримијењену биљешку о једној без сумње римској штатуи, коју наш народ поштује као светачки кип[1]).

Тај се кип спомиње у шематизму[2]) о. Бакуле: „*Čelebići* (на Неретви, југоисточно од Лисичића) *trium arcium rudera habet et novam Schismaticorum ecclesiam, cuius supra maiorem portam est statua ex pulchro lapide sanctum indeterminatum repraesentans, qui dum latino stylo exaratus esset, Schismatici alioquin imperiti inepto instrumento orientalem statuae formam tribuendi praesumentes, ipsam haud parum deturparunt. Statua porro dicta tempore P. Michaelis Kobača in Dônji Čelebići penes domum cuiusdam Haćim Arnautović, Schismatici e terra eruta est, quam ubi primum Kobača suadente sacra veneratione coli coeperunt. Quoad animalium infirmitates ceu prodigiosam experti sunt, hodieque experiuntur. Dolendum tamen ad pedes huius statuae latinas aliquas extantes litteras significatum non referre.*“

У Сарајеву, мјесеца октобра 1894.

Карло Пач (Patsch.)

[1]) О данашњем светковању древних споменика у Далмацији испореди: R. v. Schneider: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., стр. 36.

[2]) У издању од године 1867.; код М. Хернеса: „Alterthümer der Hercegovina“, стр. 599.

Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894.

Priopćio

Franjo Fiala, muzejski pristav.

Pristup.

Cesta, što od Podromanije vodi u Rogaticu pravcem od sjeveroistoka na jugozapad, dijeli područje gromila rogatičkih na dvije gotovo jednake polovice. Sjeverno područje, pravi Glasinac, dovršen je radnjama prijašnjih godina posvema; radnje godine 1894. svršavale su se u južnom dijelu područja u predjelu općine Sočice, u mjestima Rusanovići, Vrlazije, Rudine, Strane, Golubovići, Jarevići, Ilijak i Brezije.

Taj je kraj bregovit s prosječnom visinom od 800 *m*, a s juga je ograničen oko 970 *m* visokom brdskom kosom, koja se u okomitim stijenama spušta na rijeku Praču. Prama sjeveru uspinje se zemljište po malo do visine Glasinca. Taj kraj ima toplije podneblje nego Glasinac. Kukuruz, mohunjače i šljive dobro ovuda rode, dok na Glasincu ne mogu da rastu. Sjenokoše su srednje vrste, pa u suhim godinama lasno iznevjere. Taj je predio krševit i oskudan vodom. Ja znam samo za jednu jedincatu česmu, koja svu godinu drži vodu, i iz koje se služi osam sela. U prijašnje doba mora da su prilike u pogledu vode drugojačije bile. Niže Rusanovića, $^1/_2$ kilometra na jug, poznaju se tragovi, kuda je negda tekao potok, koji se je gubio u ponoru. Žitelji onoga kraja dovode presahnulost toga potoka s time u svezu, što se je srušila česma kod sela Rabara oko 6 kilometara sjeverozapadno od Rusanovića. Ja sam priču, koja se o tome pripovijeda, objavio u II. svesku „Wissenschaftliche Mittheilungen", str. 319. Od cjelovitih šuma slabo se više šta vidi, mali hrastovi gajići i grmlje, u blizini sela oveće branjevine čine u opreci s pustim Glasincem vrlo prijatan kraj. Taj je kraj gusto naseljen, te mora da je i u srednjem vijeku dobro bio poznat, kako to svjedoče mnogi nadgrobni biljezi iz onoga vremena, što ih onuda imade. Najimpozantnija im grupa, stećci kod Vlagjevina, pripadaju znamenitostima zemlje, koje vrijede da se vide. Veće su nekropole kod Golubovića, Vrlazija, Rusanovića i Dobrače. Kroz ovaj kraj vodio je put

od sredovjekog trgovačkog emporija Prače preko Hrenovića i Gosinje u Rogaticu i Višegrad. Kod Varošišta prostiru se na daleko razvaline, kod Preboševića su ostanci sredovjekog mosta, a kod Jarevića i Vrlazija raspoznaju se stare gradine na prehistoričkim nasipima.

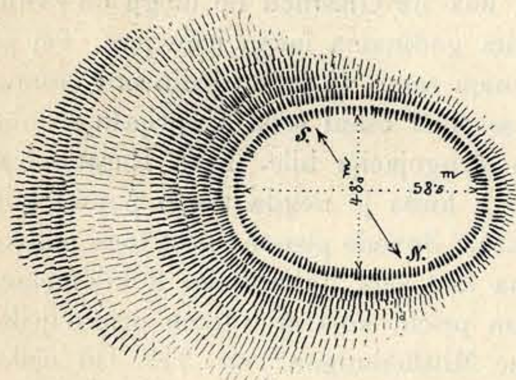
Od rimskih starina obreteni su ove godine na brijegu „Glave“ kod Rudina ostanci od skulptiranog kamenja. Novaca iz III. i IV. vijeka dosta se nahodi u tome kraju. Naročito na istočnoj strani, kod Rogatice ima poviše rimskih spomenika. Što se tiče prehistoričkih gromila, to ih onuda ima velika množina. Mjestimice su tako na gusto zgrtane, — tako kod Rusanovića, — da onome predjelu daju neki žalobiti karakter. O zaokruženim nekropolama za pravo ne može ovuda biti govora, jer eto svuda ima grobova i to vazda u malim zaokruženim hrpama. Ali da prijegled olakšam, razdijelio sam ih u ovom izvještaju o nahogjajima po mjestima, a gdje ujedno bijaše prehistoričkih gradina, po ovima.

Naslikane su samo one rukotvorine, koje su za kolo glasinačkih oblika nove, ostale se po nomenklaturi, konformnoj onoj u prijašnjim izvještajima, lako mogu raspoznati.

Izvještaj o nahogjajima.

Vrlazije.

Mjesto se složilo pri dnu oko 1000 *m* visoke Gosinje planine. Nekropola se prostire na jednoj uzvisini zemljišta, nazvanoj Borci, koja se prama istoku po malo spušta, a dominira nad njom brdo Gradić. Na potonjem brdu ima prehistorička gradina, a u njenoj uravnjenoj nutrinji nagjeno je nekoliko puta tesano kamenje i sredovjeke željezne sprave, iz čega slijedi, da se je ta prehistorička gradina upotrebljavala u srednjem vijeku.

Slika 1.

Slika 2.

Nasuta gradina ima oblik elipse, kojoj su osi duge 48 *m* i 58 *m*. Od lomljenog kamena, šljunka i zemlje podignuti nasip je mjestimice još 0·75 *m* visok, nekadašnja glavica njegova mora da je, sudeći po ruševini, bila široka 3 *m*. Od ulaza ništa se više ne vidi. *Slika 1.* prikazuje nacrt, *slika 2.* profil

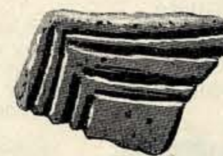
nasute gradine u presjeku od jugoistoka prama sjeverozapadu. Mjesto Borci niže Gradića zaprema mala jedna nekropola. Nijesam skoro vidio na onako malom prostoru zgrnutu toliku množinu različitih grobova na okupu, kao ondje. Trinaest gromila, 48 sredovjekih biljega, sredovjekih turskih grobova, starijih i novijih pravoslavnih grobova, svi tijesno jedni uz druge, čine čudnovatu sliku.

Mnogi sredovjeki biljezi bili su nasagjeni na glavicama gromilâ, dok su stariji turski grobovi često složeni uz okrajke prehistoričkih gromila. Znanstveno je istraživanje gromila time vrlo otegoćeno. U jednu je ruku nutrašnjost grobova kasnijim sahranjivanjem već bila razrovana, u drugu vrlo je bilo mučno raspoznavati skelete, da li su prehistorički ili sredovjeki.

Gromila I.

Od lomljenog i prikupljenog kamenja, pusta; premjer 7 *m*, visina 0·5 *m* Na vrhu bio je sredovjek biljeg na oblik tumbe. U gromili bijahu osim kasnije sahranjenih ostanaka još ostanci triju skeleta, kojim se orijentiranje nije moglo raspoznati. Od rukotvorina, koje nijesu bile u naročitoj svezi sa skeletima, nagjene su ove:

Ilovasta zdjelica sa stalkom, visina 45 *mm*, premjer 18 *mm*, *slika 3.*, $^1/_1$ nar. vel., broncano zrno, špiralni prsten od broncane žice, fragmenat niza špiralnih koričica, iverje od željeznog noža i dvije ornamentirane rbine od ilovastih posuda, *slika 4.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 4.

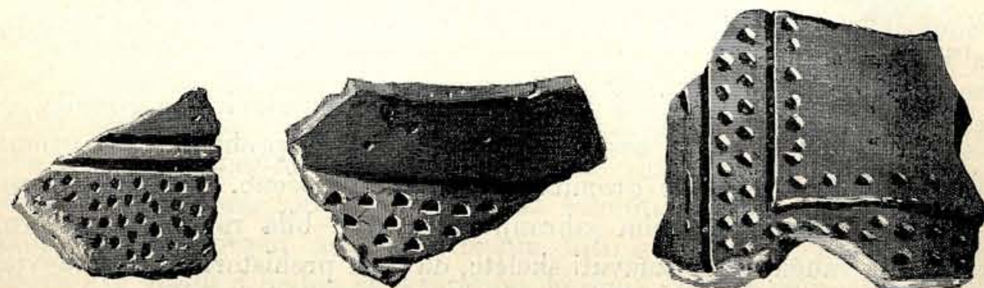
Slika 3.

Gromila II.

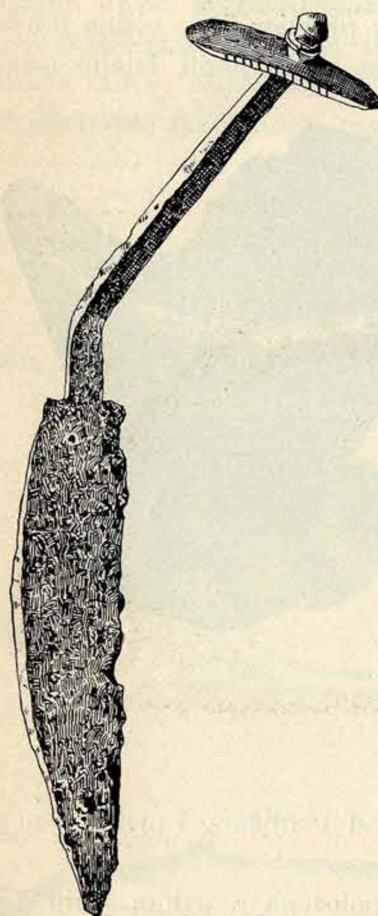
Dužina 17 *m*, širina 9 *m*, visina 0·75 *mm;* od lomljenog i prikupljenog kamenja; pusta.

U istočnom dijelu bila su dva skeleta, položena u jednoj liniji od juga prama sjeveru, s ovim prilozima: dvije broncane kvrgaste fibule, jedna broncana čunolika fibula, jedna broncana fibula na obluk sa dvije petlje i s nožicom od četverouglaste plojke, fragmenti narukvice od broncanog tenećeta na odskok ispisani, pet komada niza od broncanih špiralnih

koričica, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule, dva probušena komadića jantara, fragmenti željezne kopljane plojke i ornamentirani fragmenti ilovastih posuda, *slike 5., 6.* i *7.*, $^1/_1$ nar. veličine. U ostalijem dijelo-

Slika 5. Slika 6. Slika 7.

Slika 8.

vima gromile još su iskopani ostanci od šest kostura. Jedan tik uz kraj, imao je malenu, savinutu, željeznu oštricu od noža i kratak rimski bodež, *slika 8.*, $^2/_3$ nar. vel. U nasutom materijalu nagjena je broncana, sredovjeka brnjica. Posljednji kostur čini se da potiče od kašnjeg sahranjivanja iz rimskog doba.

Gromila III.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m;* od masivnih šuljeva sa nešto prikupljenog kamenja na glavici; pusta.

U istočnoj polovici ostanci od pet kostura, pri jednome dvostruka špirala od broncane

Slika 9. *a.*

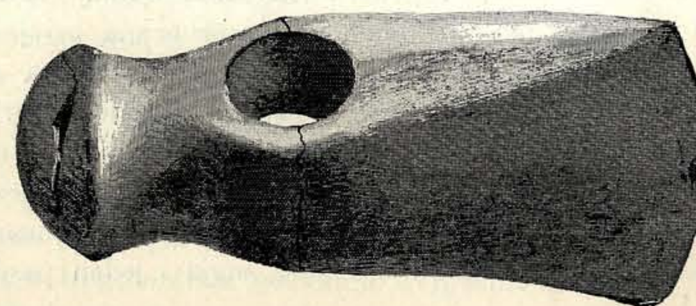

Slika 9. *b.*

žice, pri drugome fragmenti gvozdenog kopljanoga tulca, pri trećemu cilindričko jantarovo zrno s rebarcem po sredini, visina 19 *mm*, premjer 28 *mm*, *slika 9. a*, $^1/_1$ nar. vel. i isto takvo eliptičko, *slika 9. b*, $^1/_1$ nar. vel. Pri drugim skeletima samo fragmenti od ilovastih posuda.

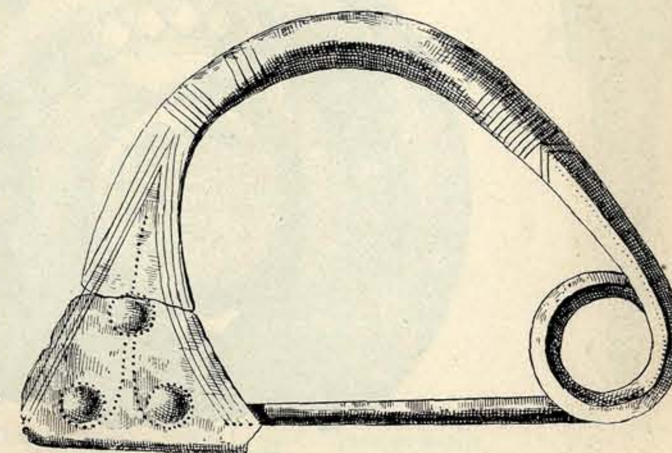
Gromila IV.

Premjer 9 *m*, visina 1 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamenja; pusta. U južnom dijelu bilo je smješteno sedam skeleta, za tri moglo se je ustanoviti orijentiranje od sjevera prama jugu. Pri jednoj lešini našao se slomljen nadžak od nekakog dioritus ličnog kamena, dužina 140 *mm*, visina

Slika 10.

pri bridu 58 *mm*, premjer jame za toporište 23 *mm*, *slika 10.*, $^2/_3$ nar. vel.; uz drugu lešinu fibula na obluk s jednom petljom i s trouglastom plojkom nožice, nasavaćenom i sa tri na odskok iskovane guke ukrašenom, *slika 11.*, $^1/_1$ nar. vel.; nadalje prsten od ljevenog bronca, broncano dugme, fragmenti naočaraste špiralne fibule od broncane žice, pet špiralnih koričica od broncane žice, fragmenti savinutog gvozdenog sjekača s držalicom, košću obloženom i jedno jantarevo zrno. Pri ostalim lešinama samo su nagjene dvije cjevčice od broncanog tenećeta, ilovast tkalački pršljen i fragmenti ilovastih posuda s ručicama.

Slika 11.

Skeleti te gromile nijesu ležali na samorodom živcu, nego na različitim nivoima, u procjepu megju šuljevima.

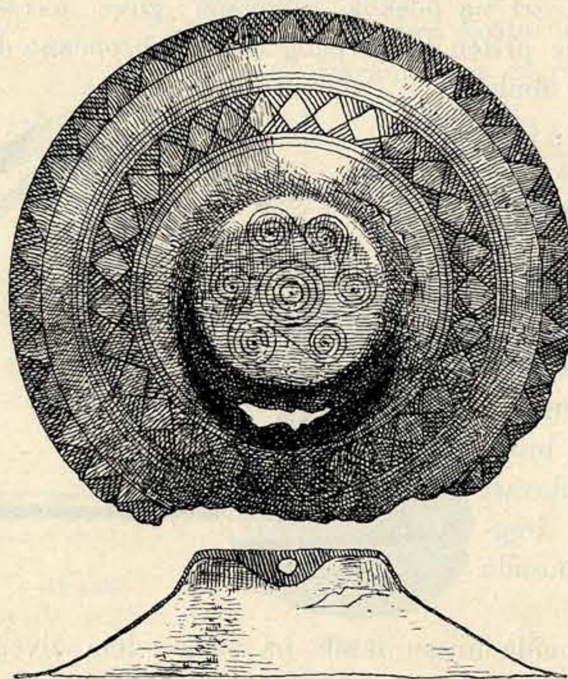
Gromila V.

Premjer 8 *m*, visina 1 *m*, od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Na pet mjesta ostanci od kostura, izmegju njih mrtvačka paljevina. Pri

mrtvačkoj paljevini nagjen je samo grumen zelenog staljenog stakla i nekoliko sasvim u trosku zbijenih komadića bronca. Drugi bez reda po gromili razasuti prilozi ne pokazuju nikaka traga od vatre i pripadaju skeletima. Inventar je ovaj: tri naočaraste špiralne fibule od broncane žice, dvije fibule na obluk sa dvije petlje i na dva mjesta probušenom nožnom plojkom od bronca, četiri broncane nakitne grivne, jedna broncana čunjolika fibula, jedna broncana pinceta, gravirana, jedan oblûk broncane fibule, jedan broncani privjesak na oblik oinohoe, dva broncana privjeska na oblik šipke sa devet nasagjenih plojki[1]), dva okrugla broncana zrna, četiri probušena komada jantara, dvije male dvostruke špirale od broncane žice, jedno zrno od jasno-zelenog stakla, fragmenti broncanih dvostrukih bočki, mali željezni nakitni kolutić, fragmenti od tri sploštena željezna nakitna kolutića, jedna željezna savijena oštrica od noža, tri fragmenta željeznih kopljanih plojki, nekoliko rbina od ilovastog sugja i jedan pasji zub.

Gromila VI.

Premjer 8·5 *m*, visina 1 *m*; od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Na glavici četiri sredovjeka stećka na oblik tumbe. Osim kasnijeg sahranjivanja iz

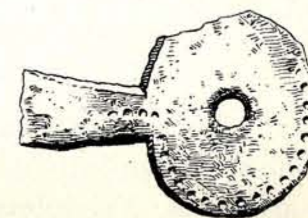

Slika 12.

srednjeg vijeka, nagjena su u gromili još dva kostura; pri jednome moglo se je konštatovati orijentiranje od sjevera prama jugu. Uz ovaj bili su

[1]) „Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu 1893.“, „Glasnik“ 1893., str. 54.

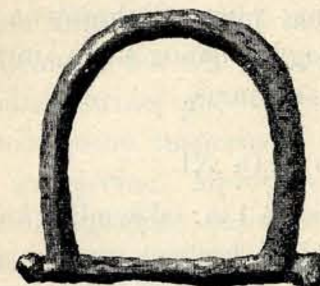
ovi prilozi: jedno broncano dugme s ušicom, obilato nasavaćeno; *slika 12.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna špiralna narukvica od broncane žice, jedan broncani prsten na oblik špirale, četiri špiralne cjevčice od broncanog tenećeta i jedna slomljena broncana toka bez zagvozdica. Uz drugi bila je pràva jedna željezna noževa oštrica, *slika 13.*, $^2/_3$ nar. vel., i željezni zaponac, *slika 14.*, $^1/_1$ nar. vel.

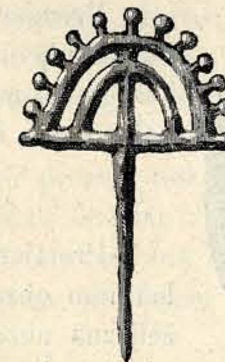
Slika 14.

Gromila VII.

Premjer 12·5 *m*, visina 0·4 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Mrtvačka paljevina s ovim rukotvorinama: osam u fragmentima očuvanih kvrgastih broncanih dugmetastih fibula, dva fragmenta broncanih kvrgastih fibula, dva fragmenta broncanih fibula na obluk, broncani lančić, šest okruglih broncanih zrna, jedan broncani privjesak na oblik šljive, dva broncana privjeska na oblik oinohoe, dva privjeska na oblik dvostruke bradve, jedan broncani privjesak na oblik potkove, *slika 15. a*, $^1/_1$ nar. vel., devet

Slika 15. *a*.

Slika 15. *b*.

Slika 13.

duguljastih, trouglastih broncanih zrna, pet naočarastih, broncanih privjesaka, dva krugljasta broncana privjeska, jedan fragmenat jedne broncane pincete, četrdeset malih broncanih dugmeta, dvadeset broncanih nakitnih kolutića, premjer 1 *cm*, nîz od broncanê špirale, tri lančića od broncanih nakitnih karičica, jedna bočka od ljevenog bronca[1]), *slika 15. b*, $^1/_1$ nar. vel., fragmenti bočki s glavicom na oblik ljestvica, deset fragmenata naočarastih, broncanih privjesaka, tri fragmenta broncanih

[1]) „Nahogjaji iz glasinačkih gromila“ od dra. Hoernesa, sl. 184., str. 8., XIX. sv. „Mittheilungen der anthrop. Gesellschaft in Wien“.

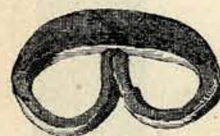
privjesaka na oblik šljive, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule, jedno emaljirano zrno, 38 jantarevih zrna, jedan željezni prsten i jedan fragmenat željeznog kopljanog šiljka.

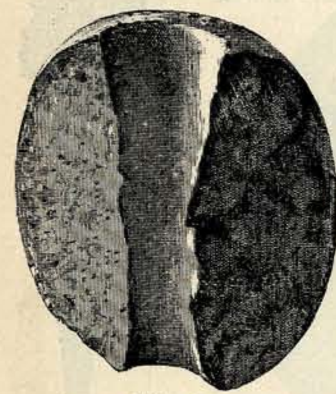
Gromila VIII.

Premjer 11·3 *m*, visina 1·2 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; izmiješan zemljom. Oko osam skeleta, orijentiranih od sjevera prama jugu, na jednom mjestu mrtvačka paljevina. Pri jednom skeletu dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje, dvije koričice od broncane špiralne žice. Rbine od ilovastog sugja po gromili rasute.

Gromila IX.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Pet od zapada prama istoku orijentiranih skeleta. Od rukotvorina nagjen je izrezuckan veprov zub, jedna broncana naočarasta špiralna fibula, zrno od dvrste (Kalkspath), brnjici sličan nakit od željeza, *slika 16.*, $^1/_1$ nar. vel., i fragmenat kamenitog nadžaka, *slika 17.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 16.

Slika 17.

Gromila X.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Sahranjena lešina s fragmentima željeznog kopljanog šiljka i mrtvačka paljevina s ilovastim rbinama.

Gromila XI.

Premjer 7·5 *m*, visina 1 *m;* od zemlje i kamena; ledinom obrasla. Ostanci kostura, uza nj grbava željezna noževa oštrica, fragmenti takve, željezna pisaljci slična sprava, fragmenat jantarevog zrna i ilovaste rbine.

Gromila XII.

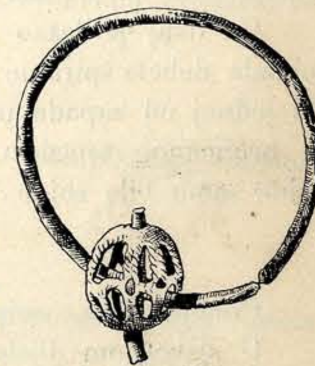
Premjer 7·5 *m*, visina 0·75 *m;* od zemlje i kamena; ledinom obrasla. Nespaljene kosti i ilovaste rbine.

Gromila XIII.

Premjer 7 *m*, visina 0·45 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; pusta. U južnoj polovini od zapada prama istoku orijentiran kostur; pri glavi mu dva naušnjaka ili šljepoočnjaka, svinuti kolutovi od broncane žice s utaknutom srebrnom krugljicom, *slika 18.*, $^1/_1$ nar. vel., na prsima špiralna cjevčica od broncane žice. Svakako je ovdje sahranjena lešina iz najranijeg vremena srednjeg vijeka. (Seoba naroda.)

Rusanovići.

Ovuda ima tolika množina gromilâ, da se to mjesto mora smatrati središtem u južnoj sferi njihova područja. U većim hrpama se nahode u samom mjestu, nadalje na glavicama Grkovići, Pod Petrovcem, Malom i Velikom Drijenjaku; ostale su rasute po pašnjacima, rijetko kad na obragjenoj zemlji. Dva i pô kilometra južno od Rusanovića megju selima Jarevićima i Golubovićima nahode se tri gradine vrlo na blizu jedna drugoj; jednu od njih, koja je na glavici, kotiranoj sa 872 *m*, opisao sam već u I. svesku „Wissenschaftliche Mittheilungen", str. 162; drugi nasip opasao je oko 930 *m* visoku strmu glavicu Rudinice; osnova ima oblik elipse, kojoj su osi dugačke 120 *m* i 40 *m*, s ulazom na južnoj strani. Bedem je nasut od velikog lomljenog i prikupljenog kamena, danas još ima visinu od 1 *m* i mora da je u svoje vrijeme pri šljemenu bio 3 *m* debeo. Treća je gradina niže obiju gore spomenutih, na jednoj strmoj glavici Jarevićkog brda, bedem se u njegovu obimu više ne može jasno raspoznati; unutrašnji prostor pokazuje tragove sredovjeke neke gragjevine. Mjesto se zove „Mali Gradac". Obje druge prehistoričke gradine naziva narod sad Gradac, sad Gradina. Ta dva mjesta, obrasla gustom mladom šumom, još nijesu prekopana.

Slika 18.

Gromila I.

Premjer 11 *m*, visina 0·8 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena i zemlje; obrasla ledinom. U svemu nagjeno je šest kostura, orijentiranih od zapada prama istoku. Pri onome, koji bijaše u sredini, nagjen je prsten od srebra, *slika 19.*, $^1/_1$ nar. vel. Pri južnom okrajku gromile iskopan je malešan kauri-pužić i željezna strijela, *slika 20.*, $^1/_1$ nar. vel., a megju ostalim skeletima dva okrugla oblutka, iverje od željeznog koplja, malo okruglo broncano zrno, spaljene životinjske kosti i grude sažežene ilovače. Od ilovastih posuda nagjeni su fragmenti jedne zdjelice sa suženim zjalom i neke posudice debelih bokova s ručicama.

Slika 19.

Slika 20.

Gromila II.

Premjer 7 *m*, visina 0·8 *m*, od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U južnom dijelu dva od zapada prama istoku orijentirana skeleta, pri jednom broncani gravirani zaponac s krstolikom središnjom rozetom i jedan fragmenat željeznog noža, pri drugom ilovasto zrno i broncan zaponac. U sjevernom dijelu nagjeni su ostanci skeleta s množinom fragmenata od ilovastog sugja.

Gromila III.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; ledinom obrasla. U njoj bijaše trinaest skeleta; dvanaest ih je bilo orijentiranih od zapada prama istoku; pri jednom od istoka prama zapadu. Uz ovaj je ležao na sredini probušen broncani zaponac, nekoliko komada debele špiralne žice od srebra i probušen komad kamena rožnjaka. Pri jednoj od zapada prama istoku orijentiranoj lešini nagjena je počelica od broncanog tenećeta, gravirana, pričvršćena na glavi. Uz druge su lešine samo bile rbine od sugja.

Gromila IV.

Premjer 9 *m*, visina 0·85 *m*, od lomljenog kamena i šljunka; pusta. U sjevernom dijelu ostanci jednog skeleta, u južnom dijelu mrtvačka paljevina s velikim okruglim broncanim zrnom, ukrašenim ilovastim zrnom, *slika 21.*, 1/1 nar. vel., ostanci broncanih fibula na obluk i s dugmetom, broncani privjesak na oblik oinohoe, zdrobljeni komadići jantara, ostanci fino izragjene ilovaste zdjelice sa staklom i prostih ilovastih posudica.

Slika 21.

Gromila V.

Premjer 9·5 *m*, visina 1·4 *m;* kamen i zemlja; šikarom obrasla. Nespaljene ljudske kosti i ilovaste rbine po gromili razasute.

Gromila VI.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·6 *m*, zemlja i kamen; ledinom obrasla. U sredini ostanci kostura s broncanim novcem Dioklecijanovim i fragmentima ilovastog sugja rimske provenijencije.

Gromila VII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m*, od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Željezni nakit, inače prazna.

Gromila VIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Sasvim prazna.

Gromila IX.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sjevernom dijelu mrtvačka paljevina i ostanci od dva skeleta. U sredini dvije od zapada prama istoku orijentirane lešine sa željeznim kopljanim šiljkom, jednim sferičkim pupčastim dugmetom od bronca[1]), s jednim broncanim dugmetom s rasporima i dva broncana otvorena nakitna kolutića, omotana broncanim špiralnim nizom.

U južnom dijelu ostanci od dva kostura sa tri broncane naočaraste špiralne fibule, jedna broncana plohasta fibula, dva broncana privjeska na oblik oinohoe i ostanci ilovastog sugja.

Gromila X.

Premjer 6·8 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. U sredini kostur s broncanim zaponcem.

Gromila XI.

Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila XII.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila XIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila XIV.

Premjer 10 *m*, visina 0·6 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Posve prazna.

Gromila XV.

Eliptičke osi pri temelju 15 *m* i 7·5 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; zarasla hrastovom šikarom. U istočnom dijelu od zapada prama istoka a u zapadnom dijelu od istoka na zapad orijentirana lešina. Od priloga samo ilovaste rbine.

[1]) „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 91, sl. 106.

Gromila XVI.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·4 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; pusta. Nasred gromile ležala su dva od zapada prama istoku orijentirana kostura.

Slika 22.

Uz jedan nagjeni su ovi prilozi: tri broncane fibule na obluk sa dvije petlje i s četverouglastom dvostruko probušenom nožnom plojkom, jedan fragmenat broncane naočaraste špiralne fibule, jedna broncana fibula s dugmešcima, jedno ornamentirano ilovasto zrno, *slika 22.*, $^1/_1$ nar. vel., isto takvo neornamentirano zrno, pet broncanih sitnih dugmešaca, dva broncana okrugla zrna, četiri komada broncanog špiralnog niza, fragmenti željezne noževe oštrice i ilovaste rbine.

Gromila XVII.

Premjer 7·3 *m*, visina 0·4 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; pusta. Mrtvačka paljevina sa dvije broncane naočaraste špiralne fibule i jednom, pisaljci sličnom željeznom spravom.

Gromila XVIII.

Premjer 9·3 *m*, visina 0·6 *m;* lomljeni i prikupljeni kamen; pusta. Posve prazna.

Gromila XIX.

Premjer 10·1 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje; pusta. Ostanci od dva kostura, ilovaste rbine.

Gromila XX.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·5 *m;* kamen i zemlja; pusta. U sredini ostanci skeleta, uza nj broncana bočka kruglaste glavice i broncana fibula na obluk sa dvije petlje.

Gromila XXI.

Premjer 10·3 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje; pusta. Mrtvačka paljevina s tragovima lomače. Od rukotvorina ovo: tri fragmenta broncanih

Slika 23.

čunolikih fibula, jedan fragmenat broncane kvrgaste fibule, fragmenti fibule s dugmešcima, jedan fragmenat broncane naočaraste špiralne fibule, jedan privjesak od bronca na oblik dvosjekle bradve, isto takav na oblik kladivca, *slika 23.*, $^1/_1$ nar. vel., dva naočarasta broncana privjeska, jedan trouglasti broncani privjesak, pet okruglih broncanih zrna, osam broncanih nakitnih kolutića,

deset broncanih šipki iz okovica na pojasu, jedno broncano bačvasto zrno, jedan probušen brus, jedan fragmenat takvoga, fragmenti željeznog koplja i jedan od željeznog noža.

Gromila XXII.

Premjer 11 *m*, visina 0·6 *m;* prikupljen kamen i zemlja; ledinom obrasla. Na istočnoj strani mrtvačka paljevina s ostancima kostura, uz koji su nagjeni komadi željeznog noža i jednog željeznog kopljanog šiljka, velika broncana toka s rasporima[1]) i željezna cjevčica od 2 *mm* u premjeru (iglarica?). U zapadnom dijelu ostanci skeleta sa tri probušena komadića jantara, jedna broncana kvrgasta fibula i ilovaste rbine.

Gromila XXIII.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·5 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; pusta. Ostanci kostura sa dva komada broncanih cjevčica od špiralne žice i ilovaste rbine.

Gromila XXIV.

Eliptičke osi pri temelju 13·5 *m* i 7 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena i nešto zemlje; ledinom obrasla. U sjeveroistočnom kvadrantu dva od zapada prama istoku orijentirana kostura, u jugoistočnom kvadrantu jedna od istoka prama zapadu položena lešina. U zapadnoj polovici gromile ostanci kostura. Uz dvije naprvo spomenute lešine bili su ovi prilozi: fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule, cjevčica od svinutog broncanog tenećeta, okruglo broncano zrno, mala špiralna narukvica od broncane žice, jedne špiralne koričice od broncane žice, jedne željezne noževe oštrice i jedan gvozdeni kopljani šiljak. Ilovaste rbine razasute po gromili.

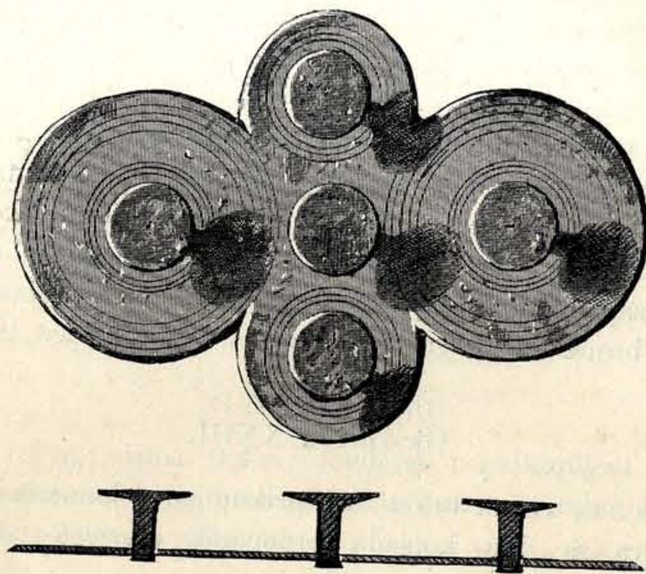
Gromila XXV.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·55 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U zapadnoj polovici gromile dva od juga prama sjeveru orijentirana skeleta, uz prvu lešinu dvije masivne gravirane grivne od ljevenog bronca[2]).

Broncana i emaljirana zrna, fragmenti od dvije željezne špiralne fibule i dvije broncane plojke od fibula s plojkom, *slika 24.*, $^1/_1$ nar. vel. (dekoracija je zanimljiva, jer su ovdje klinci s plosnatim glavicama utaknuti)

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 97, sl 151.
[2]) „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 94, sl. 116.

uz drugu dvije masivne gravirane grivne od ljevenog bronca, počelica od broncanog tenećeta, gravirana i ilovaste rbine.

Slika 24.

U jugoistočnom kvadrantu od istoka prama zapadu orijentiran kostur bez priloga.

Gromila XXVI.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·6 *m*; od prikupljenog kamena; pusta. Sasvim prazna.

Gromila XXVII.

Premjer 11 *m*, visina 1 *m*; zemlja i lomljeni kamen; ledinom obrasla. U sjeverozapadnom kvadrantu dva od sjevera prama jugu orijentirana kostura bez priloga. U jugoistočnom kvadrantu tri od zapada prama istoku orijentirane lešine, uz jednu tri željezna nakitna kolutića, premjer 45 *mm*, splošten broncani nakitni kolutić i fragmenti od ilovaste posude.

Gromila XXVIII.

Premjer 4 *m*, visina 0·35 *m*; od zemlje i kamena. Ledinom obrasla; prazna.

Gromila XXIX.

Premjer 7·8 *m*, visina 0·4 *m*; lomljeni i prikupljeni kamen; ostanci kostura.

Gromila XXX.

Premjer 8·7 *m*, visina 0·9 *m*; od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U gromili bijahu četiri kostura, koji su svi bili sahranjeni uz krajeve.

U sjeveroistočnom kvadrantu situirani kostur bio je orijentiran od sjevera prama jugu, a uza nj bijahu ovi prilozi: jedan broncani plosnati kolut, četiri broncana privjeska na oblik šljive s rasporima, jedan broncani zaponac, jedan broncani privjesak na oblik priprosto modeliranog konja, *slika 25.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan fragmenat željezne fibule na obluk sa dvije petlje i jedno željezno bačvasto zrno, *slika 26.*, $^1/_1$ nar. vel. U južnom dijelu ležala su dva od zapada prama istoku orijentirana skeleta, uz koje su bila dva plosnata broncana nakitna kolutića, jedna mala broncana toka, četiri emaljirana zrna i dva ulomka od željeznih noževih oštrica. Četvrti uz istočni kraj položeni kostur imao je na glavi počelicu od broncanog tenećeta, a blizu glave ležalo je razasutih 200 broncanih dugmešaca s ušicama, premjer 7 *mm*. Nešto podalje od kostura iskopana je grivna od ljevenog bronca.

Slika 25.

Slika 26.

Gromila XXXI.

Premjer 8·8 *m*, visina 0·55 *m*; prikupljeni kamen i zemlja; ledinom obrasla. U sredini tragovi mrtvačke paljevine, inače prazne.

Gromila XXXII.

Premjer 7·1 *m*, visina 0·4 *m*; od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Samo nekoliko nespaljenih ljudskih kosti i iverje od željeznog kopljanog šiljka.

Gromila XXXIII.

Premjer 7·5 *m*, visina 0·8 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini ostanci od tri kostura, a u sjevernom dijelu tragovi paljevine. Ukraj jednog skeleta ležala je broncana fibula iz ranog la-tenskog doba s nogom na oblik zmijske glave, fragmenti lončića s ručicama od fino staložene ilovače.

Gromila XXXIV.

Premjer 7 *m*, visina 0·6 *m*; od zemlje i prikupljenog kamena; ledinom obrasla. Prazna.

Gromila XXXV.

Premjer 14 *m* i 12 *m*, visina 0·9 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena, šljunka i zemlje. Obrasla šikarom.

U sredini osam od sjevera prama jugu orijentiranih nespaljenih lešina, megju njima nagjeni su ovi rukotvori: jedan prsten od broncane žice, jedna narukvica od broncane žice, savijene na oblik špirale[1]), isto takva dječija narukvica, osam špiralnih koričica od broncane žice, jedno okruglo broncano zrno, jedno jantarevo zrno, jedno koštano zrno i fragmenti obluka od željezne fibule. Tik uz sjeverni kraj nagjeni su fragmenti savijenog željeznog sjekača, jedan probušen brus, tri špiralne koričice od broncane žice, jedan ovalni željezni kolut i dvije cjevčice od broncanog tenećeta, ispisane na odskok, *slika 27.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 27.

Uz sjeverozapadni kraj našla se željezna fibula na obluk, ulomci takve fibule i željezni nakitni kolut. Uz istočni kraj tragovi mrtvačke paljevine, ukraj nje malešan, kruglji sličan lončić; fragmenti ilovastog sugja bili su razasuti po svoj gromili.

Gromila XXXVI.

Premjer 8·5 *m,* visina 1 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini ležalo je pet od zapada prama istoku orijentiranih i jedan od istoka prama zapadu orijentiran kostur.

Iznad ovih lešina mogle su se razabrati sagnjile hrastove daske, na kojima su ležali ostanci skeleta, kasnije sahranjenih. Ukraj prvobitno sahranjenih lešina nagjeno je četrnaest špiralnih koričica od broncane žice, narukvica od špiralno savijene broncane žice i pet ornamentiranih fragmenata od ilovastog sugja, *slika 28* i *29.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 28.

Slika 29.

Gromila XXXVII.

Premjer 4 *m,* visina 0·6 *m;* zemlja i prikupljeni kamen; ledinom obrasla, prazna.

Gromila XXXVIII.

Premjer 8·3 *m,* visina 0·8 *m;* prikupljen i lomljen kamen i nešto zemlje; ledinom obrasla. U istočnoj polovici dva od juga prama istoku orijentirana na samorodom tlu položena, u zapadnoj polovici dva od zapada prama istoku orijentirana, 30 *cm* iznad samorodog tla u kamenu

[1]) „Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 93, sl. 112.

položena kostura. Ukraj drugog kostura u zapadnoj polovici našle su se dvije masivne, gravirane grivne od ljevenog bronca, dvije fibule na obluk sa dvije petlje, s fasoniranom (usukanom) stremenkom od bronca, jedno okruglo broncano zrno i dvije broncane fibule s plojkom. U istočnoj polovici stajao je uvrh glave jedne lešine ilovast lončić s jednom ručicom; ukraj njega bili su fragmenti srebrnog špiralnog kolutića.

Gromila XXXIX.

Premjer 10·5 *m,* visina 0·9 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena i nešto zemlje; ledinom obrasla.

Tri kostura, orijentirana od istoka prama zapadu, jedan od zapada prama istoku. Ukraj jedne lešine ilovasti pršljen, ukraj druge oblutak, a ukraj treće broncani zaponac s ispercima uokolo, i krstolikom rozetom na sredini. Ilovaste rbine razasute po gromili. Skelet *z—i* nije imao priloga.

Gromila XL.

Premjer 8 *m,* visina 0·6 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; ponešto ledinom obrasla.

Našle su se tri, od zapada prama istoku orijentirane, nespaljene lešine.

U jugoistočnom kvadrantu nagjena je željezna motika i ovalni željezni okovni biočuzi, oba objekta valjda iz srednjeg vijeka.

Gromila XLI.

Premjer 7 *m,* visina 0·65 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U istočnoj polovici gromile ležala su tri od zapada prama istoku orijentirana kostura.

Ukraj najjužnije sahranjene lešine iskopano je šest broncanih la-tenskih fibula, s lančićima na kraju špirale, *slika 30.*, $^1/_1$ nar. vel., i jednom trouglasto savijenom broncanom žicom. Megju drugim kosturima našle su se dvije noževe oštrice, fragmenat jednog željeznog kopljanog šiljka i fragmenti zdjelice sa stalkom od fino staložene ilovače.

Slika 30.

Gromila XLII.

Premjer 9 *m*, visina 0·7 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Dva od zapada prama istoku orijentirana kostura.

Gromila XLIII.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Mrtvačka paljevina i ostanci kostura; od rukotvorinâ fragmenti željeznog kopljanog šiljka, od broncane pincete i ilovaste rbine.

Slika 31.

Gromila XLIV.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·65 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini od zapada prama istoku orijentiran kostur; uz sjeverni kraj mrtvačka paljevina s jednim ilovastim pršljenom, jednom broncanom kvrgastom fibulom i jednim fragmentom takve fibule, s jednom broncanom čunolikom fibulom i jednim fragmentom, s jednim oblukom broncane fibule, pet broncanih nakitnih kolutića i ilovastim rbinama.

Gromila XLV.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Od kosti i paljevine ništa se nije moglo naći. Od rukotvorinâ nagjena je u sjevernom dijelu broncana naočarasta špiralna fibula, broncana kvrgasta fibula, špiralna cjevčica od broncane žice i bočka od ljevenog bronca s okruglom glavicom; *slika 31.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel.

Gromila XLVI.

Premjer 9 *m*, visina 0·5 *m;* zemlja i prikupljeni kamen; ledinom obrasla. Ostanci kostura sa željeznom oštricom od noža i broncanim privjeskom na oblik šljive, ilovaste rbine.

Gromila XLVII.

Osi elipse pri temelju 8 *m* i 6 *m*, visina 0·7 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena i nešto zemlje; ledinom obrasla. U sredini od istoka prama zapadu orijentiran kostur s počelicom od broncanog tenećeta, dva broncana zaponca, dvije grivne od ljevenog bronca i jezičac od fibule s plojkom.

Gromila XLVIII.

Premjer 5 *m*, visina 0·6 *m;* iz kamena i zemlje; pusta. Mrtvačka paljevina sa zrncem iz zelenog stakla i fragmentima jedne broncane fibule s plojkom.

Gromila XLIX.

Osi elipse pri temelju 7·5 *m* i 9 *m*, visina 0·8 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla.

U zapadnoj polovici nagjen je od zapada prama istoku orijentiran kostur s broncanom pincetom, broncanim, uokolo isperenim zaponcem, dva željezna kopljana šiljka s plojkom na oblik lovorikovog lista i sa željeznim mačem, kome je balčak dvoper, a jabuka zvonolika; sve je to ležalo pri nogama kosturovim.

Južno od kostura bijaše mrtvačka paljevina, blizu nje nagjene su dvije masivne grivne od ljevenog bronca, ali se na njima nijesu raspoznavali tragovi vatre.

U istočnoj polovici ležala su dva od istoka prama zapadu orijentirana kostura. Ukraj jednog ležala je pri glavi velika množina polomljenih srebrnih špiralnih kolutića i sitnih jantarevih zrna, na podlaktici dvije masivne narukvice od ljevenog bronca.

U zapadnoj polovici još su nagjeni fragmenti željezne bočke i od željeznih noževa i kopalja.

Gromila L.

Premjer 6·8 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla; po gromili razasute čitave i spaljene ljudske kosti. Prilozi: jedan ilovasti pršljen, jedna broncana pinceta, sedam emaljiranih zrna, jedna broncana fibula na obluk, tri fragmenta broncanih kolutića i jedna željezna plojka.

Slika 32.

Gromila LI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·5 *m;* zemlja i prikupljen kamen; ledinom obrasla. U njoj bijahu samo spržene ilovaste grude.

Gromila LII.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·6 *m;* prikupljen kamen i zemlja; ledinom obrasla. Prazna.

Gromila LIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·9 *m;* ledinom obrasla. U njoj bijaše množina životinjskih kosti, priprostih ilovastih rbina i jedan ornamentiran komad držalja, *slika 32.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel.

Gromila LIV.

Premjer 11·3 *m*, visina 0·6 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla.

Ostanci sahranjenih ondje kostura sa devet probušenih, rezanih komada jantara, dvije broncane okovice sa pojasa, jedan nakitni kolut od bronca i fragmenti od tri željezna kopljana šiljka. Rbinâ vrlo mnogo.

Gromila LV.

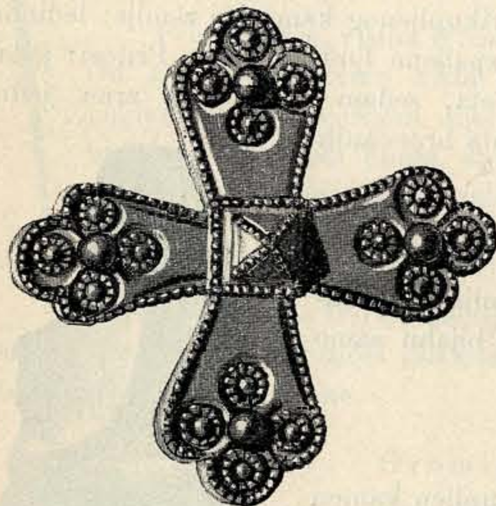
Premjer 6·7 *m*, visina 0·5 *m;* kamen i zemlja; ledinom obrasla. Ostanci skeleta sa dvije željezne noževe oštrice i jednim broncanim zrnom.

Gromila LVI.

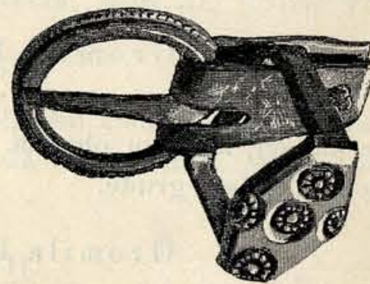
Premjer 6 *m*, visina 0·4 *m;* zemlja i prikupljeni kamen; ledinom obrasla. Od zapada prama istoku orijentiran kostur bez prilogâ.

Gromila LVII.

Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m;* zemlja i prikupljen kamen; ledinom obrasla. Nekoliko nespaljenih ljudskih kosti i jedan broncani fragmenat fibule. Pri kraju gromile nagjeno je jedno izdubljeno mjesto; u dubljini od 0·95 *m*

Slika 33.

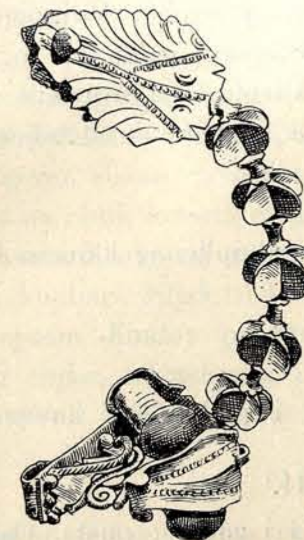
Slika 34.

nagjen je gvozden krst, *slika 33.*, $^1/_1$ nar. vel.[1]), jedan željezni zaponac od pojasa, *slika 34.*, $^1/_1$ nar. vel. i željezna okovica sa štapa ili koplja uz nekoliko ostanaka od kostura. Taj pobočni grob reprezentira kasnije sahranjivanje prvog doba srednjeg vijeka.

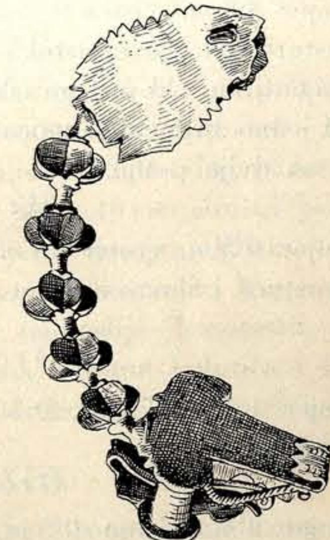
[1]) Slične nahogjaje objavio je Lindenschmidt iz franačkih i alemanskih rednih grobova.

Gromila LVIII.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·45 *m;* zemlja i prikupljeni kamen; ledinom obrasla. Mrtvačka paljevina s ovim prilozima: savijena noževa oštrica od

Slika 35. *a.*

Slika 35. *b.*

željeza, jedan željezni tok od kopljane motke, množina fragmenata od dvije ilovaste posude s nožicom od vrlo fine ilovače, i srebrna fibula na šarnijere, *slike 35. a* i *b*, $^1/_1$ nar. vel. Pobliže ću o tom zanimljivom komadu govoriti u zaglavku.

Gromila LIX.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·4 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Nema kosti, samo željezna oštrica noža.

Gromila LX.

Premjer 7 *m*, visina 0·4 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Ostanci kostura i jedna željezna pinceta.

Gromila LXI.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Željezna pinceta.

Gromila LXII.

Premjer 8 *m*, visina 0·4 *m;* prikupljeni i lomljeni kamen; pusta. Ostanci kostura i rbine ilovastog sugja.

Gromila LXIII.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·9 *m*; kamen i zemlja; šikarom obrasla. Prazna.

Gromila LXIV.

Premjer 8·6 *m*, visina 1·5 *m*; od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Četiri kostura od sjeveroistoka prama jugozapadu, jedan od juga prama sjeveru orijentiran. Od priloga iskopana su dva ispupčena broncana dugmeta, fragmenat jedne broncane naočaraste špiralne fibule i lûk od željezne fibule na obluk sa dvije petlje.

Gromila LXV.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·5 *m*; od zemlje, prikupljenog kamena i šljunka. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila LXVI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·45 *m*; lomljen i prikupljen kamen; pusta. Ostanci kostura.

Gromila LXVII.

Premjer 9 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje; pusta. Ostanci od tri kostura u istočnoj polovici, jedna špiralna cjevčica od broncane žice i ilovaste rbine.

Gromila LXVIII.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·6 *m*; od lomljenog, prikupljenog kamena i zemlje. U istočnoj polovici od sjevera prama jugu orijentiran kostur s masivnom grivnom od ljevenog bronca i željeznom fibulom na obluk.

Gromila LXIX.

Premjer 10 *m*, visina 0·5 *m*; od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. U sjevernom dijelu ostanci kostura s ilovastim rbinama i fragmentima krstolikog broncanog dugmeta.

Gromila LXX.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·6 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Prazna.

Gromila LXXI.

Premjer 10 *m*, visina 0·4 *m*; od prikupljenog kamena, šljunka i zemlje; pusta. U južnom dijelu kostur s fragmentima željeznog kopljanog šiljka i mrtvačka paljevina s ovim prilozima: jedna broncana kvrgasta fibula sa dva privješena kolutića od fibule, jedna broncana čunasta fibula, jedna broncana fibula na obluk, fragmenti broncane naočaraste špiralne fibule,

jedna broncana toka, jedan broncani privjesak na oblik oinohoe, dvostruko broncano dugme, dva broncana privjeska na oblik šljive, fragmenti bočke od ljevenog bronca, deset malih broncanih dugmeta s ušicom, četiri nakitna koluta od bronca, dvije željezne noževe oštrice, fragmenti od željeznih kopljanih šiljaka, jedan brus, čunoliko izbrušeni kamen i ilovaste rbine.

Gromila LXXII.

Osi elipse pri temelju 10 *m* i 8 *m*, visina 0·5 *m*; od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Na tri mjesta mrtvačka paljevina. Pri prvoj partiji rogozu sličan, gvozden kopljani šiljak, 68 *cm* dug, 37 *mm* širok, isto takav na oblik lovorikovog lista, 50 *cm* dug, 46 *mm* širok i jedan 31 *cm* dug, a 38 *mm* širok; na drugom mjestu željezni kopljani šiljak, 43 *cm* dug i željezni kopljani šiljak, 19 *cm* dug i 20 *mm* širok, uz to fragmenti broncane kvrgaste fibule; pri trećoj partiji najposlije fragmenti željeznog kopljanog šiljka, tri željezna i dva broncana nakitna kolutića i 44 *cm* dug a 30 *mm* širok željezni sjekač s koštanim drškom; ilovaste rbine, troska.

Gromila LXXIII.

Premjer 5·6 *m*, visina 0·4 *m*; od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Ostanci kostura.

Gromila LXXIV.

Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*; od prikupljenog kamena i šljunka; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine s valovitim ornamentom.

Gromila LXXV.

Premjer 5·8 *m*, visina 0·4 *m*; prikupljen i lomljen kamen; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila LXXVI.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·4 *m*; od prikupljenog i lomljenog kamena i šljunka. Ilovaste rbine s valovitim ornamentom i fragmenat narukvicâ od crne staklene paste. Lešine nespaljene.

Gromila LXXVII.

Premjer 8·4 *m*, visina 0·8 *m*; kamen i zemlja; ledinom obrasla. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila LXXVIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·6 *m*; prikupljen i lomljen kamen; pusta. Prazna.

Gromila LXXIX.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m;* prikupljen i lomljen kamen; pusta. Tri kostura, kojim se ne može ustanoviti orijentiranje. Pri jednome željezni kopljani šiljak, probušen brus i broncano zrno; uz drugi brus, fragmenat željeznog kopljanog šiljka, željezna noževa oštrica i dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje; pri trećemu fragmenat od broncanog zrna, probušen brus, željezna igla, fragmenat broncane naočaraste špiralne fibule i fragmenat željeznog noža.

Gromila LXXX.

Osi elipse pri temelju 15 *m* i 10·2 *m;* visina 0·6 *m*. Od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Četiri kostura, kojim se orijentiranje više ne mogaše odrediti. Pri prvome broncan zaponac s ispercima uokolo i broncano zrno, pri drugome željezni kopljani šiljak i bačvasto zrno, pri trećem špiralna narukvica od broncane žice, a pri četvrtom sferičko ispupčeno dugme od bronca.

Gromila LXXXI.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·35 *m;* lomljen i prikupljen kamen; pusta. Nekoliko ostanaka od kostura.

Gromila LXXXII.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·65 *m;* lomljen i prikupljen kamen; pusta. Prazna.

Gromila LXXXIII.

Premjer 10 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Pet od zapada prama istoku orijentiranih kostura i ilovaste rbine.

Gromila LXXXIV.

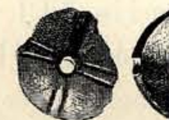
Premjer 10·8 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje; pusta. U jugozapadnom kvadrantu pet kostura.

Ukraj prvog od njih nagjen je broncani zaponac s krstolikom rozetom u sredini, dva željezna zrna na oblik bačve, jedno emaljirano zrno i jedan broncani privjesak na oblik šljive; ukraj drugog prsten od broncane žice i broncano dugmešce; ukraj trećeg prsten od broncane žice i ilovaste rbine.

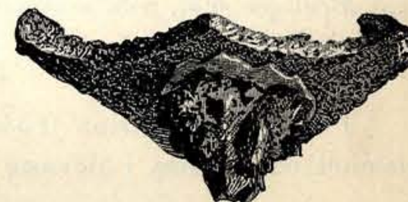
Gromila LXXXV.

Premjer 20 *m*, visina 1·4 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; pusta. U sjeveroistočnom kvadrantu dva kostura, u sjeverozapadnom kvadrantu dva od zapada prama istoku orijentirana, u sredini jedna, a uz jugozapadni

kraj dvije nespaljene lešine, potonje su kasnije, u srednjem vijeku sahranjene. Prilozi: dvije ornamentirane ilovaste rbine, 59 rezanih gmiza od jantara, jedna broncana fibula na obluk sa dvije petlje, jedna broncana dugmetasta fibula, jedanaest broncanih privjesaka u obliku sjekire sa dvije oštrice, pet svežnja broncanih kolutića za nakit, dva zuba od psa, petnaest sitnih broncanih kolutića, dva broncana dugmeta, ukrašena s krstovima, *slika 36.a,* nar. vel., jedan prsten od broncanog tenećeta, dva broncana probušena dugmeta, fragmenat narukvice od crne paste, jedan broncani privjesak u obliku šljive, šest broncanih gmiza, tri velika broncana dugmeta s prorescima, deset malenih broncanih dugmeta, fragmenat broncane ukosnice, osam malih gmiza od jantara, fragmenti gvozdenih noževa i kopalja i fragmenat gvozdene naprave za umetanje mača, vezene broncanom žicom, *slika 36. b,* u nar. veličini.

Slika 36. *a.*

Slika 36. *b.*

Gromila LXXXVI.

Premjer 11 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini mrtvačka paljevina s ovim prilozima: jedna broncana bočka, *slika 37. a,* $^{1}/_{1}$ nar. vel., sedam broncanih nakitnih kolutića, pet šipki od okovice od pojasa, jedan broncani fragmenat nakita, *slika 37. b,* $^{1}/_{1}$ nar. vel., i iverje od gvozdenih kopalja i noževa.

Slika 37. *b.*

Gromila LXXXVII.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sjevernoj polovici dva od sjevera prama jugu orijentirana kostura, ukraj jednog bio je probušen brus, kratak željezni kopljani šiljak i broncana plohasta fibula, ukraj drugog broncano krstoliko dugme, broncana fibula na obluk sa dvije petlje, privjesak od bronca na oblik šljive i dva broncana dugmeta.

Slika 37. *a.*

Gromila LXXXVIII.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m;* od zemlje i kamena; ledinom obrasla. Ostanak skeleta s pràvom željeznom oštricom od noža i jednom okovicom od palice.

Gromila LXXXIX.

Premjer 6 *m*, visina 1 *m*; kamen i zemlja. Ostanci kostura, govegje kosti i ilovaste rbine.

Gromila XC.

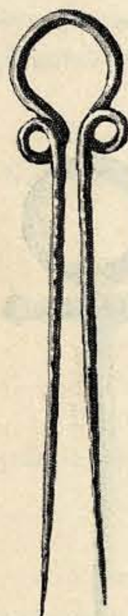
Premjer 6 *m*, visina 0·5 *m*; kamen i zemlja; ledinom obrasla. Mrtvačka paljevina.

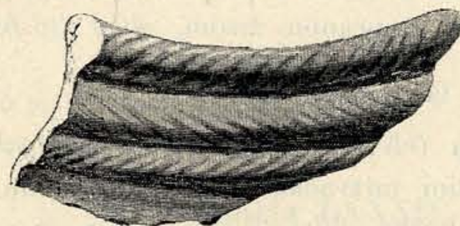
Gromila XCI.

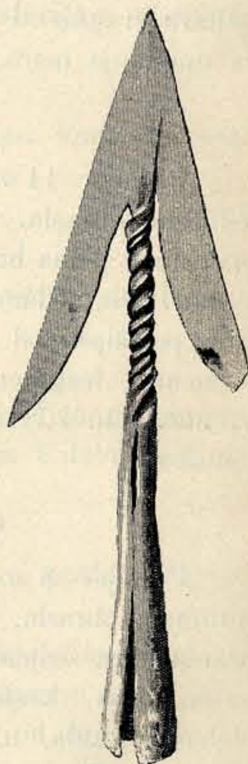
Premjer 7 *m*, visina 0·5 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci od kostura i ilovaste rbine.

Gromila XCII.

Premjer 17 *m*, visina 1·75 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. U južnoj polovici nagjeno je osam kostura. Orijentiranje im se više nije moglo ustanoviti. Sve su kosti nagjene 0·7 *m* iznad samorodog tla. Ukraj jedne lešine nagjena je srebrna ukosnica, *slika 38.*, $^1/_1$ nar. vel., i fragmenti ornamentirane posude od fine ilovače, *slika 39.*, u plastu gromile željezni streličin šiljak, *slika 40.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 38.

Slika 39.

Slika 40.

Gromila XCIII.

Visina 0·6 *m*, premjer 9 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena. Prazna.

Gromila XCIV.

Premjer 10 *m*, visina 0·4 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. U istočnom dijelu jedna od zapada prama istoku orijentirana, nespaljena lešina, ukraj nje željezni mač sa dvoperim balčakom i zdjeličastom jabukom,

dvije velike fibule na obluk sa dvije petlje, jedna broncana čunolika fibula, jedna mala broncana fibula na obluk sa dvije petlje, jedan željezni nož i fragmenat željeznog koplja.

Gromila XCV.

Premjer 7 *m*, visina 0·35 *m*; od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Ostanci kostura i ilovaste rbine.

Gromila XCVI.

Premjer 8 *m*, visina 0·7 *m*; od zemlje i kamenja; pusta. U istočnom dijelu od sjevera prama jugu orijentiran skelet, a ukraj njega ovi prilozi: jedno okruglo broncano zrno, jedan broncani privjesak na oblik šljive, jedno broncano zrno na oblik bačvice, jedno broncano krstoliko dugme, četiri mala okrugla broncana dugmeta s ušicama, pet komada špiralnih cjevčica od broncane žice, dva željezna kopljana šiljka i jedan željezni sjekač.

Gromila XCVII.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·7 *m*; od zemlje i kamena; ledinom obrasla. U istočnoj polovici tri lešine.

Pri prvoj, od sjevera prama jugu orijentiranoj lešini ležala je broncana pinceta, okruglo broncano zrno, fragmenti željezne špiralne fibule i željezni kopljani šiljak. Ukraj druge, isto tako orijentirane lešine našla su se dva željezna kopljana šiljka, malen željezni šiljak od sulice, dvije broncane naočaraste špiralne fibule, jedno broncano zrno i jedan broncani obluk od fibule. Ukraj treće lešine, kojoj glava bijaše spaljena, ležale su dvije broncane fibule s dugmetima, dvije broncane fibule na obluk sa dvije petlje i dvije masivne grivne od ljevenog bronca.

Gromila XCVIII.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·7 *m*; od zemlje i kamena. Dvije od istoka prama zapadu orijentirane lešine, ukraj jedne broncano bačvasto zrno i ilovaste rbine.

Gromila XCIX.

Premjer 6 *m*, visina 0·4 *m*; kamen i zemlja; pusta. Prazna.

Gromila C.

Premjer 6 *m*, visina 0·55 *m*; zemlja i kamen; ledinom obrasla. Prazna.

Golubovići.

Gromila I.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·4 *m;* zemlja i kamen, ledinom obrasla. Dva skeleta, orijentirana od istoka prama zapadu; od priloga samo četiri broncane špiralne cjevčice.

Gromila II.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·5 *m;* kamen i zemlja; obrasla ljeskovim šipragom. Nešto ostanaka od lešine i dva ahatova zrna.

Gromila III.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Prazna.

Jarevići.

Gromila I.

Premjer 6·3 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Tri lešine orijentirane od zapada prema istoku.

Nagjeni su ovi prilozi: jedan broncani zaponac sferičkog oblika, jedno broncano zrno, jedan broncani privjesak na oblik šljive, koričice od broncane špiralne žice i željezni sjekač.

Gromila II.

Premjer 6 *m*, visina 0·65 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Nešto ostanaka od kostura.

Gromila III.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·45 *m;* kamen i zemlja; ledinom obrasla. Kosti od dva kostura, od priloga ilovast pršljen i ulomak broncanog prstena.

Gromila IV.

Premjer 7·6 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje; pusta. Nešto ostanaka od kostura.

Gromila V.

Premjer 10 *m*, visina 0·9 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; pusta. Četiri od istoka prama zapadu orijentirana kostura.

Gromila VI.

Premjer 10 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje; ledinom i šipragom obrasla. Ostanci kostura i koričice od broncane špiralne žice.

Gromila VII.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·9 *m;* od kamena i zemlje; šipragom obrasla. Prazna.

Gromila VIII.

Premjer 6 *m*, visina 0·45 *m;* kamen i zemlja; ledinom obrasla. Prazna.

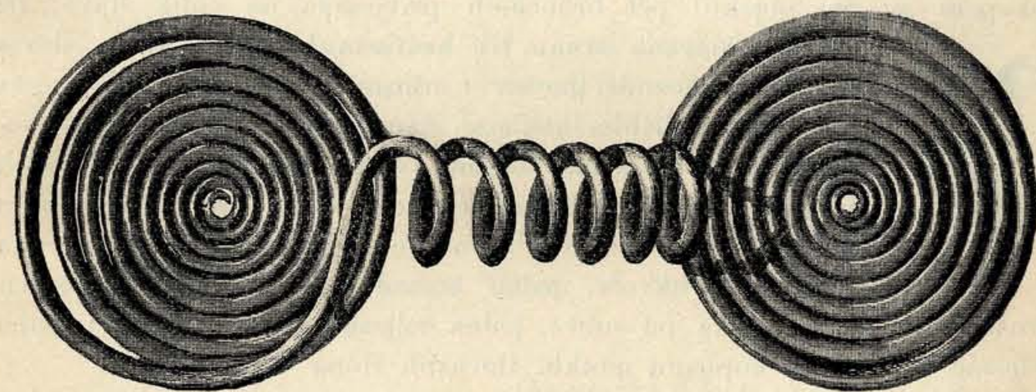
Gromila IX.

Premjer 12 *m*, visina 1·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; šipragom obrasla. Ostanci od više kostura, jedan špiralni kolut od broncane žice, prsten od broncane žice i isto takve špiralne koričice.

Narod naziva ovu gromilu „Crkvicom".

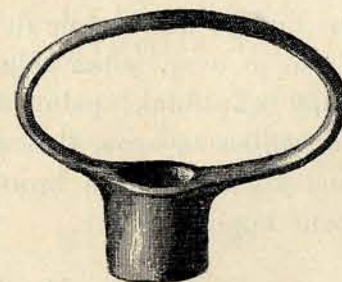
Gromila X. (Blizu sela Dobrače.)

Premjer 17 *m*, visina 2 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. U gromili oko dvadeset od zapada prama istoku orijentiranih lešina. Od

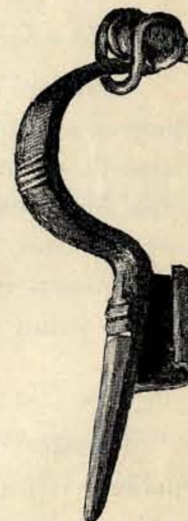

Slika 41.

priloga nagjeni su razasuti ovi: velika broncana dvostruka špirala, *slika 41.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan fragmenat od takve, mala broncana dvostruka špirala, komadić broncane žice i nakit od bronca, *slika 42.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna broncana fibula na obluk sa dvije petlje i sa četverouglastom nožnom plojkom, jedna željezna špiralna fibula na obluk, *slika 43.*, $^1/_1$ nar. vel., jedno zrno od tučnjaka (Speckstein) i ilovaste rbine.

Slika 42.

Slika 43.

Rudine u Ivan-polju.

Gromila I.

Premjer 11·7 *m*, visina 0·8 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; ledinom obrasla. Nešto nespaljenih ljudskih kosti i napola otvorena gravirana grivna od ljevenog bronca, jedno jantarevo zrno i dvije broncane špiralne cjevčice.

Gromila II.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·75 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; sasvim prazna.

Ilijak.

Gromila I.

Premjer 14 *m* i 8·4 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Ostanci sahranjenih lešina i mrtvačka paljevina.

Prilozi pripadaju, sudeći po ocaklenoj spoljašnosti, spaljenim lešinama. Iskopani su ovi objekti: pet broncanih privjesaka na oblik šljive, tri okrugla broncana zrna, tri bačvasta broncana zrna, devet okruglih broncanih puceta s ušicama, dva broncana puceta s nastavcima, sličnim krilima, *slika 44.*, $^1/_1$ nar. vel., splošteno, plojci slično broncano dugme, četiri fragmenta naočarastih špiralnih fibula od broncane žice, četiri broncana nakitna koluta, jedan fragmenat broncane fibule s dugmetima, jedna broncana narukvica, jedan komad jantara, jedan probušen brus, dva željezna šiljka od sulice, jedna željezna noževa oštrica i jedne željezne okovice za kopljanu motku. Ilovastih rbina samo ponešto.

Slika 44.

Gromila II.

Premjer 7 *m*, visina 0·45 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Spaljene i nespaljene ljudske kosti ležale su razasute po svoj gromili. Inventar nagjenih ostanaka bio je ovaj: jedan željezni nož, jedan broncani zaponac, jedna broncana fibula na obluk, jedna broncana kvrgasta fibula, jedno koštano zrno, četiri jantareva zrna, dva fragmenta broncanih privjesaka, tri broncana nakitna kolutića, jedna broncana ukosnica, broncana špiralna traka i jedan željezni kopljani šiljak.

Gromila III.

Premjer 8 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Spaljene i nespaljene ljudske kosti. Od priloga jedna broncana ukosnica i jedan željezni kopljani šiljak.

Gromila IV.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·5 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Spaljene i nespaljene ljudske kosti, nekoliko ilovastih rbina.

Gromila V.

Premjer 6·5 *m*, visina 0·45 *m;* od lomljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini dva od istoka prama zapadu orijentirana kostura. Od rukotvorina nagjena je samo jedna broncana špiralna cjevčica, dno neke posude, na kojoj je kao biljeg otisnuta špirala, *slika 45.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 45.

Gromila VI.

Premjer 7 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Ostanci jednoga kostura bez priloga.

Gromila VII.

Premjer 9 *m*, visina 0·9 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. Nešto ostanaka od kostura i tragovi mrtvačke paljevine. Od priloga nagjena su dva ulomka željeznih kopljanih šiljaka, tri zrna od šarenog emalja, jedan broncani kolut i jedno okruglo plosnato broncano zrno.

Gromila VIII.

Premjer 6·5 *m*, visina 1·1 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Ostanci kostura.

Gromila IX.

Premjer 7 *m*, visina 0·75 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Prazna.

Gromila X.

Premjer 8 *m*, visina 0·6 *m;* od prikupljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Nespaljene i spaljene kosti, bez priloga.

Gromila XI.

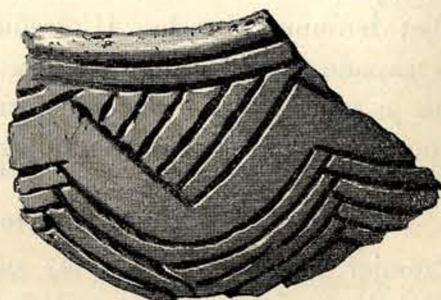
Premjer 6·8 *m*, visina 0·5 *m;* od lomljenog kamena i zemlje; ledinom obrasla. Spaljene i nespaljene ljudske kosti. Nagjeni su ovi ostanci: jedno broncano zrno, ulomak dvostruke špiralne fibule i jedan mali broncani kolutić.

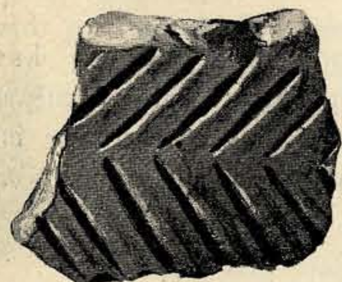
Rudine kod Rusanovića.

Gromila I.

Premjer 11 *m*, visina 0·7 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. U sredini tri od zapada prama istoku orijentirana kostura, uz kraj na četiri mjesta mrtvačka paljevina. Po gromili razasuti nagjeni su fragmenti

Slika 46.

Slika 47.

Slika 48.

Slika 49.

Slika 50.

ornamentiranih ilovastih posuda, *slika 46.—49.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., medvjegji zub, broncana špiralna cjevčica i jedna rimska crna staklena pasta, *slika 50.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel.

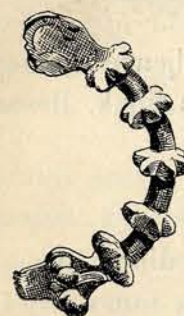
Gromila II.

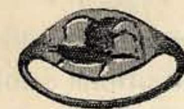
Premjer 6 *m*, visina 0·8 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; ledinom obrasla. Unutri nekoliko spaljenih ilovastih gruda, inače prazna.

Gromila III.

Premjer 10 *m*, visina 1 *m;* najdônji sloj bio je od šljunka tučanika, srednji od šljunka i zemlje, najgornji od kamenitih šuljeva. U sredini nagjene su na samorodom tlu spržene ilovaste grude i u kreč sažeženi komadi vapnenca. Na većim kamenitim šuljevima vigjali su se ponegdje tragovi vatre. Megju kamenjem nagjena je množina spaljenih ljudskih kosti. Čini

se, da su ovdje lešine na istom mjestu i spaljene i sahranjene. Od priloga nagjena su dva fragmenta broncanih fibula na obluk (jezičac od željeza, pokretan u šarnijeru); broncana puceta iz okovica sa željeznim jezičcem, fragmenti broncanih ukosnica, jantareva zrna, fragmenti željeznih noževih oštrica i ilovaste rbine. U sjeveroistočnom kvadrantu nagjeno je devet kostura, i to šest na samorodom tlu, orijentiranih od zapada prama istoku i tri u jednom višem sloju, orijentirana od sjevera prama jugu. Pri skeletima, orijentiranim od zapada prama istoku, nagjene su ove rukotvorine: pet broncanih fibula sa šarnijerima, s broncanom kvrgastom stremenkom i željeznim jezičcem, *slika 50.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel.[1]), četiri broncana prstena sa

Slika 51.

Slika 52.

Slika 53.

Slika 54.

Slika 55.

Slika 56.

Slika 57.

graviranom plojkom, *slika 51.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel.[2]), jedna broncana la-tenska fibula (nožica odlomljena), *slika 52.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., jedna broncana ukosnica, jedna broncana bočka s trouglastom glavicom, *slika 53.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., srebrni naušnjaci, *slika 54.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel.[3]), jedan fragmenat srebrne ukosnice, jedan broncani lančić, jedan broncani privjesak na oblik ptice, jedna cjevčica od broncanog tenećeta, četrdeset malih, modrih staklenih zrna, četiri bijela staklena zrna, *slika 55.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., i 26 probušenih jantarevih komada. Od sjevera prama jugu orijentirane lešine, uz koje je razmjerno slabo

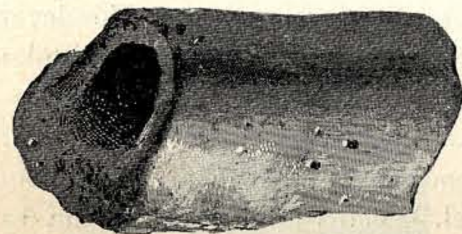
[1]) Oblikom nožne plojke slične su ove fibule srebrnoj fibuli sa šarnijerima, prikazanoj na str. 741., slika 35. *a* i *b*.

[2]) Gravire su na kolutastim plohama vrlo nejasne, na jednoj mi se čini, da je orao, na drugoj psu slična životinjska podoba. Zemaljski muzej ima iz kraja kod Dodone seriju analognih kolutova, ali se na njima gravire jasno raspoznaju.

[3]) Oblik naličan na la-tenski.

bilo priloga, nagjene su samo dvije broncane kvrgaste fibule, jedan željezni trouglasti streličin šiljak, *slika 56.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan željezni šiljak od koplja, fragmenti od željeznih noževih oštrica i ilovaste rbine.

Gromila IV.

Slika 58.

Premjer 10·5 *m*, visina 0·7 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. Fragmenti sahranjenih, nespaljenih lešina sa tri mala broncana dugmeta i ilovastim rbinama, *slika 57.*, $^1/_1$ nar. vel.

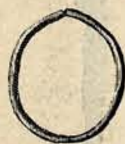
Gromila V.

Premjer 8·5 *m*, visina 0·4 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena. Nešto nespaljenih ljudskih kosti; od prilogâ željezni suličin šiljak, ilovasto zrno, broncana ukosnica i ilovaste rbine.

Gromila VI.

Premjer 15 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Po gromili mnoštvo ostanaka od kostura. Od rukotvorina samo željezno iverje i ukosnica od broncane žice.

Gromila VII.

Slika 59.

Slika 60.

Premjer 9 *m*, visina 0·6 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Devet od zapada prama istoku orijentiranih kostura, ukraj jednog jedan srebrni naušnjak ili šljepoočnjača, *slika 58.*, $^1/_1$ nar. vel. Megju kosturovima nagjen je jedan strelični šiljak od kremena, *slika 59.*, $^1/_1$ nar. vel.

Gromila VIII.

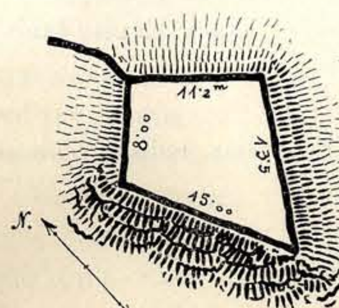
Premjer 19 *m*, visina 1·5 *m;* od lomljenog i prikupljenog kamena; ledinom obrasla. Ostanci množine kostura i rbine od ilovastog sugja.

Strane.

Gosinja planina na južnoj strani dosta se strmo spušta u dolinu Prače. Iznad sela Strana vodi jedini put od Gosinje u dolinu rijeke. Ondje, gdje staza vodi niz stijene, vide se na jednoj maloj glavici ostanci prehistoričke gradine na oblik trapezoida, nacrt *slika 60.*

Nasip je nasut samo od kamenja, danas još visok je 1 *m* i mora da je nekoć bio širok oko 3 *m*.

Niže toga mjesta i na zaravanku iznad njega ima nekoliko gromila. Ali kada zagješ u sami trup Gosinje, onda ti oko

Slika 61.

Slika 62.

ne vidi drugo, već same sive kamenite gromile. Ono nekoliko gromila, koje su bile oko utvrde, opisane su u ovom što slijedi.

Gromila I.

Osi elipse pri temelju 10·5 *m* i 5·5 *m*, visina 0·8 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla.

Ostanci kostura po gromili razasuti. Od priloga bili su tri ilovasta pršljena, mala ilovasta zdjelica, *slika 61.*, $^1/_1$ nar. vel., dvije narukvice od broncane špiralne žice, jedan željezni kopljani šiljak, *slika 62.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna željezna noževa oštrica i jedan zub od divlje svinje.

Gromila II.

Premjer 4·5 *m*, visina 0·4 *m;* od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Prazna.

Gromila III.

Premjer 9·5 *m*, visina 0·7 *m;* od prikupljenog i lomljenog kamena; pusta. Ostanci od sedam kostura, orijentiranje nije se više moglo konštatovati. Priloga slabo bijaše, a sastojahu samo od jednog željeznog kopljanog šiljka i od jedne broncane ukosnice.

Gromila IV.

Premjer 5·5 *m*, visina 0·8 *m;* od šljunka i lomljenog kamena. Bile su u njoj ljudske i životinjske kosti. Nagjene željezne sprave i fragmenti iz srednjeg su vijeka.

Slika 63.

Gromila V.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·8 *m*; od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Tri kostura bez priloga.

Gromila VI.

Premjer 6·6 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje; pusta. Nešto ljudskih kosti.

Gromila VII.

Premjer 8·3 *m*, visina 0·5 *m*; od kamena i zemlje; ledinom obrasla. Osim nešto ljudskih kosti prazna.

Prijegled.

I. Prijegled nahogjajâ.

Tečajem ovogodišnjeg pretraživanja raskopane su 154 gromile; u stotini bili su grobovi s kosturima, u devet grobovi s paljevinom, u 17 bilo je kostura i paljevine a 28 bilo je posve praznih.

119 ih pripada starijoj željeznoj perijodi, tri la-tenskoj perijodi, pet rimskom vremenu, a jedna pada u doba seobe naroda.

Inventar nahogjajâ, koji u 1000 po prilici objekata obuhvata 807 brojeva, obuhvata 561 broj bronca, 126 željeznih sprava, 11 rukotvorina od srebra, 53 ilovasta rukotvora, 16 kamenih sprava, 12 koštanih, 16 brojeva (146 objekata) jantarevog nakita i 12 brojeva (57 objekata) staklenih i emaljnih zrna. Fibula nagjeno je 125; u njima su zastupani ovi oblici: jedna broncana fibula na obluk s jednom petljom s trouglastom nožnom plojkom (grčka fibula), 30 broncanih fibula na obluk sa dvije petlje, tri željezne fibule na obluk sa dvije petlje, 27 broncanih naočarastih špiralnih fibula, tri željezne naočaraste špiralne fibule, devet broncanih plohastih fibula, osam broncanih čunolikih fibula, petnaest broncanih fibula s dugmetima, dvanaest broncanih kvrgastih fibula, jedna srebrna fibula sa šarnijerima, sedam broncanih fibula sa šarnijerima, jedna broncana fibula iz ranog la-tenskog doba, šest broncanih fibula iz srednjeg la-tenskog doba, jedna broncana fibula iz kasnijeg la-tenskog doba i jedna željezna fibula iz doba rimskih careva.

Tipovi, karakteristični za grobove s paljevinom, kao fibule s dugmetima, kvrgaste i čunolike fibule, prama broju grobova s paljevinom slabo su zastupane.

Najzanimljiviji je komad ovogodišnjeg prekopavanja u slici 35. *a* i *b*, $^1/_1$ nar. vel., prikazana srebrna fibula sa šarnijerima; ponešto neuspjela palmeta, gravirana na plojki glave, kanda nas upućuje na grčki uzor. Posve

neobičan je ukras nožne plojke sa dva zglavka. Oblikom stremenke slična je onim dvjema grčkim fibulama, o kojima Undset govori u „Berliner Zeitschrift für Ethnologie", sv. XXI., 1890, str. 217, a prikazuje ih u slici 25. i 26.; nadalje jednoj fibuli, koju sam ja našao na Debelom brdu kod Sarajeva[1]), onda sedam komada nagjenih ove godine u jednoj gromili kod Rudina, od kojih je jedna prikazana u slici 50. i jednoj još neobjavljenoj fibuli u zemaljskom muzeju, koja potječe iz južne Albanije. Konštrukcija glave i šarnijera veoma je slična jednoj broncanoj fibuli iz Stóca[2]). Po vremenu padao bi naš komad pod kraj halštatskog doba.

Rečenih sedam broncanih fibula sa šarnijerima, što su nagjene u jednoj nekropoli kod Rudina, posve su slične rečenom, po Undsetu opisanome tipu, slika 25., kao i fibulama s Debelog brda i iz južne Albanije. Jednome za Glasinac i ujedno za Bosnu novomu tipu pripada onih šest broncanih fibula srednjeg la-tenskog doba, slika 30., izvještaja o nahogjajima, što su nagjene u jednoj gromili nekropole kod Rusanovića.

Osebnost njihova stoji u lančiću, što je pričvršćen za špiralni zavoj, kakih se pače na naslikanom komadu vide dva. Čini se, da ti lančići nijesu služili za ukras, već za sastavljanje dviju fibula. Analogije su tomu dvije srebrne la-tenske fibule od Lautracha (Vorarlberg[3]), dvije broncane iz okolice bolonjske[4]) i dvije isto takve od Sommebionne[5]), Francuska, okrug Marne.

Od nekolicine gromila sa čisto rimskom sadržinom jedna je od prilike datirana broncanim novcem od Dioklecijana.

II. O znamenovanju nekropolâ.

Prigodom arheološkog kongresa u Sarajevu, august 1894., bilo je izmegju mene i dra. Hoernesa s jedne i gospodina dra. S. Reinacha s druge strane razgovora o nekropolama u rogatičkom kotaru, o njihovu znamenovanju i svezi s prehistoričkim gradinama. Diskusija se zbog kratkoće vremena nije mogla dovršiti, pa se je za to gospodin dr. Reinach poslužio svojim spisom „Le Congrès de Sarajevo[6])", da razloži svoje mnijenje.

Rečeni gospodin toga je mnijenja, da su ukupne nekropole rogatičkog kotara, koje su u literaturu uvedene pod imenom „Glasinačke gromile",

[1]) „Glasnik zemaljskog muzeja" 1894. „Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu", tabla XIII. slika 2.

[2]) „Glasnik zemaljskog muzeja" 1893., str. 235, slika 4.

[3]) „Mittheilungen der Centralcommission für Erhaltung der Baudenkmale" 1881., str. 88.

[4]) Brizio, op. laud., pl. VI., 11.

[5]) Morel: „Champagne souterraine", pl. XIII., slika 1.

[6]) „Le Congrès de Sarajevo, Extrait de l'Anthropologie", nº 5, 1894. Paris, G. Masson, Editeur.

sačinjavale „campus sanctus“ više ilirskih plemena, a gradine da su bile žrtvišta. Računajući od prilike ima u rogatičkom kotaru ukupno oko 20.000 gromila. Ako se na svaku gromilu računaju tri mrtvaca, onda to čini 60.000. Ako u pogledu doba nekropola uzmemo, kako dr. Montelius od prilike računa, 1100.—1500. godina prije Isusa, dakle 600 godina za temelj, onda na jednu godinu dolazi 100 mrtvaca, što pri minimalnom umiranju od 1% i pretpostavivši konštantnost naseobe, čini idealni broj žiteljstva od 10.000 glava u doba haltštatske kulture. Uz to još valja primijetiti, da je jedan postotak gromila, koji pripada drugim kulturnim epohama, posve zanemaren. Danas u rogatičkom kotaru na 149.153·3 *ha* zemlje žive 23.254 duše, dakle više nego dva puta onoliko, koliko u prehistoričko doba. To sam ja primijetio u diskusiji od 21. augusta u pošljednjoj sjednici kongresa.

Na ovo gospodin dr. Reinach odgovara što slijedi: „Trajanje halštatskoga doba valja datirati od 800 do 500 god. prije Isusa, i tako sniziti na 300 godina. Time je broj žiteljstva već povišen na 20.000. Sad još valja priračunati robove i zanatlije, koji nijesu sahranjivani u grobnicama, čime se broj žiteljstva već povišava na 30.000. Toliki narod Glasinac ili pravo, rogatički kotar, nije mogao hraniti, pa za to većina gromila mora da pripada dalje nastanjenim suplemenicima, koji su svoje mrtvace dopremali na „campus sacer“, da se ondje sahranjuju.“

Na to sam ja slobodan da ovo primijetim. Prije svega ništa nas ne sili, da trajanje halštatske kulture snizimo na 300 godina (od 800 do 500 prije Isusa).

Pa i da uzmem početak sa god. 800. kao istinit, onda još uvijek ostaje otvoreno pitanje, kojoj ćemo kulturi priračunati doba od 500 pr. Is. do rimske okupacije, koja je za naš kotar tek poslije rogjenja Kristova izvršena. Najstariji natpis toga kotara pripada svršetku prvog vijeka po Hristu, a poznati rimski nagjeni novci tek drugome vijeku. La-tenskoj kulturi u nekropolama naših gromila samo se slabo nahodi traga, te nahogjaji te kulturne epohe jedva čine ½%. To je za razdoblje od 300—400 godina svakako premalo. Jesu li možda Iliri u la-tensko doba odstupili od starog običaja, pa svoje mrtve sahranjivali u ravnim grobovima? To nije vjerojatno, pošto je baš ono nekoliko la-tenskih objekata nagjeno u gromilama. Nadalje još bi to ostalo nerazjašnjeno, za što bi poslije u rimsko doba, pa do kasno u vrijeme seobe naroda opet bio poprimljen stari obred sahranjivanja u gromilama.

Ja sam tvrdo uvjeren, da se je halštatska kultura na jugu i u teško pristupačnim centrima zemlje održala najmanje do rimske okupacije. Ostanke njene kanda su još nahodili Slovjeni, koji su mnogo kasnije doselili,

jer se u našim halštatskim grobovima nekoliko puta nagjeni oklop prsa, sastavljen od množine rasporenih broncanih dugmeta, u našoj narodnoj nošnji održao pod imenom t ô k a. Ja dakle, apstrahirajući od prvobitnog datiranja dra. Montelinsa (1100.—1500.) ostajem pri datiranju 800 do od prilike 100 pr. Is., dakle pri trajanju od najmanje 700 godina, pri čemu još preostaje 200 godina za la-tenske utjecaje i za romanizovanje. Što se tiče sahranjivanja robova na Glasincu, to ću da iz svog trogodišnjeg iskustva ovo navedem. Gotovo u svakoj gromili, gdje je sahranjeno više mrtvaca, jedan je, a kadšto i više njih bez priloga; samo pogdjekoja ilovasta rbina dokumentira njihovo pripadanje halštatskom vremenu. Isto se tako vrlo često nahode gromile, u kojima su samo takve lešine, kadšto i male nekropole samo s takvim gromilama. Kad je tako, onda nam ne treba daleko tražiti, gdje su sahranjivani robovi. Nalazimo ih u kosturima i mrtvačkoj paljevini u glasinačkim gromilama bez priloga. Na drugi način sahranjivanja robova neda se pravo pomišljati, jer način, kako su mrtvaci sahranjivani u glasinačkim gromilama, najprimitivniji je, što može biti. Lešine ili paljevina često je zaklonjena jedva 0·5 *m* visokim kamenitim pokrovom; klijetki nema nikada. Da su robovi eventualno sahranjivani u ravnim grobovima, to se ne može pomišljati, jer se nikada ne može pomišljati, da su gospoda sahranjivana s manje truda i jeftinije od roblja.

To me sve ovlašćuje na zaključak, da je narod rogatičkog kotara (Glasinac i t. d.) prije manje nego više od 10.000 duša iznosio, da onih 20.000 gromila predstavljaju grobove razdoblja od 700 godina, i da je taj narod mogao živjeti u kotaru, koji danas hrani 24.000 duša.

Po tome nema ni potrebe, da smišljajući „campus sacer“, tražimo drugo razjašnjenje za onolike gromile u tome kotaru.

Protiv ovakog svetog grobišta govori i to, što se tako mnogobrojne gromile nahode na više mjesta u Bosni i Hercegovini. Tako ih po svem kotaru petrovačkom i po Dônjem Uncu ima gotovo još više nego u rogatičkom kotaru; one pripadaju takogjer halštatskoj perijodi, kako je to utvrgjeno nahogjajima u više raskopanih gromila. Ogromna ih množina ima u kotarima stolačkom, bilećkom, gatačkom, nevesinjskom, ljubinskom i ljubuškom u Hercegovini; u njima ima koje halštatskih ukopa, koje grobova s kamenitim sanducima, u kojima mrtvaci čuče, — valjda iz neolitičkog doba. U ostalom mogu se gromile naći razasute po svoj zemlji; samo sjeverozapadni kut i sjeverne ravnice izuzimlju se od toga. Tako su nagjene oveće nekropole kod Foče, Tjentišta, Višegrada, Sarajeva, Trnova, Vlasenice, Kladnja, Kalinovika i t. d.

I izvan Bosne u susjednom sandžaku ima na polju Dônje Matoroge velika množina gromilâ. Ako ćemo u tijem nekropolama nazirati

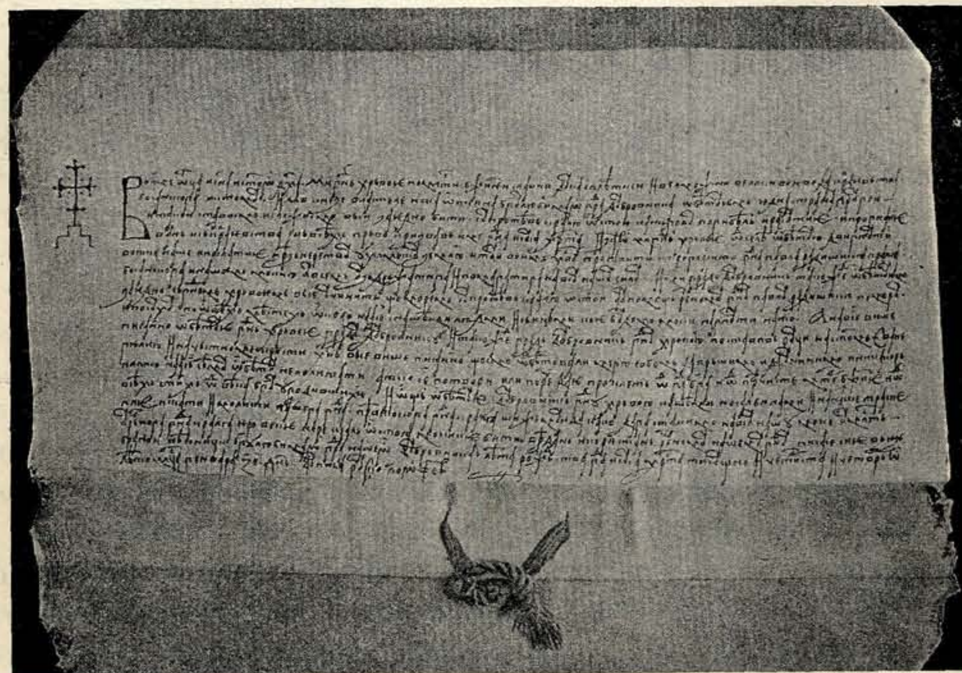
„campus sacer“, onda ćemo najposlije doći do toga, da je polovica Bosne i Hercegovine bila posvećena mrtvacima, što se i za tako zvane primitivne narode narodno-ekonomički ne bi moglo opravdati.

Gospodin dr. Reinach s tim „campus sacer“ u svezu dovodi i prehistoričke gradine rogatičkog kotara, pa ih shvaća kao žrtvišta, koja mu pripadaju.

Ja se ne protivim tome, da je u jednoj ili drugoj od one 42 do danas poznate gradine u kotaru bilo žrtvište; samo mi nikako ne ide u glavu, šta će kod žrtvišta oni gorostasni bedemi, udešeni za obranu, i po načinu situiranja kao zaštite nad ulazima u doline, koji je način proveden skoro u svim gradinama, one mogu prije imati fortifikatorsko nego sakralno značenje. Dojakošnjim prekopavanjem tih gradina slabo se je šta utvrdilo, osim da su iz istoga doba kao i gromile. Pokućstvo, kao prosto ilovasto sugje, nešto kosti od govečeta, konja, divlje svinje, jelena i psa, koštane rezbarije, pa nešto bronca i željeznog oružja, to je sav inventar nagjenih stvari. U kulturnim slojevima nigdje nijesu nagjene veće mase životinjskih kosti ili koštanog uglja, po čemu bi se moglo pomišljati na sakralno znamenovanje tih mjesta. Ali su glasinačke gradine služile različitim svrhama, ima megju njima jako utvrgjenih skloništa, selima sličnih naseoba, inokosnih stanova, a eventualno i žrtvišta.

Brojnija naseljenost pojedinih kotara u Bosni i Hercegovini i nahogjenje množine gromila, što je s time u svezi, samo je pošljedica za stočarstvo veoma podesnog položaja onih krajeva. Prostrani pašnjaci, okruženi planinama, u kojima je ljeti nikad bolja alpinska paša, za stočarstvo su veoma podesni faktori. Pa i danas još kotari rogatički i petrovački (uključivo područja ispostave D. Unac), u kojima ima najviše gromilâ, po svome stočarenju zapremaju odlično mjesto u zemlji.

Увјет Хрвоје, војводе спљетскога и опћине дубровачке проти Остоји, краљу босанскому.

Чита се: 1) Вь име ѿ҃ца и с҃на и светога д҃ха. ми҃ г҃дь хрьвоѥ по м҃лсти б҃жиѥи славни дꙋка сплѣтски҃ и велможни велики воѥвода краѥвьства. 2) босанскога. и ктомꙋ. и ми҃ кнезь властеле и вса ѿпкина б҃гꙋ люб҃имаго ѿ град дꙋбровника. ѿбѣтꙋѥмо ѥдна страна дрꙋгой — 3) и такои стависмо и сложисмо вси заѥдно бити. сꙋпротѣвь кралю ѿстои на нѥговꙋ погибѣль и расꙋтиѥ и прогнанѥ 4) вань ись краѥвства вь всѣхь прьво призвавь име г҃на исꙋса хрс҃та. и затѡ ми г҃дь хрьвоѥ ѿ селѣ ѿбѣтꙋю доигнꙋти. 5) воиске наше и послати ѥ прѣзь неретвꙋ ꙋ хлмьскꙋ землю и тꙋи вь име хрс҃о проиавити и прогласити. г҃на павла радишиќа крала. 6) босанскога и нашомь моќию ꙋ всем ꙋзьдржати га и помагати га на всꙋ нашꙋ силꙋ. и ми҃ градь дꙋбровникь такоже ѿбѣтꙋѥмо. 7) заѥдно сь г҃номь хрьвоѥмь все ꙋчинити што моремо сꙋпротѣвь кралю ѿстои҃. а ꙋ помоќ рѣченомꙋ г҃дꙋ павлꙋ радишиќю по морꙋ. 8) и по сꙋхꙋ по

ѡвѣхь мѣстехь ѿколо нас҃ь с нашьми людм҃и и сь инѣм҃и коꙉе будемо моки нагнути на то. а на ѡс҃е ѡнше. 9) писан҃о ѿбѣтуꙉе г҃нь хрьвоꙉе граду дубровнику и такоже градь дубровникь г҃ну хрьвою. постави руки на стомь еваню 10) гꙉелию и на чьстномь крьсти х҃ѣ вьсе ѡнше писан҃о що ѿбѣтовали мегю собомь да ѡршимо и да учинимо и никакорь. 11) нитко наас҃ь сьму ѿбѣту не поли писати. а тко се потвори или поре да ꙉе проклеть ѿ г҃а бг҃а и ѿ пр҃чисте м҃тре бжиꙉе и ѿ. 12) ѡсѣхь ст҃ихь ѿ ѡвка бг҃у угоднишихь. и ѿчь ѿбѣтуꙉе дубровникь г҃ну хрьвою нашѣми посалбинам҃и и на наше тракꙉе 13) ниꙉе искати и молити нашега г҃на. пр҃ѡисокога г҃на крала шижьмунда како да га ставимо на ѡсу нашу мокь у м҃ть — 14) у рѣнога г҃на крала ꙉерь ѡвкꙉе нере краль ѿстоꙉа моки кꙉе бити ѡб҃рань и користань рѣному нашему г҃ну. писа се сие вь зе 15) бранои ѡвкничи бг҃у любимаго гра нашего дубровника. лѣта рожьства г҃а исуса хр҃ста тисучно и четристо и четорто 16) лѣто. м҃ца генвара зı. дн҃ь. а уписа руско логофеть.

Листина је писана на пергамени, дугој 32 *cm*, високој 17 *cm*. Пергамена је у дну подврађена на $3^1/_2$ *cm*. Посред подвратка је црвени свилени прошивак, а на прошивку је уплетен гајтан, гдје је висио печат, ал је сада листина, на жалост, без дотичнога печата. Листину ми је добростиво уступио госп. В. Адамовић, књижевник у Дубровнику, те је сада у мојој збирци старинâ, а знаменита је у толико, јер се понешто разликује од сличне листине, коју је објелоданио Павле Карано-Твртковић у „Србскiи Споменицы“, на стр. 119—120 под бр. 88. и Фр. Миклошић у *„Monumenta Serbica (Viennae 1858.)“* на стр. 252—253.

Обе листине разликују се у правопису, те је у Миклошићевом поименце испуштено ь или је замијењено са а и обратно.

Н. пр.: „— Ва име ѡчь и сина и светогь духь. ми господинь хрвоѥ, по милости божиеи славни дукь спалички и веѡможани велики воевода кралевства босанскогь и ка тому“ и т. д.

Сам текст обих листина једнак је, само се на крају вели у мојој, да је писана у Дубровнику вь изебрани ѡвкничи, дочим је Миклошићева писана у звеճаи; моју уписа руско логѡфеть, а Миклошићеву милиеои днѣакь. По Ђ. Даничићу („Рјечник из књижевних старина српских“ I., стр. 371) налази се споменути град у Босни, те се о њему овако пише: — „звеճаи град у Босни; држао га је војвода Хрвоје, а послије је сједио у њему краљ Стјепан Остојић: писано у звеճаи. М. 252. — писано у нашемь граду у звеճаю. М. 283. — подь звеճаиемь П. 176. И сад имају зидине од њега на ријеци Крупи између Бање Луке и

Јајца. Земљ. Бос. 47.“ О Хрвојину ђаку Миливоју у Даничићу нема потањих вијести, док о Руску, сину љекара Христофора, имамо података из доба, када бијаше логофет града Дубровника. Медо Пуцић у „Споменици Сръбски од 1395. до 1433. (I.)“ пише о Руску Христофоровићу, те наваћа документе од XXXI.—XXXIV. *(Reformationes majoris et generalis consilii communis Ragusii incoat. an. MCCCLXXXXV indictione III. de mense...)*

Ево првога и задњега закључка:

„Die XXVII. nov. 1395.

Prima pars est de confirmando ad salarium nostri comunis pro uno anno proximo futuro, a die finiti sui termini Ruschum magistri Xpofori scribam sclavichum et de dando eidem de salario pro dicto anno yp̃pos centum sexaginta cum modis et condicionibus consuetis et cum pacto quod ipse teneatur scribere quidquid ei fuerit commissum scribi pro serenissimo comite tam in litera latina quam in litera sclavicha absque alia solucione recipienda a comuni.

Die XXIII. Dec. 1421. in maj. cons.

Prima pars est de faciendo gratiam de comprestando Ruscho cancelario de denariis nostri comunis cum fidejussione idonea, et si captum fuerit de comprestando sibi dictum aut pro uno anno aut pro duobus salarium suum.“

Даље М. Пуцић пише и о Христофору, оцу споменутога Руска:

„Руско се не именује нигђе другче него ли сином *„magistri Christophori“*, а ко је *„magister Christophorus?“* Из записа великог вѣћа зна се, да су тако звали једног талианскога лијечника с Беневента кои биаше на служби Републике.“

„Die 7. Octob. 1385.

Prima pars est de firmando magistrum Xpoforum de Benevento phisicum olim salariatum nostrum ad salarium nostri comunis pro uno anno p̃xmo futuro cum salario yp̃porum septingentorum et affictus domus ipsi dando pro dicto anno.“

Име је Руска логофета *(cancellarius)* споменуто много пута у домаћијем листинама, колико ми је познато до тридесет и шест пута. У некијем повељама пише он о себи овако: а руско синь мешьтра кристофала лѣкара логофеть дубровачки писахь и т. д., а доста ће пута: а уписа руско логофеть. боже помилуи га. Кад се испитају листине хитро написане од Руска, слободно га је убројити у прве наше логофете, а то и по великој хитрини, правилности и обилности дјела.

Руско служио је много година славној опћини дубровачкој, и то не просто као *cancellarius* (логофет), него још и као посланик

за знаменита питања код сусједнијех дворова; све нам то засвједочавају различите листине града Дубровника.

Наведена листина писана је у Дубровнику дне 17. јануара, два дана послије звечајске листине, те је према тому дупликат савезнога уговора, од кога је свака странка задржала по један екземплар.

Кнез Павао Радишић, који би имао био наслиједити Остоју, ако се овај свргне, живио је у Дубровнику. Тај је Радишић био жарки присташа босанске цркве, а и дубровачка су властела нагињала на босанску цркву.

Вид Вулетић-Вукасовић.

Dva rimska natpisa iz Pecke.

(Ispostava Varcar-Vakuf.)

Na lijevoj obali potoka Kruševljaka nagjena je kod Pecke Dônje uz cestu Prolog-Halapić-Glavice-Crna Gora-Pecka-Banjaluka „množina rimske opeke“; Ph. Ballif[1]) zaključio je iz toga, da je ondje bila „drevna naseobina“.

Revnoj upravi ispostave u Varcar-Vakufu pošlo je za rukom te je u Pecki D. na zemljištu Save Azarije našla oba niže prikazana kamena, koji su sada u muzeju, koji Ballifov zaključak sada potkrepljuju i natpisima.

Slika 1.

1. Ara od vapnenca; visina 0·96, širina pri gornjem kornižu 0·51, inače 0·44; debljina pri gornjem kornižu 0·34, inače 0·32; profilirane su i obje pobočne površine; otražnja strana neobragjena; ispisana površina korodirana i odbijena. Ispod natpisa ima oštećeno poprsje, koje se u crtežima jasno raspoznaje, — po svoj prilici samoga Jupitra; jer je teško pomisliti, da bi se anonimni posvetnik htio u slici ovjekovječiti. Oba izbočena mjesta na kosi valjda potječu od trake. Da li je glava bila bradata, ne može se raspoznati.

Red 1. Hasta iza V samo je slučajna ošteta kamena, kao i ona pod njom. Ona nema dužinu ostalih pismena, klesar je samo uklesao I O V, što slijedi iz špacija izmegju I i O, O i V, i onda onaj izmegju V i drugog O.

Red 2. Oba X novovjeka su podražavanja pismena X u MAXIMO, kao što je uopće cijeli kamen črčkarijama nakažen.

Iov(i) op(timo) maximo.

---

[1]) „Strassen“ I. str. 21.

2. Sanduk za pepeo s odvojenim temeljem od vapnenca; poklopca nema. Visina 0·44, širina pri temelju 0·74, inače 0·71, debljina pri temelju 0·53, inače 0·47. Unutrašnja pravokutna 0·51 duga, 0·30 široka, 0·25 duboka udubina nakockana je. Ispisana površina, lijevo izlizana, ima oblik tabule ansate. Ušice i uglovi iznad i ispod nje ukrašeni su po jednom rozetom, odnosno lišćem. Dobra radnja, lijepa pismena.

Slika 2.

Red 1. Izmegju A i E bio je već isprva kamen oštećen, pa za to veći špacij izmegju oba slova.

Aeli(i) Nepos et Dasa Sabbonis (filii) pa(t)ri carissimo, qui vixit ann(os) LXX. b(ene) m(erenti) memoriam p(osuerunt).

Natpis pripada, kako to ime *Aeli* i oblici pismena pokazuju, prvoj polovici drugog vijeka. Porodica je gragjansko pravo stekla pod Hadrijanom ili Pijem; otac i jedan sin još imaju ilirska prezimena, dok je nećak već primio rimsko ime.

Dasa (isp. C. I. L. III 1262: *Dasa Suttinis*), genetiv *Dasantis* (C. III 2768: *lettus Dasantis*, C. XX.) ilirsko je ime; nalazi se i pod oblikom *Dases* genetiv *Dasentis* (C. III 4276: *Bato Dasentis fil[i]us . . . Dases pater)*. Bez sumnje takogjer ilirsko ime, *Sabbo* inače nije posvjedočeno.

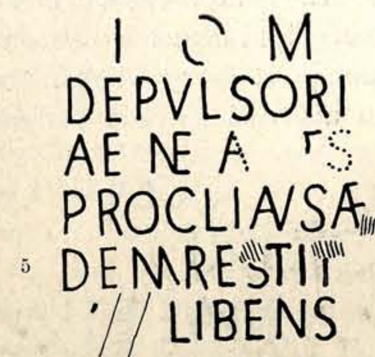
Čudnovato je, da ime oca, kome je spomenik upravo namijenjen, nije postavljen na glavnije kakvo mjesto; možda je bio na poklopcu.

Ovdje još priopćujem čitanje dvaju natpisa, koji su nagjeni blizu Pecke. Oba su kamena već objavljena, ali ne bez pogriješaka. Sada su u muzeju.

1. Brdo kod Jajca.

Ara od vapnenca; visina 1·0, širina pri temelju 0·63, inače 0·49, debljina pri temelju 0·46, inače 0·4; jako profilirana, pa i na obje pobočne površine,

otražnja strana neobragjena; površina korodirana. Nagjena u Brdu kod Jajca na polju Alage Čelagića.

Slika 3.

Ć. Truhelka „Mittheilungen“ II., str. 92 i d., gdje su samo pročitani redovi 1. i 6.

U r. 3. provedeno je razlučivanje slogova, jer, kako se čini, nije megju AE i NE, pa onda izmegju te ligature i A ništa bilo; površina je ovdje još toliko očuvana, da bi se urezi dosta dubokih pismena morali raspoznati; znak prije S sa nerazumljivo savijenom vertikalnom hastom po mome je sudu samo oštetа kamena, koji je na ovome mjestu osobito stradao. Ponešto veći interval megju A i S tumači se neravnošću ispisane površine, koja je već isprva bila.

U r. 6. nije preostatak pismena V sasvim pouzdan; površina je ovdje odronjena; ali veliki špacij prije LIBENS kazuje nam, da su tu ispala od prilike tri pismena.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) depulsori Aeneas Proclianus aedem restit(uit) libens.

Aeneas, po imenu sudeći rob, bio je po svom drugom imenu prije svojina Procula. Možda je on bio *servus publicus;* opravak kapele svjedoči, da je on raspolagao sredstvima, kako se to može razumjeti za čovjeka, koji je bio *servus publicus,* te je od općine primao neku vrstu plaće *(cibaria*[1]*)* Dvostruka imena imala su osim općinskih robova i carska služinčad i sluge pojedinih rimskih familija. „Ta dvostruka imena mogu se shvatiti kao izražaj nekog neizvjesnog položaja izmegju pravog slobodnjaka i pravog roba[2])“.

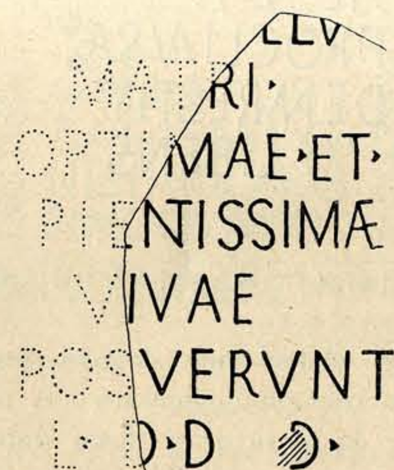
Udara u oči, gdje gragjevni natpis takogjer nije na prednjoj strani kapele, već na oltaru bogu posvećenu. Isplatiće se, ako se ostanci zdanja samog otkopaju, koje će, sudeći po obliku pismena, pripadati prvom ili drugom vijeku.

[1]) Mommsen: „Staatsrecht“ I.³, str. 323.

[2]) Mommsen na dr. mj., str. 323, primj. 3., isp.: „Archäolog.-epigraph. Mittheilungen“ XV., str. 57.

2. Šarići kod Jajca.

Odlomak desne strane nekog vapnenastog bloka; visina 0·76, širina 0·66, debljina 0·34; ispisano polje i očuvana pobočna površina profilirana; vrlo lijepa pismena, bez sumnje iz prvog vijeka. Nagjeno na kršćanskom groblju u Šarićima, gdje je upotrijebljen kao nadgrobna ploča.

Slika 4.

Ć. Truhelka: „Mittheilungen“ II., str. 93, s nekim razlikama. R. 7. megju drugim i trećim D nema interpunkcije. Popunjenja u r. 2.—7., koja su na slici punktiranjem naznačena, lako se izvode iz prostornih razmjera. Mučnije je protumačiti samo natuknute ostanke od pismena ELV ili LLV u r. 1. U 2. redu nije ta riječ, koja je tim pismenima bila zapisana, nastavljena; sigle ti ostanci takogjer nijesu, jer bi inače špaciji veći bili i ne bi bile ispuštene interpunkcije. Riječ, ili od više pismena složena kratica jedne riječi dovršena je dakle u 1. redu. Prije *matri* moglo je samo stajati ili *cognomen*, ili gradsko dostojanstvo gospogje[1]); da je bila ugledna gospogja, to svjedoči u r. 7. izražena počast, koja joj je ukazana.

Ali rimsko žensko ime ne svršava se na ELV ili LLV, niti se tako skraćuje; na kakvo stranačko ime, koje se svršava na u, kao *Matsiu, Dresiu, Dentusucu*, ne ćemo po onom skroz na skroz rimskom natpisu takogjer promišljati; u ostalom i ne pristaje ni jedno od onih, koja su nam dosele poznata, na naša pismena. Ostaje dakle samo druga mogućnost; u prvom je redu bilo izrečeno dostojanstvo. Dostojanstva su izražavana ili dodavanjem imena grada, kao n. pr. *augur col(oniae) Apul(i)*

[1]) Na ime sina, koji bi kamen postavio, kao od prilike *[Quinti]llu[s]* ne može se pomisliti; poslije V ništa dalje ne slijedi.

(C. I. L. III 1217 *Apulium)* ili za svećeničke činove naznakom božanstva, kao *flamen divi Augusti, sacerdos Dianae Augustae Laphriae* ili najposlije naprosto samo *flaminica, sacerdos* i t. d.

Na pismena ELV ili LLV niti pristaje ime kakvog božanstva, niti oznaka kakvog čina, do koga su ženske mogle doći, niti potpuno ispisano, niti skraćeno. Mora dakle da je ovdje bilo spojeno ime dostojanstva s imenom grada. Megju dalmatinskim štacijama samo se u itineraru Antoninovom spominje jedno mjesto PELVA. Meni se čini veoma vjerojatno, da to ime — skraćeno — vidimo u našim pismenima, tim više, što je kamen nagjen uz rijeku Plivu, koje je ime valjda metatezom postalo od Pelve. Ime grada ostalo je dakle riječi, kao što je po Konstantinu Porfirogenetu *de admin. imp.* 33, spomenuto mjesno ime Bona ostalo riječi Buni kod Mostara[1]).

Tomaschek[2]) i Kiepert[3]) tražili su Pelvu kod Lištana u Livanjskom polju; kasnije su je potonji *(forma orbis antiqui)* i Hoernes[4]) premjestili u Dalmaciju, istočno od Vrlike. O. Blau i Ć. Truhelka[5]) htjeli su radi sličnosti imena *Saritte* po zvuku premjestiti u Šariće.

Ja dakle čitam.

. . . (Imena djece) . . . . (Ime matere) . . . .

? flaminicae municipii P]elv(ensium), [mat]ri [opti]mae et [pi]entissimae [v]ivae [pos]uerunt. [L(oco)] d(ato) d(ecurionum) d(ecreto).

Da li su Šarići — Pelva bili municip ili kolonija, ne može se ustanoviti; da je bio grad, svjedoči r. 7.

Sarajevo, u septembru 1894.

Karlo Patsch.

[1]) Isp. o Buni: K. Jireček „Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien“ str. 25. i d. — M. Hoernes: „Alterthümer der Hercegovina“ str. 507. To isto vrijedi za Naronu, kojoj razvaline leže u današnjem potoku Norinu. (Isp. Salona — sada Solin).

[2]) „Die vorslavische Topographie der Bosna, Hercegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete“, Isp. H. Cons „La province Romaine de Dalmatie“, str. 229—231.

[3]) C. I. L. III tabl. III.

[4]) „Alterthümer der Hercegovina“ II., str. 930 i d.

[5]) „Mittheilungen“ II., str. 90.

Старобосански писмени споменици.

Пише

др. **Ћиро Трухелка.**

1. Судијска столица.

Ажбот у своме дјелу: „Bosnien und die Hercegovina“ стр. 105, репродуцира занимљив један споменик из средњег вијека као гроб Ивана Павловића у Буковици. При неком свом путу у долину Неретвице наишао сам на тај споменик, па се потрудих, да на самом мјесту одгонетнем натпис и да споменик фотографишем. Пошто је љевало као из кабла, изашла ми је слика сасвим мутна, те ја за већу сигурност тај споменик још и нацртах. На темељу тих двију слика приређене су овдје придане слике тога у сваком правцу презанимљивог споменика.

Како се на први поглед види, не може тај споменик никако бити надгробни камен, како га је Ажбот схватио, него је то каменита столица, каквих смо досеље у Босни на неким мјестима могли конштатовати као засебне локалне облике, па га таквом означује и натпис, који изријеком гласи: сиє сто павловића ивана (Си[ј]е стô Павловића Ивана), а не како Ажбот вели: „Сије гроб Павловића Ивана“.

Столица војводе Ивана Павловића.

У велико занимљив излази тај споменик својим лијепим шкулптурним украсом. Наслоњача приказује дебло, о коме виси цвијеће и род. На десној страни наслоњаче приказана је мушка подоба са шеширом на глави, која објема рукама држи балчак мача. Мач има исти облик, како га виђамо на рељефима средовјеких надгробних споменика, а и у неколико оригиналних комада у нашем земаљском музеју.

На противној страни столице види се женска подоба с круном на глави, која у рукама држи округао неки предмет. Једна страница шљемена показује горњи натпис, а друга неку хералдичку композицију.

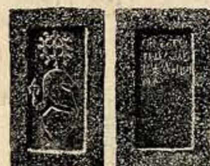
Наслоњача столице

Десна страна столице.

Лијева страна столице.

Грб и натпис на страницама шљемена.

Тај је грб оваки: На десно наклоњен срцолик штит без икаке хералдичке тинктуре, над њим кацига са распореним визиром, као накит кациги округло коло са дванаест дугмета. Вео, који се десно спушта низ кацигу, свршава се љиљаном.

Прва се помисао при читању тога натписа намиће, коју је и Ажбот изрекао, да он потјече од Иваниша Павловића, сина Павла Радиновића. Али када грб испоредимо с познатим нам печатима најодличнијих заступника те фамилије, онда налазимо разлике, по којима ћемо можда грб Павловића попунити моћи.

Грб, који је на печатима Павловића, портално је здање с кулама. На једноме отиску печата Радослава Павловића, датираном од године 1421., састоји то портално здање од једне куле, на каснијим виђамо три кренелиране куле (7. априла 1432.), а на једном од 5. октобра као хералдички додатак, који није без вриједности, љестве, прислоњене пред отвором портала.

На једној повељи Иваниша Павловића од 29. септембра 1442., видимо такођер три кренелиране куле: али то је био печат његовог оца, како то видимо из натписа: СИ ПЕЧАТЬ ВОЕВОДЕ РАДОСАВА ПАВЛОВИЋА +.

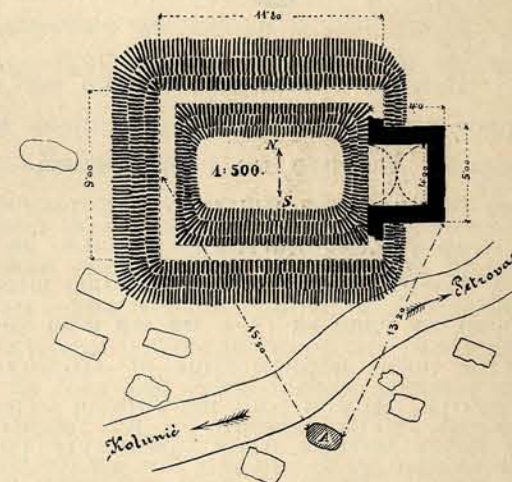
У хералдичком приказивању на нашем споменику нема те тинктуре, а то можемо тако разјаснити, да би јој мјесто било у срцоликом штиту, али ондје ништа не можемо да нађемо, јер се је или пропустило, ондје је израдити, или јер је можда касније састругана из поља штитовог.

Али по нашем споменику можемо да грбу на печату Павловића још придамо нов један елеменат — крмиларско коло, које је служило као украс кацигин.

Попунити можемо тај фрагментарно сачуван, а можда и тако изведен грб, успоредивши га печатом војводе Иваниша Павловића, који се налази на његовој листини од 25. марта 1458., те је сада у ц. кр. аркиву у Бечу.

И печат је на жалост оштећен, али добро се баш разазнају тинктуре у штиту, које на нашем споменику фале.

У штиту иду с десног горњег на лијеви дôњи крај три попречна прутића, више штита је шљем, а на шљему урес, који се по аналогији нашег споменика може тумачити крмиларским колом . . .

Тлоцрт рушевине код Панађура.

Оваких је каменитих столица већ више познато, те је двије из Ошанића описао владин савјетник Херман, а једну из Бишћа поља рударски сатник Радимски.

Некадашња се сврха тих столица једино тако право тумачи, да су то биле кнежевске или судијске столице, са којих су великаши земље својим кметовима судили под ведрим небом.

Име Павловића веже се још за једно мјесто у близини столице, а то су развалине на некадашњем населишту.

Ваља још примијетити, да се једна стијена у околици зове краљевски стô.

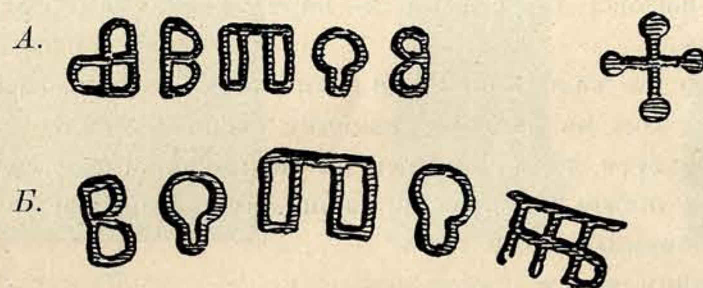
2. Глаголски натпис из Крајине.

Већ лањске године јавио је земаљском музеју школски управитељ госп. П. Мирковић, да украј црквеног подора Панађура код Колунића, што га је он год. 1890. описао у „Гласнику“, има надгробна

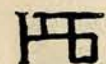
плоча с глаголским натписом. Сада на основу снимка, што нам га је спремио котарски уред у Петровцу, можемо да репродуцирамо тај у гдјекојем правцу занимљиви натпис.

Како се види из приданог овдје цртежа (страна 3.), лежи тај надгробни камен јужно од цркве тик уз пољски пут, који онуда пролази. Облика је нешто необичног: 2 *m* дуга, 1·10 *m* широка, 25—31 *cm* дебела плоча, којој су уске стране заобљене у полукруг.

Натпис у једном реду подијељен је на два дијела, одових је један на дугој страни, други на горњој страни украј савијеног окрајка. Натпис гласи:

Већ из крста, који служи као почетни знак, видимо, да се натпис првог дијела мора читати с лијева на десно. Прво је писме ⱁ, друго ⰺ, онда т, четврто по свој прилици наопако написано ⱁ, а пошљедње има облик, који приликује ћирилском знаку ћ, ѧ. Писме ћ. које је у старој словјенштини служило за гласове *ие* и *је*, употребљавало се је у Босни, како из епиграфских споменика XIV. до XVI. вијека видимо, често за глас ꙗ *(ја)*, па ми и за овај глаголски натпис можемо судити, да се њиме изриче глас *ја*. По томе би се тај дио натписа имао читати Остоја. Други дио на горњој страни плоче, такођер има пет знакова, од којих четири прва приликују горњем реду, али се читају с лијева на десно. Пети је знак заплетен и сам се по себи тешко може одгонетнути. Али пошто је у првом дијелу име, то у другом можемо очекивати презиме, а ово као патронимикон има у нашег народа суфикс *ић*. Можемо дакле у оном заплетеном знаку назирати лигатуру ових двају писмена. Прама карактеру нашег натписа добила би у глаголици писмена *ић* овај лигирани облик: Пошто је пошљедња хаста, ваљда по непажњи клесара изостала, то је онда настао облик:

 Ваља нам дакле цијели натпис читати „Остоја Остојић“.

То је други, на босанском земљишту досад пронађени глаголски натпис. И први је нађен у Крајини, и то у тврђи Бужиму, гдје је био узидан изнад портала. Оба натписа припадају оном културном кругу, који се од Истре почевши дуж Јадранске обале повлачи преко сусједних подручја Хрватске, Далмације, и како из оба речена натписа видимо и преко оних дијелова Босне, који су се прије називали Турска Хрватска. У тим крајевима не само што је глаголица вијековима била сакрално писмо, него је и опћенито служила за писмено опћење, а у Босни нам се разјашњава с погледом на сусједну Лику, гдје је до пошљедњих вијекова глаголица била обичајна.

Натпис колунићки, ма да по тексту има мању вриједност, у толико је знаменит, јер сада означује југоисточну периферију, до које се је ширило подручје глаголице с ове стране Велебита. О особи, која се у натпису спомиње, не можемо за сада ништа поближе рећи, исто тако ни о свези натписа с некадашњим манастиром Панађуром, пошто у том погледу оно мјесто није поближе испитано.

Писмо само означује прелазни штадиј од округле угластој глаголици, што се нарочито види у знаковима за писме ⱁ, па би се по томе могао поставити у вријеме на крају XIV. или на почетку XV. вијека.

3. Натпис из Допазака.

Добротом котарског стражмештра власеничког, Томе Драгичевића, добио је земаљски музеј снимак занимљивог натписа из мјеста Допазака код Бирча[1]. Господин Драгичевић пише у заједници с господином Вулетићем-Вукасовићем о томе натпису што слиједи:

„Натпис је знаменит и потјече из XV. или XVI. вијека. Налази се на сјеверној страни надгробног камена, па се писмо као и оно од Влађевине код Рогатице чита с десна на лијево, те је ваљда из истог времена. На јужној су страни само два реда, али се читају с лијева на десно. Камен, што је на бријегу Љуто Брдо код Допазака, је саркофаг од вапненца без темеља, дуг 2·13 *m*, висок 66 *cm* и широк 88 *cm*. На стражњој је страни, како се то и на снимку види, озлијеђен. Код Љутог Брда још је 21 стећак на облик саркофага, пет на облик тумбе и три су плочаста, али без натписа.“

[1]) По једној примједби Драгичевићевој разумијева се под Бирчем сјеверни дио власеничког котара. То је тим знаменитије, пошто се је до сад узалуд настојало установити мјесто старог Бирча, или како се у старим повељама такођер назива: Борче, Борач, Берец (Berecz) итд. некадашња дједовина војводског племена Павловића. Испореди о томе радњу писца и К. Хермана о „Олову“ у овом листу, год. 1889.

Овдје приопћујем текст и читање натписа, које се од Драгичевића битно разликује:

А. 1. ЬN ЬVНТЭΛНМ ОΛНЂЬаД НЖЭΛ ЭƆЬ
НЧЬПОД ОТНNЭМЭΛП НΛМЭƷ ЭОВƆ
ОДОР МЭОВƆ ȢƆ М аТЭΛ аƆІНВРРП аХ
ОƖ ȢМȢМОƆІ аƆІѢВОΛV НNНΛОВ а аМ
5. ОƆІ Р ȢNѢДОПƆНОƖ НТНЖȢΛƆ ѢД
Ѣa аNРѢВ ЭШРЖȢΛƆ ѢДОƖ ȢМ
ЄШ

Б. 1. Н СЄ ПНСа ДРаГНШа СННЬ ЄГОВЬ

У томе натпису наилазимо прије свега на неке особности у примјењивању појединих писмена, тако Ѣ, које у старобосанским натписима обично заступа глас Ꙗ (*ја*), овдје пак коректно, као и у ћирилици у ријечима VΛОВѢКЬ, ГОДѢ, БѢШЄ. У ријечи ГОНСПОДѢNȢ стоји мјесто Н (*и*). Али глас Н заступа и писме Є у СВОЄ (2. ред) и СВОЄМЬ (3. ред).

Име МНΛЄТНV (1. ред) написано је погрјешно са V (*ч*) мјесто са ꙉ (*ћ*), а у 3. реду налазимо према фонетичком говору неких крајева К (*к*) мјесто Х (*х*) у ријечи ПРаВНКЬ мјесто ПРаВНХЬ.

Вриједно је такођер споменути, да у овом натпису за лабијал *љ*, које се иначе ипак вазда написује само једноставним Λ, налазимо знак ΛН (*љи*).

Из истакнутих погрјешака, као и из тога, што је већи дио писма на лијево обрнут, те је по томе наопако усјечен, слиједи, да је скулптор невјешт био писму, па ћемо по томе лако разумјети, што је у петом реду у ријечи ГОСПОДѢNȢ написао излишно Н, док су у другом реду изостала два писмена, која читајући морамо накнадити.

Ваља нам дакле натпис овако читати:

А. 1. аСЄ ΛЄЖН ДРаГНΛО МНΛЄТН(ꙉ)Ь Nа
СВО(Н) ƷЄМΛН ПΛЄМЄNНТО(Н Ȣ) ДОПаЧН-
ХЬ ПРаВН(Х)Ь ΛЄТЬ М(=40) СȢ СВОН МЬ РОДО-
МЬ · ВОΛНNН VΛОВѢКЬ КОМȢ МȢ ГО-
5. ДѢ СΛȢЖНТН ГОСПОДНNȢ а КО-
МȢ ГОДѢ СΛȢЖаШЄ ВѢР[а]NЬ БѢ
ШЄ

Б. Н СЄ ПНСа ДРаГНШа
СННЬ (N)ЄГОВЬ

При колацијонирању пријеписа са снимком пријазно ме је потпомогао професор Спрку (Петроград).

4. Натпис из Рогатице.

У десном углу прочеља православне цркве у Рогатици узидан је древни надгробни камен, на коме је уклесан средовјек надгробни натпис занимљивог садржаја.

Надгробни је камен 2·15 *m* дуг, 0·90 *m* широк, а исписано му је прочеље и једна побочна страна.

Читању натписа у првих десет редова нема никаке потешкоће, изузевши осми ред, гдје је погрјешно двоструко написано слово NНДО у ријечи NН ДОБРꙊ. На жалост је посљедњи слог натписа посве нејасан и замршен, тако да се то мјесто само проблематички може тумачити. На крају натписа додано је невјештом руком још неколико слова, која су се код преноса камена са пређашњег мјеста и при смијештању на садашњем оштетила. Но може и то бити, да су уклесана на којој од страница, што су сада у дувар узидане. Та слова тако су неразумно репродуцирана, да би узалудан труд био, хтјети их одгонетнути, па нам се ваља задовољити нагађањем, да су наставак оне скулпторске сигнатуре, којој се почетна писмена виде над првим редом. (Сравни *слику 1.* и *2.* на *табли I.)*

Натпис гласи:

А. 1. СЄ ПН[СА] . . . . .
+ ВА НМЄ ѠЧАН [СН]
NАН СВЄТОГА Д[Х]А СЄ
ЛЄЖН ДОБРН Б[О]Г
ДАЊ ДОБРОГАДОМ
5. ЬШЄ ѠЗРѢNОВНЧА Ь
СНNЬ Ꙋ ТОН ДОБА
ꙊМРѢХЬ NН СЄ

Б. БѢХЬ ѠМРАЗНЛЬ ЗЛꙊ NНДО ЛНДОБРꙊ
Н К ТОМЄ ЗNАШЄ ВСАКЬ МЄ ЖАЛАШЄ ДО
10. БРЬ ХОТѢХ ЮNАК БНТН АЛН МН СМРѢТЬ
ПРѢКРАТН ѠНДОХЬ ѠТ ОЧА ВЄОМН ПЄЧАѠNА
N
НПК ЛNНО ВСОНМОНѠН ДРЖNН НБЛМЬЛМЬО ВТНПЛХЬ
К МОЄМЛЬВС
МЬ ПОЋН РАNО ОНЛО ХРNЛЬ Ѡ

+ *Ва име оца и сина и светога духа. Се лежи добри Богдан доброга Домше Озрјеновића син. У тој доба умрјех ни се бјех омразил злу ни добру и кто ме знаше всак ме жалаше. Добр' хотјех јунак бити али ми смр(је)т прјекрати и одох от оца веоми печаона. и и(о)клонио всој мојој др(у)ж(и)ни . . . . . . к моем' вс(и)м поћи.*

У заглавној ставци, која је накнадно усјечена, чини се, да је било име р(а)дань синь хран(и)ла ω.... По томе гласи цијела сигнатура са почетком више првог реда: сє пи[са] радань синь хран(и)ла ω...

5. Натпис из Пуховца (Зеница).

Од прилике три сата пута у источном правцу од Зенице уз Бабин поток има код мјеста Пуховца на малој узвисини стећак с овим натписом:

> ʔ асє лєжи добри гдњ гость мишлєнь ꙇкому бишє пр[иредно]
> по ѹредби аврамь своє вєлико гостолюбство [господи]
> нє добр ꙇкада придєшь придь гда нашєга исѹ[ха] єдно[га спо]
> мєни и нась своихь рабов писа г м

Тај се натпис чита лако и јасно, те му не треба даљега коментара, пошто се попуне на оштећеном десном окрајку саме собом казују.

Необично нам је име покојниково: добри гдњ гость мишлєнь.

Гост бијаше виши свећеник богумилске шљедбе, па се пита, да ли је и тај гость мишлєнь био таквим. Оваковме назору говори у прилог то, што се он назива господин, — а то је титулатура, која се у старобосанским натписима даје само веома високим личностима, — па онда и то, што му се наводи само име, односно редовничко име, а не и породичко презиме. Све доселе познате богумилске свећенике познајемо једино по њиховом имену.

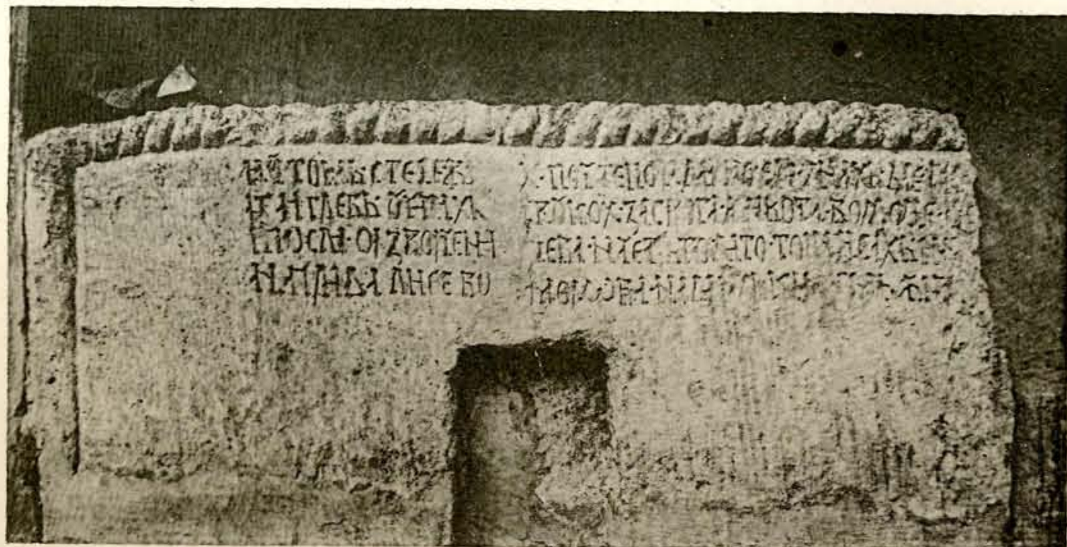
Ставка која слиједи: ꙇкому бишє прирєдно по ѹредби аврамь своє вєлико гостолюбство, могла би се тумачити у свези са оним мишљењем, да покојници иза смрти долазе у Абрахамово крило, али таког мишљења у богумила није било, јер су ови осуђивали цио стари тестаменат.Ваља нам дакле, ако ту фразу хоћемо да доведемо у склад с назором, да је Мишљен био богумилски свећеник, помишљати на једног Абрахама од крви и меса, једног пријатеља или заштитника Мишљеновог.

Име скулптора на крају натписа изгубило се на жалост, пошто се оба почетна писмена гм, која су још одржана, не могу згодно попунити.

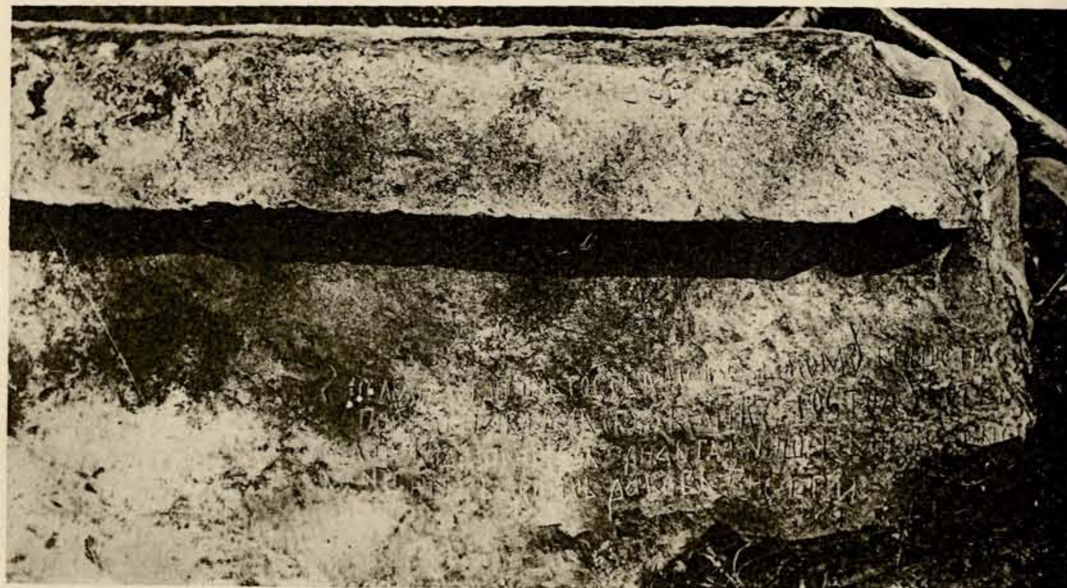
С погледом на знаменовање натписа ваља још припоменути, да тај стећак није истесан нарочито за Мишљена, већ да је на његову гробу употријебљен по други пут на начин, који се противи опћенитом схваћању облика таких споменика.

Стећак је наиме тумба с темељном плочом, дуга $2\,m$, широка $1{\cdot}2\,m$, висока $1\,m$. Али је та тумба постављена наопако, темељ горе, а вршак при земљи, а онда се је на десној половици једне побочне стране

Табла II. Уз чланак „Старобосански писмени споменици“.

Слика 1. Натпис из Горњег Турбета код Травника.

Слика 2. Натпис на Пуховцу (Зеница).

усјекао натпис у четири реда. У онакво вријеме, када је богумилство било у цвијету а монолитске некрополе обичајне, мучно је замишљати тако криво схваћање опће познатог облика.

Госп. П. Мирковић, школски управитељ у Зеници, од кога смо примили прву вијест и први препис тог натписа, нашао је стећак изврнут, с исписаним писменима на тлима, па се тиме тумачи, што се је у мекој миљевини запарани натпис уопће одржао, док се остали дио стећка веома оштетио.

Ми натпис репродуцирамо по фотографији, начињеној на саму мјесту (ср. *слику* 2. на *табли II.*).

6. Старо-босански натписи из околице Лашве.

Господин професор у надбискупском сјеменишту у Травнику о. А. Хофер, наш заслужни сурадник, заузео се од неколико година, да сачува старе споменике Лашве, те је до сада похранио лијепу збирку старина у надбискупској гимназији у Травнику. Међу тима има и неколико босанских натписа, од којих ми је пријазно послао отиске, да их приопћим.

1. Најзнаменитији је натпис из Горњег Турбета, нађен на цести пред неколико година. (Ср. *слику 1.* на *табли II.*)

Већ у својој радњи о „Босанчици“ истакао сам тај натпис у овом листу (год. I., свез. 4.) ради љепоте писма, које се у стилистичком погледу ослања на готику, те нам је уз грађевне остатке јајачке и уз неке печате босанских владара новим доказом, да је готски слог, који је некоћ свом средњом Европом владао, ушао и у Босну, те овдје оставио својих споменика. Већ из стилистичних разлога уврстио бих тај споменик међу најстарије писане споменике босанске, а и поглед на хисторички развитак земље јамчи нам, да тај споменик није могао бити писан послије пада Босне (1463.).

Оригинал натписа је плоча, сада сломљена на двије поле, а натпис сам је крњав, јер му нема почетка, а нарочито имена покојниковог.

Натпис гласи овако:

И ѹТОМЬ · СТЄѦЄ · Ж////Х · ПОѴТЄNОИ СМИРNО ЄРЄ ЗNАХЬ · ДА Є · ѹМ//////
А ТИ ГРЄБЬ · ѹѴИNИХЬ//////ЗВѹІСОХ · ЗА СВОГА · ЖИВОТА · БѹДѹѦЄ · С////
АПОСЛИ · ѹЗВѹѴЄNИ////ГРЄБА NАѴЄЂРЬТО · ЛИТО · ТОИ · ПИСАХЬ · NАС АМ
N А ПРИДАЛИ СЄ · БО//////Мѹ · ѠБА NА МѢХЫСИ////МЬ · ЖИѴ

У том натпису опазићемо прије свега старински облик партиципа на „ће“ у ријечима СТЄѦЄ (од стајати) и БѹДѹѦЄ мјесто БѹДѹѦИ.

Натпис је на средини и на крају окрњен, како се може разабрати из приложене слике. Док сам у прва три реда могао окрњена слова погодити, није ми то у четвртом пошло за руком, како бих хтио.

Читам према тому:

„И у том стеће, живих почтено и смирно, јере знах, да је умрити; а тај греб учиних и узвукох га свога живота будуће сином; и посли узвучениа греба на четврто лито тој писах на камен; а придали се богу мому оба на мјехки . . . . м жића . . . .“

Вриједно је истакнути у том напису лијепу азбуку. Ето је по оригиналу:

ꙇБВГДЄЗНКЛШНОПЛС
ТӼѸХѠ ЬѢТІ Ѫ

2. Други натпис налази се на дугуљастој плочи миљевине, те је такођер фрагментаран, а сва је прилика, да је од двије руке писан, како се на камену самом спомиње. Камен тај донешен је испод Појске у Травник.

Почетак је натпису у трећем реду, за тим наставак на првом и другом. Четврти је ред нејасан, те је ваљда касније додан.

На камену разабиру се ова слова:

ХНАСРАЂNНШ
2. АСЕ ПНСА ВХКАШIIN СВОМЬ ГНН КОН МЕ БНШЕ ВЕОМА СЬБЛХДНХ
ЗАТО МОЛХ ВАСЬ ГО
3. СПОДО NЕ NАСТХПАНТЕ NАNЬ ЄРЕ ЋЕТЕ ВѢ БНТН КАКО ОNЬ А NЬ NЕ
МОРЕ КАКО В
1. ВЬ НМЕ ѠЦА Н СННА[А]З БОГДАNЬ NА ДРАГНЋАNОВН КАМЕN ПОСТАВНХЬ
4. Н ДА ВНСТЕ ДА ЋЕТЕ ХМРНТН. Н ВСН ВН ДОМХ ПОГННХТН ПРАВН
АПХСТНСЛ
5. СЕ ПНСА ГОЩЬ АВА VЕТН
СЕ

Читам: *„В' име отца и сина. Аз Богдан' на Драгића нови камен поставих' Асе писа Вукашин свом' гдни (!), који ме бише веома с'блудио* (sic!) *зато молу вас господо не наступајте на н' јере ћете вѣ бити како он' а он' не море како ви.“*

И да висте[1]*), да ћете умрити и вси ви дому погинути прави а пусти слава чети . . . .“*

Доље: *„Се писа Гошт се . . . . .“*. Оно неколико слова ситно урезано више прве бразде, нијесам могао у склад довести с осталим текстом, те су ваљда касније уметнута. (Ср. *слику 3.* на *табли I.)*

3. Осим ових натписа сабрао је госп. проф. Хофер на Брајковићком гробљу код Биле неколико млађих натписа, који нам занимљивим начином илустрирају формални развитак босанчице у потоње вријеме.

СНЄ:ЛЄЖН:МНХ
ОНО:ГРАХОВЧ
ЧЋЬ:ПРАВЄ:В
НРЄ РНМСКЄ
КОН:ПОЧТЄNО
ХОЋАШЄ Н
БОГХСЄМО
ЛАШЄ:НДОБРО
КNНГХ:ЗНА
ШЄДАНМХБО
ЖЄ ДХШНД
А БХДЄ
СПАСЄНЬ

„Сие лежи Михојо Граховчић' праве вире римске, кои почтено хоћаше и Богу се молаше и добро книгу знаше, дај му Боже души да буде спасен'.“

Натпис налази се на стећој плочи са крижем у гробљу Винишћа више Брајковића.

4.

СЄЛЄЖН:ПАВАО:ПЛАВНЧНЋЬ
АПНШЄ:МНЛНВОН

„Се лежи Павао Плавичић' а пише Миливој.“

Стећа плоча са крижем у брајковићком гробљу. Натпис на горњем вијенцу плоче.

[1]) Мјесто: „И да видите“.

5.

„Се лежи Жарко.“

6.

„Се лежи Лука син' Павла Плавичића. Асе пише брат' негов' Радин'. Брате добар ти (са)н' души твоје на л[ито . . .]

Натпис на ускоj страни плоче на истом мjесту.

7. Натпис из Царевца, котар гламочки.

СЕ + КУЋА + МИЛУТИНА + МАРОЕВИ[ЋА]
И НЕ ГОВЕ + ЖЕНЕ + ВЛАДИСАВЕ
И НИЮ ДИТЧЕ И ЗА ИМЕ + МИЛУТИНЬ
ДА СЕ + НИТКОРЬ + НЕ СТАНИ + Ш НИМЬ

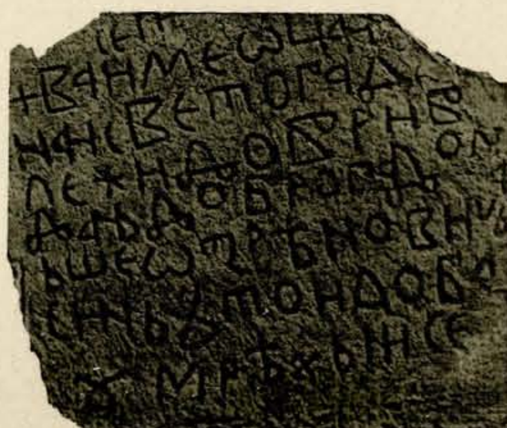
„Се † кућа † Милутина † Мароевића и негове † жене † Владисаве и нију дитце; и за име † Милутинь да се † ниткорь † не стани † ш нимь.

Натпис jе на дугоj страни jедне плоче, коjа jе на горњоj страни украшена лозом. Дужина 1 *m*.

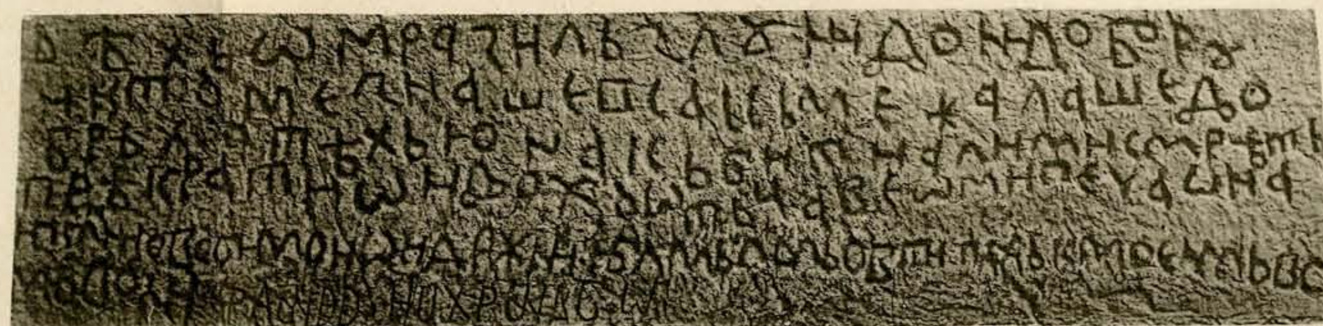
Табла I.

Слика 3. Натпис испод Појске, сада у Травнику.

Слика 1. Прочеље натписа рогатичког.

Слика 2. Побочна страна натписа рогатичког.

Tabla I. Uz članak „Ferman sultana Selima III. o plovidbi broda „l'Onorato Bocchese".

Ferman sultana Selima III. o plovidbi broda l'Onorato Bocchese.

Priopćio

Ali efendija Kadić.

Gospodin Franjo Radić, učitelj u Korčuli, vrijedni saradnik „Glasnika", priposlao je nedavno original fermana, što ga iznosimo na priloženoj tabli. Ovim fermanom, koji se čuva u jednoj odličnoj obitelji na rečenom dalmatinskom ostrvu, podario je sultan Selim III. godine 1219. po hedžri (1804. po I.) trgovačkom brodu l'Onorato Bocchese pravo, da slobodno brodi po Sredozemnom moru i da svagdje u otomanskom carstvu bez smetnje može pristajati u lúke.

Ferman je pisan na čvrstom papiru, gragjenom rukom (t. zv. Schöpfpapier). Visina mu je 82 *cm*, a širina 55 *cm*. Na vrhu pokazuje uz ime božje (Allah) tugru sultana Selima III., sina sultana Mustafe. Ispod ove dolazi vještom rukom napisani tekst, koji po mojem prijevodu ovako glasi:

„Vi moji visoko poštovani i preuzvišeni veziri, upravitelji svijeta i najznamenitijih uredaba, koji sa svojim svijetlim umom pravo sudite; — vi stupovi sreće i blagostanja, i nosioci dobrote i napretka, koji ste obdareni sa svijem božjim milostima; — na po se Ti moj vezire i morski kapetane, Sejid-Hafiz-Smajil-paša i vi veziri, koji vladate na obalama Sredozemnog mora i u Alžiru, to jest Ti alžirski begler-beže, i vi tuniški i tripolski begler-bezi, čija slava neka je trajna; — nadalje vi na pomenutim mjestima namještene kadije, ponosi svoga staleža; — vi uzoriti dizdari, nadzornici luka, vojvode i svi kapetani mojih brodova, koji brode po Sredozemnom moru, kao i vi kapetani gusarskih lagja; — vi dakle svi do sad spomenuti, čim vam prispije ovaj previšnji ferman, treba da znate ovo:

Njemački poslanik, koji se nalazi u mojoj prijestônici, uzor-kršćanin — pošljedak mu dobar bio! — po imenu kavalijer de Šterner, pozivajući se na ugovor, sklopljen ovaj put megju mojim i njemačkim carstvom, po kome su u pogledu trgovine i plovidbe potvrgjene sve do danas izdane uredbe megjunarodnog prava, za tim na ostale pogodbe, koje su utvrgjene

megju obje države sve do 2. džemaziul-evela 1202., i napokon na ovaj ugovor kao i na onaj od 9. ramazana god. 1197., pristupio je pred prag mojeg Veličanstva, te je zamolio za moju previšnju zapovijed, da kapetan na trgovačkom brodu, zvanom „Onorato Bocchese“, koji je podanik rimskog imperatora, i koji želi trgovačkim poslovima putovati po Sredozemnom moru, na svome putu bude siguran, i da svagdje u mome carstvu kao i na otvorenom moru po mogućnosti bude prijateljski primljen.

Ovim povodom znadnite vi gore pomenuti veziri i dostojanstvenici, da je moja carska volja, da se ugovori, koji postoje megju mojim i njemačkim carstvom, koje uvijek od nas pomoći traži, tačno vrše po želji obiju strana i da se uslijed našeg susjedstva i prijateljstva što više nastoji uzdržati i povisiti dobro prijateljstvo megju ove dvije države. Dalje je moja carska volja, da su trgovci i podanici pomenute države prema zakonima, koji postoje, sigurni i slobodni na otvorenom moru, i da nije moja carska volja, da se njima kakove neprilike čine; ako bi se — ne daj Bože — što takvo dogodilo, to je upravo onako, kao da se je dogodilo kojemu brodu naše države.

Za to se ne smije protiv rečenog njemačkog kapetana i protiv njegovih mornara i stvari desiti nikakov nepovoljan ili nezakonit postupak ni po vama, ni po vašim mlagjima, naročito pak po gusarskim i brodskim kapetanima. Naprotiv kad se on sastane s kojim brodom moga carstva, ili se zbog nepovoljnog vremena ili zbog drugih prilika iskrca u kojoj luci, imaće se s njim prijateljski postupati koliko je više moguće, a do potrebe treba mu priskočiti u pomoć. Na to izdajem ovaj previšnji carski ferman. Po njegovom previšnjem sadržaju treba se vladati, i nije slobodno protiv njega raditi.

Izdano koncem mjeseca zilhidže godine 1219.“

Врсте, варијете и одлике риластих кукаца из рода „Otiorrhynchus“ (подразреда „Dodecastichus Stierlin“).

Приопћио

Виктор Апфелбек.

По данашњој литератури не може се провести детерминација у Босни и Херцеговини многим врстама, а и ендемичким формама заступаних дванаесторотраких отиоринха, па и у колико има о њима литературе, то је тај веома разнолики род у њој дјеломице криво схваћен, нити је довољно познато њихово готово неограничено разликовање по различитим одликама.

То ме је потакло, да ту теготну групу на темељу материјала, над сваку мјеру богата врстама и индивидуима из најразличитијих крајева и висина обрадим. За тај посао био ми је поврх преопсежног материјала босанско-херцеговачког земаљског музеја при руци међу осталим укупни богати материјал ц. кр. дворског музеја у Бечу, кр. уг. народног музеја у Будимпешти, „musea civica“ у Генови и многих великих, типима богатих приватних збирки. Осим тога добио сам типова и матиријала за испоређивање од господе: кустоса Људевита Ганглбауера (Ganglbauer, Беч), дра. Билца (Bielz, Сибињ), дра. Бранчика (Brancsik, Тренчин), Е. грофа Брандиса (Травник), А. Карета (Carret, Шартре, Chartreux), дра. Чизера (Chyzer, Будимпешта), К. Даниела (Монаков), И. Даниела (Инголштад), И. пл. Фривалског (v. Friwalsky, Будимпешта), др. Р. Гестра (Генова), дра. пл. Хајдена (Heyden, Бокенхајм, Bockenheim), И. Кауфмана (Kaufmann, Беч), дра. Г. Краца (Kraatz, Берлин), проф. Л. пл. Мехеља (v. Méhely, Брашов), Е. Меркла (Немет-Богшан, Német-Bogsán), J. Б. Новака (Задар), дра. Петрија (Шесбург, Schässburg), дра. Питона (Ремирмон, Remiremont), J. Б. Рено-а (Renaud, Лијон), Е. Рајтера (Reitter, Паскау), дра. Шилског (Schilsky, Берлин), дра. Шрајбера (Schreiber, Горица), А. Фиртла (Viertl, Печух) и J. Вајса (Weise, Берлин). Госп. др. Г. Стирлин, (Stierlin), који је за познавање отиоринхâ, нарочито по своме дјелу

„Revision der europäischen Otiorrhynchus-Arten“ стекао великих заслуга, био је тако пријазан, па је на се узео тај труд и детерминирао је веома теготни босански материјал додекастикâ. На жалост већином не могох да пристанем уз његову детерминацију, што ме је најпослије потакло, да цијелу фамилију додекастикâ сам потанко штудирам и прерадим.

Ја овдје додајем табелу за одређивање свих доселе познатих и више нових врста додекастикâ, као и систематски пријеглед о њима уз назнаку, докле су по ономе, што се данас о њима зна, проширени[1]).

Conspectus analyticus.

1. *prothorax et elytra* r u d e *granulata vel* r u d e *rugosogranulata* 5
— *prothorax et elytra* s u b t i l i t e r c o n f e r t i m q u e *granulata vel (elytra)* s u b t i l i t e r *rugosa* 2
— *prothorax* s u b t i l i t e r d i s p e r s e q u e *granulatus; elytra subtilissime* d i s p e r s e q u e *granulata, inter grana subtiliter confertimque punctata* ***Heydeni*** Stierl.
2. *antennae tenues, elongatae, funiculi articulis exterioribus latitudine evidenter longioribus* 3
— *antennae breviores, robustiores, coactae, funiculi articulis exterioribus latitudine vix vel non longioribus, in ♀ subglobosis; tarsorum articulo secundo in ♂ transverso* 4
3. *rostrum longum, angustum, basi epicranio (post oculos) evidenter angustius, apicem versus evidenter angustatum; elytra longius inaequaliusque pubescentia, subtilissime* g r a n u l a t a *parce subrugosa* . . . . ***mastix*** Olivier.
— *rostrum breve, latum, basi epicranio (post oculos) vix angustius, apicem versus subangustatum; elytra brevissime aequaliterque pubescentia, subtiliter confertimque transversim-rugosa* . . . . . . ***turgidus*** Germar.

[1]) Употребљавана литература:
Schönherr: Synonymia insectorum. Genera et species Curculionidum.
Olivier: Entomologie ou histoire naturelle des insectes.
Germar: Reise nach Dalmatien und in das Gebiet von Ragusa.
Stierlin: Revision der europäischen Otiorrhynchus-Arten.
Stierlin: Bestimmungstabellen der europäischen Coleopteren IX. Curculionidae.
Seidlitz: Die Otiorrhynchiden s. str. nach den morphologischen Verwandtschafts-Verhältnissen ihres Hautskelets etc.
Seidlitz: Fauna transsylvanica.
Redtenbacher: Fauna Austriaca. II. наклада.
Schilsky: Systemat. Verzeichniss der Käfer Deutschlands etc.
v. Heyden, Reitter и Weise: Catalogus Coleopterorum Europae, Caucasi et Armeniae rossicae. Ed. 1891.
Brancsik: Die Käfer der Steiermark.
Ormay: Supplementa faunae coleopterorum in Transsylvania.
„Verhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft“ in Wien.
„Deutsche entomologische Zeitschrift“ XXV., XXIX.
„Jahrbuch des naturhistorischen Landes-Museums von Kärnten“, св. XVIII., 1886.
Müller: Terminologia entomologica, II. наклада.

4. *corpus elongato-ovatum, elytra in ♂ lateribus parum dilatata, apicem versus sensim angustata, confertim aequaliterque murine pubescentia, abdominis segmentum anale in ♂ fere planum* . . *spec. nov.* ***Reiseri*** Apfelb.
— *corpus coactum, elytra in ♂ lateribus multo magis dilatata, apicem versus magis angustata, dispersissime* p u l v e r u l e n t a, *atra, subnitida, antennae breviores, funiculi articulis exterioribus latitudine non longiores, abdominis segmentum anale in ♂ evidenter foveolatum* *spec. nov.* ***vranensis*** Apfelb.
5. *rostrum basi epicranio evidenter angustius* 6
— *rostrum basi epicranio vix angustius* 9
6. *elytra in ♂ ovata, in ♀ breviter-ovata* 7
— *elytra oblongo-ovata* 8
7. *rostrum evidenter bicanaliculatum, elytra* n o n m e t a l l i c e *-pubescentia* ***inflatus*** Schönh.
— *rostrum vix bicanaliculatum, elytra* e v i d e n t e r m e t a l l i c e *pubescentia* ***geniculatus*** Germar.
8. *elytra in ♂ pone medium magis compressa, evidenter carinulata in ♂ et in ♀ ad apicem oblique* d e c i d e n t i a . . . . . ***pulverulentus*** Germar.
— *elytra in ♂ pone medium subcompressa, subcarinulata, ad apicem* p r a e r u p t e, *in ♀* p e r p e n d i c u l a r e *decidentia* . . . . ***dalmatinus*** Gyllh.
9. *abdominis segmentum anale in ♂ planum, non foveolatum* 10
— *abdominis segmentum anale in ♂ evidenter foveolatum vel apice profunde transversim-impressum* 14
10. *elytra apice conjunctim rotundata, apices non productae, elytra in ♂ non vel vix carinulata, antennae coactae* 11
— *elytra apice singulatim acuminata, apices imprimis in ♀ evidenter nonnihil productae, elytra in ♂ evidenter carinulata, antennae elongatae* ***consentaneus*** Schönh.
11. *elytra valde* a e q u a l i t e r *rugoso-granulata* 12
— *elytra valde* i n a e q u a l i t e r *rugoso-granulata* 13
12. *elytra griseo —* n o n *metallice — pubescentia, tarsorum articulus secundus in ♂* t r a n s v e r s u s, *antennae robustae, coactae, abdominis segmentum anale in ♂ confertim flavo-griseo crinitum* . . . *spec. nov.* ***Speiseri*** Apfelb.
— *elytra virescenti-griseo, plus minusve evidenter metallice pubescentia, tarsorum articulus secundus in ♂ latitudine evidenter longior, antennae tenuiores, subelongatae, abdominis segmentum anale in ♂ apice crinibus longis, auratis fasciculatum* . . . . ***contractus*** Hampe.
13. *elytra flavo-vel virescenti-griseo,* n o n *m e t a l l i c e -pubescentia, tarsi angustiores, tarsorum articulus secundus in ♂* s u b *-transversus, abdominis segmentum anale in ♂ apice fasciculatum (ut in contracto)* ***dolomitae*** Stierl.
— *elytra* v a l d e *m e t a l l i c e -pubescentia, tarsi latiores, tarsorum articulus secundus in ♂* e v i d e n t e r t r a n s v e r s u s, *longitudine evidenter latior, abdominis segmentum anale in ♂ fasciculatum (ut in contracto)* *spec. nov.* ***aurosignatus*** Apfelb.
14. *abdominis segmentum anale in ♂ plus minusve profunde foveolatum et vix vel* b r e v i s i m e *crinitum* . . . . ***obsoletus*** Stierl.
— *abdominis segmentum anale in ♂ apice profunde* t r a n s v e r s i m *-impressum,* l o n g e *crinitum, apice fasciculatum* . . . . . *nov. spec.* ***Moldovensis*** Apfelb.

Табела с одређивањем.

1. Штитац и покриље крупно-зрно или крупно наворано . . . 5
— штитац и покриље ситнозрни, или је покриље фино наворано . . 2
— штитац фин, али није густозрнаст, покриље врло фино на ријетко зрнасто, међу зрнцима густе и фине тачке, или још једноћ врло фина зрнца . . . . **Heydeni** Stierl.
2. Пипци танки, на дуго пружени, спољашни чланци пипака очевидно дужи нег шири 3
— пипци краћи, дебљи, стиснути, спољашни чланци пипака једва да се опазе дужи нег шири, у ♀ готово кругљасти, други чланак ноге у ♂ попречан 4
3. Кљунић дужи, ужи, од главе јасно одијељен, с тога при дну очевидно ужи него задњи дио главе (непосредно при очима измјерен). Томенат дужи и више неједнак, горња страна по тиме излази блиједо-зелена, шкулптура покриља зрнаста, није никако или само мјестимице попријеко наворана . . . . **mastix** Olivier.
— кљунић краћи, широк, од главе неопазице или једва одвојен, за то при дну веома незнатно ужи него отражњи дио главе (непосредно при очима измјерен); томенат врло кратко и готово подједнако поредан, горња страна по томе излази сјајнија и црна или мрка као катран, шкулптура покриља није зрнаста, него густо и фино попречно наворана, само при дну и према рту веома фино зрнаста . . . . **turgidus** Germar.
4. Тијело пружено, покриље ♂ слабо избочено и прама рту помало сужено, анални сегменат у ♂ готово раван, томенат густ и подједнак, горња страна излази блиједо-зелена . . nov. spec. **Reiseri** Apfelb.
— тијело здепасто, покриље у ♂ са стране пуно више избочено и прама рту више сужено, анални сегменат у ♂ с очевидном, великом, плитком јамом, томенат врло слаб и налик на прашину, горња страна по томе излази интензивно црна и сјајна, пипци су још краћи и више стиснути, спољашни чланци пипака (flagelli) нијесу дужи нег шири . . . . nov. spec. **vranensis** Apfelb.
5. Кљунић при темељу много ужи него отражњи дио главе (непосредно при очима измјерен), па се за то слабије примјећује гдје је одвојен од главе 6
— кљунић при темељу посве мало ужи него отражњи дио главе, с тога од ове није или је једва одвојен 9
6. Покриље у ♂ јајолико, у ♀ широко јајолико 7
— у оба спола дугуљасто јајолико[1]) 8
7. Кљунић већином са двије разговијетне бразде до дужини, пјеге длачицâ (томенат) сиве, жућкасто-сиве или загасито-сиве, не металичне . . . . **inflatus** Schönh.
— кљунић већином никако или сасвим слабо избраздан, пјеге длачица (томенат) зеленкасте или шућкасто-зеленкасто златне, под ситнозором вазда јасно металичне . . . . **geniculatus** Germar.

[1]) У ♀ је покриље у свих додекастика шире него у ♂, али само *inflatus* и *geniculatus* широко и јајолико, у свих других врста више мање дугуљасто јајолико.

8. Покриље у ♂ већином дебље, иза средине стиснуто, у оба спола прама рту попречно опада . . . . **pulverulentus** Germar.
— покриље у ♂ слабије, иза средине стиснуто (undeutlich gekielt), много окомитије, у ♀ окомито се спушта . . . . . **dalmatinus** Gyllh.
9. Анални сегмемат у ♂ раван, без јамице 10
— анални сегменат у ♂ с очевидном јамицом или при рту дубоко попријеко утиснут 14
10. Покриље у оба спола при рту заједнички заобљено, рт није продужен, покриље у ♂ није никако или готово неопазице заоштрено (carinulata), пипци стиснути 11
— рт у покриља особито у ♀ врло јасно продужен, покриље у ♂ већином јасно стиснуто, пипци пружени . . . . **consentaneus** Schönh.
11. Скулптура врло подједнака 12
— скулптура врло неједнака 13
12. Томенат сив, не металичан, други чланак ноге у ♂ попречан, пипци дебели, стиснути, анални сегменат у ♂ с густом, жућкасто-сивом длаком . . . . nov. spec. **Speiseri** Apfelb.
— томенат зеленкасто-сив, више мање врло металичан, други чланак ноге у ♂ није попријеко дужи него шири, пипци слабији, више пружени, анални сегменат у ♂ при рту с дугим као злато жутим китицама . . . . **contractus** Hampe.
13. Томенат жућкаст или зеленкасто-сив, није металичан, ноге уже, други чланак ноге у ♂ нешто попречан, једва шири нег дужи, у ♂ анални сегменат китњаст . . . . **dolomitae** Stierl.
— томенат врло јак, металичан, ноге шире, други чланак ноге у ♂ јасно попречан, очевидно шири нег дужи, у ♂ анални сегменат китњаст . . . . nov. spec. **aurosignatus** Apfelb.
14. Анални сегменат у ♂ с више мање дубоком јамицом, длачицама једва обрастао, или су врло кратке . . . . **obsoletus** Stierl.
— анални сегменат у ♂ при рту дубоко и попречно утиснут, с дугим длачицама, при рту с обје стране има длачице у китицама . . . . nov. spec. **Moldovensis** Apfelb.

Систематски пријеглед додекастикâ с назнаком, гдје их има.

1. *Heydeni* Strl. Истра, Хрватска, Босна и Херцеговина, Далмација (приморје). 600 *m*.
2. *mastix* Oliv. Дôња Аустрија, Штајерска, Угарска, Крањска, Корушка, Истра, Хрватска, горе средоземне
   ab. *pruinosus* Germ.
   ab. *scabricollis* Germ.
3. *turgidus* Germ. Далмација, Херцеговина, Босна западна, Хрватска јужна, 1800 *m*
   ab. *dulcis* Germ.

ab. *velebiticus* Apf.[1])
var. **brevipes** Apf.[2]) Херцеговина
var. **bilekensis** Apf.[3]) Херцеговина (Билек).
4. **Reiseri** Apf. Планине средње Херцеговине[4]), 1800—2000 *m*
5. **vranensis** Apf.[5]) Планине средње Херцеговине, 1800—2000 *m*
6. *inflatus* Schönh. Шлеска, Угарска, Ческа, Моравска, Тиролска (?), Приморје, Хрватска, Босна сјеверна, Крањска, Корушка, Штајерска, средоземне горе.
ab. *picipennis* Strl.
ab. *salebrosus* Schönh.
var. *florentinus* Apf.[6]) Италија сјеверна.
7. *geniculatus* Germ. Шлеска (?), Моравска, Ческа, Аустрија доња и горња, Баварска, Тиролска, Штајерска, Угарска, Хрватска, Босна источна и сјеверна.
ab. *capellae* Apf.[7]) Хрватска, Босна.
var. **Ganglbaueri** Apf.[8]) Босна јужна; 1000—1600 *m*
var. **Eppelsheimi** Apf.[8]) Босна јужна; 1600—1700 *m*
var. **herbiphagus** Apf.[8]) Планине јужне Босне 1800 *m.*
8. *pulverulentus* Germ. Доња Аустрија, Штајерска, Крањска, Корушка, Тиролска, Приморје, Истра, Хрватска, Далмација сјеверна, Угарска, Босна, Бугарска.
ab. *periscelis* Schönh.
ab. *adumbratus* Dej.
ab. *Hopfgarteni* Strl.
var. **orni** Apf.[9]) Босна јужна, 500—1000 *m.*
var. *rumicis* Apf.[10]) Ердељске Алпе, Коџа-Балкан, 1800—2000 *m.*
9. *dalmatinus* Gyllh. Далмација средња и јужна, Херцеговина, Црна Гора, Италија, 0—500 *m.*
ab. *lauri* Stierl.

---

[1]) *rostro paulo longiore; elytris rugosis et parce sub-granulatis.* Велебитска брда.

[2]) *elytris lateribus parum dilatatis, apicem versus paulatim angustatis; pedibus brevioribus, tibiis multo brevioribus, incurvis, basin versus non tuberculoso-dilatatis.*

[3]) *minor, angustior, elytris lateribus parum dilatatis, apicem versus subangustatis; ♀ elytrorum interstitiis subconvexis. Long. ♂ 7·0 m, ♀ 8·0—8·5 mm.*

[4]) Види додатак.

[5]) Види „Гласник зем. муз.“ VI., 1894., 2.

[6]) *multo major, prothorace lateribus valde dilatato, latitudine multo breviore, subtilius granulato, pedibus nigris, robustioribus, femoribus valde incrassatis. Long. 11·0 mm.*

[7]) *minor, angustior, ♂ tibiis anticis subtilius denticulatis.*

[8]) Види: „Wissenschaftliche Mittheilungen des bosn.-herc. Landes-Museums“, св. II.

[9]) *rostro latiore; prothorace magno, robusto, longiore, latitudine vix breviore, convexiore; elytris fortius, inaequaliter rugoso-granulatis; pedibus nigris.*

[10]) *rostro multo breviore latioreque, capite paulo longiore; elytris nitidis, nudis, vel tomento subtilissimo maculatim condensato variaegatis.*

var. **velezianus** Apf.[1]) Херцеговачке планине, 1800—2000 *m.*
10. *Consentaneus* Schönh. Далмација, Херцеговина, Црна Гора, Италија, 0—300 *m*
var. *crivoscianus* Apf.[2]) Далмација јужна, 1000—1600 *m*
var. **dryadis** Apf.[3]) Херцеговачке планине и Црна Гора, 2000 *m*
var. **preslicensis** Apf.[4]) Херцеговачке планине, 300—1200 *m.*
11. **Speiseri** Apf.[5]) Херцеговачке планине и Црна Гора, 1700—2200 *m.*
12. *contractus* Hampe. Ердељске Алпе, у подалпинском појасу.
13. *dolomitae* Kiesenw. Тиролске Алпе.
14. *aurosignatus* Apf.[6]) Босна јужна и источна, 1000—1600 *m.*
ab. *obscuripes*[7]) Apf.
var. **vlasuljensis** Apf.[8]) Херцеговачке планине и Црна Гора, 2300 *m*
var. *rhodopensis* Apf.[9]) Бугарске Алпе јужне, 2000 *m.*
15. *obsoletus* (Miller) Stierl. Алпе аустријске, крањске, корушке.
var. **versipellis** Apf.[10]) западна босанска планина Клековача, 1800—1900 *m*
var. *aethiops* Apf.[11]) Јужно-босанске планине и јужна Угарска (Карансебеш), 1800—2000 *m*
var. **vicinus** Apf.[12]) Планине јужне Босне, 1800—2000 *m*
var. *bulgaricus* Apf.[13]) Бугарске планине, 2000 *m.*
16. *Moldovensis* Apf. *spec. nov.* Јужна Угарска (Молдово).

---

[1]) *rostro multo breviore, pedibus rubropiceis, geniculis nigris; elytris tomento maculatim condensato vestitis.*

[2]) *capite rostroque angustiore; rostro capite dimidio fere longiore, apicem versus paulo angustato; prothorace lateribus magis rotundato-ampliato; elytrorum tomento minus maculatim condensato.*

[3]) Види: „Гласник зем. музеја“ VI , 1894., 2

[4]) *minor, capite rostroque angustiore; rostro brevi, capite vix longiore; prothorace subtilius, confertissime granulato; elytris inaequaliter parce ruguloso-granulatis; pedibus tenuioribus, rufis, geniculis nigris.*

[5]) Види: „Гласник зем. музеја“ VI., 1894., 2.

[6]) Ibidem.

[7]) *pedibus obscurioribus vel nigris.*

[8]) Види „Гласник зем. муз.“, VI. 1894., 2.

[9]) *prothorace fortius granulato; rostro paulo longiore; elytrorum maculis minus metallescentibus.*

[10]) *antennis longioribus, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus; tomento densiore; pedibus rufopiceis, femoribus parce vel omnino nigris.*

[11]) *omnino niger, nitidior, vix vel subtilissime tomentosus, fere nudus; rudius granulatus; elytris multo profundius rudiusque punctato-striatis; antennis pedibusque nigris (rarissime tibiis femoribusque parce rufopiceis).*

[12]) *major, robustior; niger, confertissime valde aequaliter cinereo-tomentosus; subtilius granulatus; prothorace convexiore longioreque; antennis pedibusque nigerrimis; elytris (imprimis in ♀) multo latioribus, lateribus magis rotundato-ampliatis. Long. 10·0—11·0 mm, lat. 4·0—5·0 mm.*

[13]) *minor, confertim inaequaliterque cinereo-tomentosus; prothorace angustiore et minus convexo; antennis nigris, gracilioribus, funiculi articulis externioribus latitudine paulo longioribus, pedibus nigris.*

Додатак.

Попис нових врста.

Dodecastichus Reiseri Apf., *spec. nov.*

Oblongo-ovatus, niger, pubescens, rostro lato, capite vix longiore et paulo angustiore, apicem versus paulatim angustato, carinato, vix canaliculato; prothorace longitudine paulo latiore, lateribus parum dilatato, confertim subtilissimeque granulato; elytris lateribus parum dilatatis, apicem versus paulatim angustatis, apice conjunctim rotundatis, pube cinerea confertissime aequalissimeque vestitis, punctatostriatis, interstitiis confertim subtilissimeque granulatis; antennis mediocribus, sat robustis, rufis, funiculi articulis exterioribus latitudine vix longioribus, subglobosis, pedibus rufis, geniculis nigris, tibiis posticis subdenticulatis. Long. 7·0—9·0 mm.

♂ *tarsorum articulo secundo transverso, segmento anali plano, non foveolato.*

♂ *elytris lateribus magis dilatatis, rostro latiore et paulo breviore. In alpibus Hercegovinae (Čvrsnica-planina).*

Дугуљасто јајолик, црн, сва горња страна, подједнако и на густо финим длачицама обрасла; кљунић широк, нешто ужи и једва дужи него глава, од ове једва одвојен, према рту по мало сужен, слабо заоштрен (carinulata) и једва избраздан; проторакс узак, нешто шири него дужи, по странама врло мало проширен, густо и врло фино зрнаст; покриље у ♂ врло уско, по странама слабо избочено и понешто према рту сужено, финим пикњицама посуто и испрутано, простори између њих веома фино, густо и подједнако зрнасти, с врло кратким сивим длачицама врло густо и подједнако обрасли; пипци нешто дуги, доста дебели, мрки; спољашни чланци (Geisselglieder) врло мало или једва дужи него шири; ноге мрке с црним чланцима и кратке. Дужина 7·0—9·0 *mm.*

У ♂ други чланак ноге попречан, анални сегменат раван, без јамице, отражње гољенице слабо назубљене.

У ♀ покриље шире, по странама јаче избочено, па за то више зашиљено, кљунић шири и нешто краћи.

Ту врло занимљиву врсту донио је господин кустос О. Рајзер из Чврснице планине (Херцеговина) у више ексемплара, гдје у алпинском појасу живи под камењем. Најсличнији D. mastix-u у хабиту, али (нарочито ♂) много витији, разликује се од овога краћим, ширим, од главе мање одвојеним кљунићем, витијом

подобом, краћим и дебљим пипцима, краћим чланцима (Tarsen); у ♂ попречни други чланак ноге, сасвим подједнако распоређен томенат и равни анални сегменат у ♂.

Од облика turgidus лако га је распознати по густо зрнастом покриљу, по краћим, дебљим пипцима и ногама, нарочито по спољашним члaнцима пипака (flagelli) и попречним другим чланцима ноге у ♂, као и по штицу, који је по странама мање проширен, по гушћем томенту и једноставно, понешто назубљеним гољеницама у ♂.

Од облика obsoletus лако се распознаје по сасвим фино и подједнако зрнастом покриљу и штицу, краћем кљунићу и т. д. Он чини природан пријелаз између облика mastix и turgidus, има сличну шкулптуру као mastix, глава пак му је и подједнако распоређени томенат као у облика turgidus, али се од обију добро разликује кратким дебљим пипцима и ногама и уским штицем.

Dodecastichus Moldovensis Apf., *spec. nov.*

Oblongo-ovatus, niger, parce cinereo-tomentosus; rostro carinato, plano, capite paulo longiore, apicem versus (in ♂) evidenter angustato; prothorace evidenter confertimque granulato, lateribus modice dilatato, sub-convexo, latitudine breviore; elytris sat profunde punctato-striatis, interstitiis inaequaliter confertimque granulatis, lateribus parum rotundato-ampliatis, pone medium sat compressis, tomento cinereo maculatim sub-condensato variegatis; antennis mediocribus, nonnihil incrassatis, funiculi articulis exterioribus latitudine paulo longioribus; pedibus rufis, geniculis nigris. Long. 9·5 mm.

♂ *subtus impressus, segmento anali apice profunde transversim canaliculato, fasciculato, tarsorum articulo secundo transverso.*

♀ *elytris paulo latioribus, lateribus magis rotundato-ampliatis, pone medium minus compressis; rostro apicem versus minus angustato. Moldowa, Hungaria merid. (a dom. E. Merkl communicatus).*

Дугуљасто јајолик, црн, слабо обрастао сивом длаком; кљунић заоштрен, није избраздан, нешто дужи од главе, прама рту у ♂ очевидно и подједнако сужен; штитац крупно и доста на густо зрнаст, по странама понешто проширен, слабо сведен, шири нег дужи; покриље по странама нешто избочено, у ♂ иза средине по странама врло стиснуто, с доста дубоким траковима од пикњица, између њих крупно и густо зрнасто, с више мање густим и жућкасто сивим длакастим пјегама; пипци средње дужине, понешто удебљани, спољашни чланци пипака нешто дужи него шири; ноге мрке с црним чланцима. Дужина 9·5 *mm.*

У ♂ анални сегменат при рту дубоко, попречно утиснут и дугом длаком обрастао; други чланак ноге изразито попречан. У ♀ покриље нешто шире, нешто више избочено, иза средине мање стиснуто; кљунић према рту мање сужен. Госп. Е. Меркл прикупио код Молдове (јужна Угарска). Он је близу сродан са D. obsoletus, али се од њега разликује аналним сегментом, који је у ♂ при рту попречно и дубоко утиснут и дугом длаком обрастао, пјегавим покриљем и дужим пипцима; од D. contractus разликује се грађом аналног сегмента, попречним другим чланком ноге и неметаличким пјегама покриља; од облика pulverulentus, — коме је врло сличан — грађом кљунића, аналног сегмента, попречним другим чланком ноге и много краћим, стиснутим пипцима.

Književnost. — Књижевност.

Materialien zu einer Ornis balcanica, II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumeliens und der Dobrudscha). Velika 8°, str. 204, sa tri table u bojama i jednom kartom. Beč 1894. Izdanje bos. herc. zemaljskog muzeja u Sarajevu. u nakladi Karla Gerolda i sina, cijena 5 for.

Pod ovim je naslovom prije nekoliko dana izašla knjiga, koju je napisao gosp. Othmar Reiser, kustos pri bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju, o proučevanju ptičijeg svijeta kneževine Bugarske, uključivo Istočne Rumelije i Dobruče.

Za učenjake, koji ne žale truda, te raspolažu dovoljnim novčanim sredstvima, pružaju zemlje na balkanskom poluostrvu široko polje rada u svijem granama nauke. I ako se dojako već istakoše mnogi vrijedni radnici u raznijem strukama znanstvenog istraživanja balkanskih zemalja, to ipak onuda još imade ovakog posla u izobilju.

Gosp. Reiser bijaše u sretnom položaju, da se je kao izaslanik našeg muzeja o trošku zemaljske vlade u tri puta mogao uputiti u Bugarsku i Istočnu Rumeliju, da proučava tamošnju faunu. Kako mu je bugarska vlada u svakom pogledu išla na ruku, to mu je sretno napredovao znanstveni rad njegov, koji je u ovom djelu sada izašao iz štampe. Da što savršenije prouči bugarsku faunu, putovao je Reiser po Bugarskoj u tri razna godišnja doba i svaki put po nekoliko mjeseci: godine 1890. u proljeću, god. 1891. u jesen, a 1892. god. u ljetu. Na taj način mogao je Reiser sebi stvoriti živu sliku o bogatstvu tamošnje faune i sabrati bogatu lovinu, koja se sada čuva u ornitološkoj zbirci našeg muzeja.

Ne ću da potanko nabrajam krajeve i mjesta, kojima je Reiser prolazio, jer će sve to u zanimljivom obliku čitatelj naći izloženo u ovom djelu i u dodanoj karti, koja pregledno crta veliki put, što ga je prevalio rečeni ornitolog. Ipak ću samo u kratko da istaknem glavnije momente njegovog znanstvenog proučavanja.

Prvi je put Reiser krenuo iz Sofije u Lom-Palanku, niz Dunav do Silistrije, kroz Dobruču u Varnu i Burgas, odakle se željeznicom vrati u Sofiju. U svakom ovom mjestu boravio je po više dana, loveći i posmatrajući tamošnji ptičiji svijet. Osobito bogat bijaše lov u Svištovu, Varni i Burgasu. Godine 1891. bavio se ponajviše oko Burgasa, da dočeka ptice, koje u jesenje doba u velikim jatima sele u toplije krajeve. Ovuda se Reiser nije dosta mogao da nadivi množini i raznolikosti pticâ. Mnogobrojna jata dolijetahu sa sviju strana na Crno more, da se tu ili odmore ili da ondje prezime.

Na trećem putovanju godine 1892. ostavi Reiser već proučene ravnice, te preko Etropola i Kazanlika pogje ravno u planine balkanske i u rodopske gore.

Veliko bogatstvo bugarske faune može se lako protumačiti, kad sebi zamislimo, da se ondje miješaju područja baltičke, pontičke i sredozemne faune. Ovako je bilo Reiseru moguće, da mimo onih 73 vrsti, koje su za Bugarsku već prije zasvjedočene u literaturi i u onim eksemplarima, koji se čuvaju u zbirkama u Sofiji, konstatira još 240 drugijeh vrsti. Megju ovima imade ptica, koje su nam već poznate iz Austro-Ugarske i Bosne-

Hercegovine; od ovih hoćemo samo da istaknemo: bjeloglavog sipinara (lešinara), orla krstaša, sokola selca, žunu *(Picus lilfordi)*. Ali je gosp. Reiser prvi mogao da konstatira za Bugarsku j e d a n a e s t n o v i h v r s t a, a povrh toga i t r i v r s t e, k o j e s e d o s a d a u E v r o p i n i k a k o n i j e s u n a š l e i kojim je domovina Mala Azija; ove su: ž u n a, zvana *Picus syriacus,* v i v k a, *Eudromias asiaticus* i b j e l g u z a, *Saxicola amphileuca.* Potonjoj ptici veoma je slična *Saxicola stapazina,* koja se nalazi u Hercegovini. Osim toga našao je Reiser š e v u, *Otocorys penicillata,* koju nahodimo i na Vran-planini kod Županjca, za tim u velikoj množini krunatog brljka *(Pastor roseus).*

Konačno mi valja navesti još po koju interesantniju pticu bugarsku, kao: *Panurus biarmicus* (bradata sjenica), *Sitta syriaca, Accentor alpinus, Buteo desertorum, Budytes melanocephalus, Phasianus colchicus* itd.

Kako već rekoh, ovaj kratki prikaz Reiserovog djela ne ide za tim, da čitavu knjigu iscrpim, nego jedino, da upozorim na njen bogati i zanimljivi sadržaj, kojim će se ornitologija obilno koristiti.

S.

Различито. — Različito.

О румуњском натпису ћириловским писменима на једној сабљи у Дубровнику.

Приопћио **П. Сирку,** професор у Петрограду.

Господин Вид Вулетић-Вукасовић у својој биљешци, штампаној у „Гласнику земаљског музеја" од године 1890. на странама 417 и 418 под насловом: „Румуњски натпис ћирилскијем писменима на старинској сабљи у Дубровнику", објавио је текст овога натписа, како га је он преписао с ове сабље, која је власништво дубровачког банкијера госп. Ника Бошковића.

Госп. писац чини се да је тога мнијења, да је то старо-босанска сабља, и ако је на оном мјесту додао, како је чуо од госп. Ђорђа Алексића, трговца дубровачког, да је та сабља донесена из Арнаутлука. Није нам на оном мјесту госп. писац протумачио, зашто он мисли, да је натпис на сабљи р у м у њ с к и; то је свакако требао разјаснити, јер оно, што он чита, нема никакове сличности с румуњским ријечима. Није ми намјера, да се подробније бавим с онијем, што госп. Вулетић вели о тој сабљи, пошто читаоци опис њен могу наћи на наведеном мјесту „Гласника" и у ванредном дјелу „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", свезак I., страна 499. Ја ћу само да наведем, да сам почетком септембра године 1894. имао прилику виђјети ту сабљу. Судећи по радњи и направи њезиној, могу казати, да она непотиче раније од конца XVII. или прве половине XVIII. вијека, и да се она ни по израдњи, ни по писменима натписа не може означити каким особитим производом. И једно и друго одговара сасвијем добу, које сам напрво истакнуо.

Писмена су ћирилска а ријечи одиста румуњске, које овако читати треба: На једној страни . . . **ѣ чѣ мари де асȣпра саȣ поменить. Фачерѣ шкоалеи пе сама клерȣлȣ.**

На другој страни: **а кърȣе лȣкрȣ маи маре темею ачеⷭта ꙗсте касъ ꙟкѣие клерȣль тоате ачелѣ. К.**

У пријеводу значе те ријечи: . . . велика, горе споменута. Зидање школе под управом клира, којега је рад врло темељит. Ово је за то, да клир све то прикључи. К.

Каким поводом и којом је пригодом овај натпис израђен, не да се утврдити. Од прве ријечи натписа може се читати једино закључно слово **ѣ**, које се обично изговара као *е* или *ја,* те према томе излази, да је прва ријеч била женског рода; но слова, од којих се је та ријеч састојала нијесу читљива. Између ријечи **лȣкрȣ** (= рад или ствар) и **маи маре** (= више или врло) морао би правилно стајати глагол: **є кȣ** (= est cum) и тада би изашло: **лȣкрȣ є кȣ маи маре темею** (= opus [lucrum] est cum majore fundamento.) Но могао би овдје пристајати и глагол **аре** (= habet, има) и тад би изашло: **лȣкрȣ аре маи маре темею** (opus [lucrum] habet

majus fundamentum), што значи: „рад има више темеља“. Слово К на крају држим ја за име онога, који је израдио ту сабљу, дотично натпис на њој. Што се пак тиче мјеста, гдје је сабља израђена, ја мислим, да се оно свакако налази у земљама, гдје станују Румуњи; ја при томе мислим на Брашов (Kronstadt) у Трансилванији, гдје се је прошлих вијекова израђивало врло финих ножева и других ствари од гвожђа.

За моје мнијење говори управо и она околност, што је та сабља добављена из Арнаутлука. У Влашкој било је увијек доста Арнаута, особито у оно доба, када су онамо владали Фанариоти. Онамо бијаше такођер доста турских војника арнаутске народности у оном добу, када су Османлије у више пригода наваљивале на румуњске кнежевине. Уз влашке кнезове-Фанариоте бијаху Арнаути или као придворна гарда, или као највјерније и најближе слуге (тјелесна стража) господара свога. С тога се лако даде помислити, да је један такав војник уз друге ствари заплијенио и ову сабљу, или да ју је вјерни слуга Арнаутин понио са собом, кад се од свог румуњског господара вратио у своју постојбину.

Le Congrès de Sarajévo par M. Salomon Reinach.

Extrait de l'„*Antropologie*“, No. 5, 1894.

Kongres u Sarajevu od Salomona Reinacha.

Posebni otisak iz br. 5. lista l'„*Antropologie*“ u Parizu 1894.

Gospodin pisac, koga imadosmo čast da lično upoznamo prilikom znanstvenog kongresa u Sarajevu (vidi svezak 3. od ove god.), pruža nam u svojoj lijepoj radnji općenit prijegled o raspravama kongresa i ujedno crta utiske, što ih je dobio za svoga boravka u Bosni. Ne će biti zgorega a valjda ni odviše neskromno, ako priopćimo našim čitaocima barem dva kratka izvoda iz opširnog spisa gosp. Reinacha. Taj učeni pisac ovako piše:

„Kongres ili konferencija? Mogla bi se upotrijebiti i jedna i druga oznaka, ali je svakako izvjesno, da je sastanak u Sarajevu imao poseban značaj. Mjesto znanstvenih piknika (teferića), kod kojih može svak sudjelovati, ko plati izvjestan prinos, imadosmo ondje sastanak arheologa, koji biše pozvani od zemaljske vlade, sa mandatom njihovih dotičnih vlada u džepu, a ne samo, što nijesu trebali doprinašati ništa, već bijahu ćak za čitavo vrijeme, dok su njihove radnje trajale, gosti zemlje. Ima još jedna razlika i ta se sastoji u ovom: Dočim dnevni red na sastancima arheologa i antropologa obično nije sa svijem ustanovljen, jer se individualnoj inicijativi mnogo prepušta, bijaše u Sarajevo pozvanim učenjacima unaprijed opredijeljen zadatak, da odgovore na izvjesna pitanja, koja se tiču istraživanja u zemlji tečajem zadnjih godina, te da ova pitanja prouče i svojom raspravom razbistre. Ovaj je način vrlo pogodan, što najposlije ni ne treba opširnije obrazložiti. Ko je ikad sudjelovao kod kongresa, sastavljenim po općenitoj formuli, znade, da se tu mnogo prazne slame mlati, da stiska radoznalih ili nenadležnih mnogo neprilika prouzrokuje, da oslabi interes za skupne izlete. S druge je pak strane teško slijediti primjer bosanske vlade, ne samo radi toga, što je sjajno gostoljublje zbilja bilo skopčano sa znatnim troškovima, nego i radi toga, što je izbor pozvanih već po sebi vrlo delikatna stvar, koja može postati vrelom neugodnosti i reklamacija.

Nastojao sam saznati, koja su načela ovom prilikom rukovodila bosansku vladu kod organizacije sarajevskog sastanka. Evo, što saznadoh: Pitanje izbora pozvanika bijaše prijedmet dugotrajnih studija u prirodoznanstvenom muzeju u Beču i to pomoću čitave knjižnice. Prije svega se išlo za tijem, da budu po mogućnosti sve zemlje zastupane, pak onda su izabrane ličnosti, o kojima se na temelju njihovih radnja moglo pretpostaviti, da će kod diskusije stavljenih pitanja uspješno moći sudjelovati.“

(„Congrès ou conférence? L'une ou l'autre désignation peut être admise, mais ce qui est certain, c'est que la réunion de Sarajévo a présenté un caractère tout particulier. Au lieu d'un de ces picnics *scientifiques, accessibles à tous ceux qui veulent payer une cotisation, nous avons eu là une consultation d'archéologues, préalablement désignés par le gouvernement local, investis d'un mandat par leurs gouvernements respectifs, et qui, loin d'avoir à supporter une cotisation quelconque, ont été traités en hôtes publics pendant toute la durée de leurs travaux. Autre différence: tandis que dans les congrès d'archéologie et d'anthropologie, les ordres du jour sont toujours un peu vagues et laissent toute liberté à l'initiative individuelle, les archéologues convoqués à Sarajévo ont eu à étudier et à discuter quelques questions précises, se rapportant toutes aux recherches faites dans le pays même au cours de ces dernières années.*

Ce système présente de grands avantages, sur lesquels il est presque inutile d'insister. Tous ceux qui ont assisté à des congrès suivant la formule usuelle savent, combien il s'y dépense de paroles vaines, combien la cohue des simples curieux ou des personnes incompétentes ajoute d'embarras et enlève d'intérêt aux excursions faites en commun. D'autre part, il n'est pas douteux que l'exemple donné par le gouvernement bosniaque ne soit difficile à suivre: non seulement, en effet, l'hospitalité ainsi pratiquée au profit d'invités assez nombreux entraîne des dépenses très considérables, mais le choix même des invités est chose bien délicate, pouvant donner lieu à des froissements et à des réclamations. J'ai essayé de connaître les principes dont s'étaient inspirés, à cet égard, les organisateurs de la réunion de Sarajévo, et voici ce que j'ai appris. La question du choix des invités a été longuement étudiée à Vienne, au Musée des sciences naturelles, en présence d'une bibliothèque parfaitement tenue à jour. On a voulu d'abord, autant que possible, que les différents pays fussent représentés; puis, le choix s'est porté sur les personnes qui, par la nature de leurs travaux, paraissaient pouvoir intervenir le plus utilement dans la discussion des questions posées.“)

Pošto je učeni pisac čitav kongres tačno i duhovito opisao, završuje svoj članak ovako:

„Ove zemlje, nekad cvjetne pod rimskim gospodstvom, padoše za tijem u tamu varvarstva, u kojoj ostadoše kroz deset vijekova. Od kada je Austro-Ugarska preuzela upravu ovijeh pokrajina, probudiše se iste za civilizaciju brzinom upravo čudesnom, te pružaju sjajno svjedočanstvo za to, šta može da poluči inicijativa darovitog muža, za koga mučni poslovi vladanja nemaju nikakovih poteškoća. Da primjetimo još ovo: Usprkos neke vrste individualnog sustezanja, zahvalan je narod Bosne i Hercegovine vladavini, koja respektira sve vjeroispovijesti i koja štiti i unapregjuje svačiji interes, koja nastoji, da popravi težak položaj seljaka, pružeći ovijema zgodu, da mogu svoje proizvode prodati. Jedan član kongresa[1]) izrazio je svoje osjećaje u slijedećem latinskom epigramu, kod kojega neka isprića istinitost misli srednjost forme. Taj epigram glasi:

En caput altollens redimitum fronde renatâ
Bosnia rectori plaudit amica suo,

---

[1]) To bijaše gosp. Reinach. *Ured.*

Bosnia Romulidûm quondam ditata triumphis,
Praemia virtutis nunc capit Austriacae!“

(„Florissantes sous l'empire romain, retombées depuis dans une barbarie dix fois séculaire, les provinces dont l'Autriche-Hongrie a pris la tutelle renaissent à la civilisation avec une rapidité qui tient du prodige, admirable témoignage de ce que peuvent la suite dans les idées et l'initiative d'un homme de talent auquel le gouvernement dont il relève ne crée pas d'obstacles. Hâtons-nous de l'ajouter: malgré des résistances individuelles, la partie saine de la population bosniaque rend hommage à un régime qui, respectant toutes les croyances, garantit et favorise tous les intérêts, qui s'efforce d'améliorer, en ouvrant des débouchés à leurs produits, la condition encore si misérable des paysans. C'est ce qu'un membre du Congrès exprimait dans cette épigramme latine, où la justesse de la pensée fit excuser la médiocrité de la forme:

En caput altollens redimitum fronde renatâ
Bosnia rectori plaudit amica suo,
Bosnia Romulidûm quondam ditata triumphis,
Praemia virtutis nunc capit Austriacae!“)

Народни лијекови из билинства у Босни.

Прибиљежио учитељ **Х. Фазлагић.**

Учени лијечник госп. др. Леополд Глик први је почео овдје у нашим крајевима сабирати народне лијекове из билинског свијета. Ту своју студију издао је у „Гласнику земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ год. 1892., књига II., а у уводу истакнуо је ово: „Биљевних лијекова има у народа у Босни толико, да би требало многогодишњих студија и сабирања повише њих, да се могу потпуно приказати“.

Даље вели: „Пабирчење из велике залихе у Босни и Херцеговини употребљаваних биљевних лијекова, што овдје слиједи има ту сврху, да се пажња даљих кругова сврати на тај предмет и да потакне даље студије о томе. Ја се надам, да мој слаби покушај не ће остати осамљен“.

То ме је потакло, да сам и ја почео сабирати такe лијекове, те сам купио оне биљке, које госп. др. Глик није споменуо у својој расправи.

На крају описа о употребљавању појединих биљки споменуо је госп. др. Глик и вриједност дотичне биљке у садашњој научној медицини. Пошто сам ја томе сасма невјешт, нијесам се могао тога дотицати, но ја мислим, да ће ова збирчица и без тога нешто допринијети етнографској студији о народним лијековима у Босни и Херцеговини[1]).

1. Босиље (босијок) *(Ocymum basilicum* L.). Осушена грана босиља, која је прегодинила, замаче се у мед, размућен водом, па се њоме по голу тијелу шкропи сугребљиво чељаде. Шкропи се на прагу ћенифе (прохода).

Очињем виду помаже много мирисање сухог босиља.

2. Буника *(Hyoscyamus albus* L.). Из чаурица бунике, које су већ сазреле, узме се сјемена, па се њиме каде уста и зуби, и то ради зубобоље.

---

¹) Имадете право; јер се код сабирања народних лијекова у првом реду иде за тим, да се тачно сазна, које биљке и како наш народ употребљава. Ми желимо, да и Ви и други наставе овај корисни рад. *Уред.*

3. Драча *(Paliurus aculeatus* L.). Жути колутићи од драче са зрнцима сјемена кухају се у води, те се та вода пије од мајасила, од кашља и т. д. Веле, да је добро пити ту воду и од обола (сушице).

4. Фатмачичек *(Althea rosea* L.). Осушени цвјетови од фатмачичека кухају се у води, те та вода ублажује кашаљ „рикавац“. Исту воду пију од сушице. У случају, ако нема цвијета, тад кухају корјење тога цвијета и употребљују ту воду против истих болести.

5. Кахва *(Coffea arabica* L.). Такођер се кахва узима као лијек. Тоз кахвени помијешају са шећером на модрој артији. Кад је думан у глави или каква сметња у мозгу, баци се на ватру та смјеса заједно са модром артијом и каде болесника на томе диму.

6. Кумрино грожђе (ботаничко име ове биљке није ми познато).

7. Краставица *(Cucumis sativus* L.).

8. Опих *(Apium graveolens L.)*.

9. Мишјакиња *(Anagallis arvensis* L.).

Пошто много имаде грлобоље по свијету, то наш народ познаје неколико трава, којима се она лијечи; понајглавније употребљава али ове четири биљке.

Набере се тазе кумриног грожђа, па се онако привије на ону страну грла, гдје боли.

Краставац из туршије расцијепа се на пола и привија се на бôно грло.

Лист од опиха привија се на грло, а тако и трава мишјакиња.

10. Кукуруз *(Zea mays* L.). Имаде једна врста кукуруза, коју народ зове „париски кукуруз“. Тај се кукуруз куха у води, те се даје ономе (обично дјеци), који у утроби има гујавице. Даље имаде друга врста кукуруза, којом се ублажује кашаљ. Кукуруз се скуха у води. Кад кога напане кашаљ, умлачи се кукурузна вода, попије се неколико, а кашаљ пресијече.

11. Крумпир (кртола) *(Solanum tuberosum* L.). Када боли глава, расцијепи се цијела кртола и меће се на шљепочнице, те вади ватру и ублажује болове.

12. Купина *(Rubus* L.). Жиле од купине варе се у води и та се вода пије, те се њоме лијече сви болови у прсима. Здраво је том водом прса прати.

13. Лесандра *(Nerium Oleander* L.*)*. Кора од олеандера потопи се у морску воду, а ако коре нема, могу поднијет младе гранчице и жиле. Овом се водом перу они, који су свраблљиви.

14. Мак *(Papaver rhoeas* L.). Осушени цвјетови кухају се у води и та се вода пије од мајасила.

15. Маслина *(Olea europaea* L.). Исјецкају се жиле од маслине, те се то добро укуха у води. Онај, коме је велика сметња у мозгу, или га непрестано нешто боли у глави, кâди се и пари том водом, покривши главу чаршафом. Вода дакако мора бити врела.

16. Пиринач *(Oriza sativa* L.). Пржи се пиринач у долафу кахвеном. Тако попржен самеље се у млину, те се то брашно размућено с водом пије од срдобоље.

17. Пипун *(Cucumis melo* L.). Језгре од шпица пипуна самељу се у млину, те се примијешају с водом. То пију они, који не могу да мокре.

18. Помоћница *(Solanum nigrum* L.). Овој се трави приписује велика љекарска моћ. Црне бобе, кад сазрију једу се од свију болести у трбуху. Ако нема црних боба, онда се лишће те биљке куха и вода пије.

19. Повратић. *(Chrysanthemum parthenium* Bers.). Грану повратића међу у воду, кад се коме загасује. Повратић се употребљује, кад се когод лијечи бајањем. Набаје се грана повратића и тим се обложе болесни дијелови болесника.

20. Оскоруша *(Sorbus domestica* L.). Сухе оскоруше једу се од прољева.

21. Равент *(Rheum raponticum* L.).

22. Линцура *(Gentiana lutea* L.).

У народном љекарству ове се двије биљке увијек заједно узимају. Корјен се иситни, па се покисели у боци воде. Ту воду пију на ште срца. Колико се воде троши, толико се и надолијева. Том водом лијечи се сушица и све болести у грудима. Надаље се том водом чисте груди од кашља и избацивања (балгама). Некоји потопе те двије биљке у чисту лозову ракију, коју ради истих болести пију.

23. Шкрабутина *(Clematis flammula* L.). Сок од ове биљке веома је жесток. Шкрабутином се лијечи напетак. Стуче се лишће ове биљке, па се метне у кору од ораха и привије на напетак.

24. Шипак (шип) *(Punica granatum* L.). Кору од шипка спрже на ватри, те се оним лугом посипају по напетку. Овим се лугом такођер лијечи и вади огањ.

25. Шљива *(Prunus domestica* L.). Ко је затворен, те не може обављати нужде, куха шљиве у води, те пије воду и једе шљиве.

26. Трешња *(Prunus cerasus* L.). Ако су шупљи зуби, па боле, међу у шупље зубе трешњеве смоле. Смола се растопи у зубу, запријечи приступ ваздуха и бол одмах прође.

27. Троскот (пир) *(Agropyrum repens* Beauw.). Стуцкају се жиле од троскота, потопе се у ракију у каквој било посуди, те се та ракија пије против сухој болести.

28. Туња *(Cydonia vulgaris* L.). Сјеменке (шпице) кухају се у води и та се вода пије против провора.

29. Пазија (ботаничко име ове биљке није ми познато). Изажме се лишће од пазије, те се онај исцијеђени сок из листа пије против стајања мокраче.

Čudnovati običaj u muslomanskih seljaka oko Prozora.

Priopćio kadija **Sadik Eff. Ugljen.**

Putujući Bosnom i Hercegovinom, opazićeš veliku razliku izmegju muslomana varošana i onijeh, koji stanuju po selima. Osim razlike u spoljašnosti i nošnji, u njihovom privatnom i javnom životu, pa dakako i u zanimanju, naći ćemo nekojih razlika i u nekim čisto vjerskim stvarima. Hajde zagji u naša sela, gdje žive sami muslomani, ili u ona, gdje su izmiješani s kršćanima, pa će ti izmegju ostalog i to udariti u oči, da se u većine muslomanskih seljaka žene ne kriju ni od muslomana, niti od žitelja drugih vjera, nego žene njihove hodaju otkrivene kao i one drugih mileta, ma da se to protivi islamu.

Kada pomislimo, da se naši seljaci većim dijelom tvrdo drže vjere i njenih propisa, i da su seljaci uopće pobožniji od svoje braće varošana (šeherlija), to će nam onaka njihova navika svakako biti za čudo, zašto se seljak musloman (balija) u pogledu krijenja žene strogo ne drži šerijata.

Ja sam o ovome već odavno stao razmišljati, no sve moje propitkivanje i istraživanje bijaše uzalud, nikako nijesam mogao stići kraja ovom pitanju. Tek nedavno,

kad sam zbog nekih poslova bio u Prozoru, pogje mi za rukom, da upoznam pravi uzrok ovoj čudnoj pojavi.

Ovaj uzrok ima svoje vrelo u starom jednom običaju, koji na prvi pogled izlazi kao neka vrsta tajnog ropstva. Ovo umišljeno ropstvo dovodi muslomanski seljak u šerijat, te misli, da ovako protiv šerijata i ne griješi, kad mu se žena ne krije.

Pokušaću da opišem taj običaj.

Pošto se momak zagleda s curom, te je isprosi u njezinih roditelja ili staratelja, ili je i bez pitanja ovijeh, ali s njezinom dragom voljom dovede u svoju kuću, on će ravno otići do kadije na mehkemu (šerijatski sud), da zatraži ženidbenu dozvolu. Kad primi tu dozvolu, koja u kratki glasi: da imam dotičnog sela može vjenčati tu i tu curu s tim i tim momkom, uzme mladoženja ljude šahide (svjedoke), te s njima polazi k imamu, kojemu ga je kadija uputio. Imam ovrši vjenčanje, pri kojem su činu rijetko kad prisutni mladoženje; obično su nazočni samo zastupnici i svjedoci momka i cure.

Na donesenoj ženidbenoj dozvoli zapisaće imam ispod kadijina potpisa: da je ovršio vjenčanje uz toliko mehra (ženidbena pogodba) u prisutnosti mladoženja, odnosno njihovih zastupnika i svjedoka, te će ovu svoju primjedbu potpisati i onda spis uručiti mladoj ili njezinom zastupniku

Sada slijedi dova (molitva), koju imam uči, a onda se još čini tebrik (čestita se) i popije se šećerli-kahva.

Ovime je vjenčanje svršeno, no u naših seljaka muslomana nadovezuje se onaj običaj, koji — kako već rekoh — nema nikakova posla s vjerskim propisima. Kad će naime svatovi ustati da pogju od imama, turiće mladoženja ili njegov zastupnik ruku u džep i zagrabiće nešto nebrojenih para te ih dati mladoj, ako je prisutna, a ako je nema, njezinom zastupniku, a mlada ili zastupnik njen prima taj novac i ne pitajući za što ga daje, te ga turi u svoj džep. U to društvo otigje od imama. Seljački je narod sada tog mišljenja, da je mladoženja za onu šaku para ženu kupio, a ona misli, da je za taj novac prodana i da je odsad robinja svog supruga. Kako pak po šerijatu robinju ne treba kriti ni od koga, to sada naš seljak drži, da svoju ženu ne mora kriti i da ne griješi protiv vjerskih propisa, što je ne krije.

Dakako da je ovakovo mišljenje muslomanskih seljaka labavo i neosnovano, jer po šerijatu žena nikada nije robinja svog muža, nego je ona slobodna kao i muž, i ako je ovaj po šerijatu stariji od žene.

Odakle i kakim se načinom ovaj običaj uvukao u glavu našeg seljaka, teško je iznaći, osobito ako uzmemo u obzir fakat, da smo mi muslomani starosjedioci u Bosni i Hercegovini i da u ovim zemljama taman od Kulina bana ovamo ropstvo u užem smislu nikako nije bilo poznato. Dogagjalo se dakako, pa bi u prijašnje doba, za otomanske vladavine trgovac ili kaki velikaš u Bosnu doveo iz Carigrada ili Male Azije po kojeg roba, no robovanje takog čovjeka trajalo bi kratko vrijeme, jer pod bosansko-hercegovačkim obzorjem ropstvo nije moglo uspijevati, bijaše za nj ovdje neplodno zemljište.

Ostavljam vještijem peru, da istražuje izvor, iz kojeg se gore opisani narodni običaj uvukao u krugove našijeh seljaka muslomana, ja tek htjedoh, da ga ovdje istaknem kao čudnovatu etnološku činjenicu.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.